

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2020 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR Shuhrat Sirojiddinov
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI Karomat Mullaxo'jayeva
MAS'UL KOTIB Ilyos Ismoilov
TAHRIR HAY'ATI Zaynobiddin Abdirashidov Karl Rayxl (Germaniya) Isa Habibeyli (Ozarbayjon) Teymur Kerimli (Ozarbayjon) Eunkyung Oh (Koreya) Vahit Turk (Turkiya) Boqijon To'xliyev Qosimjon Sodiqov G'aybulla Boboyorov Onal Kaya (Turkiya) Kimura Satoru (Yaponiya) Nurboy Jabborov Aftondil Erkinov Rashid Zohidov Jabbor Eshonqul Almaz Ulvi (Ozarbayjon) Baxtiyor Abdushukurov Sarvinoz Sotiboldiyeva Dilnavoz Yusupova Elchin Ibrohimov (Ozarbayjon) Qo'ldosh Pardayev Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA	
MATNSHUNOSLIK	
Qosimjon Sodiqov Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglari: matnlarning o'qilishi va talqinlari	3
Shermuhammad Amonov Ahmad Tabibiy ijodi va uning "Munisu-l-ushshoq" devoni nusxalari	22
Dildora Xujanova Mahmud Zamaxshariy "Al-qistos fi ilm al-aruz" asarining Berlin va Istanbul nusxalari qiyosi	43
TILSHUNOSLIK	
Rixsitilla Alimuhammedov Qadimgi turkiy asarlarda matn ikki tilliligi	64
Odina Mahkamova XIX asr oxiri XX asr boshlarida leksikografiya rivoji va unda "Lug'oti salos"ning o'rni	80
ADABIYOTSHUNOSLIK	
Abdulhamid Qurbonov San'atga aylangan taxallus	108

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ilyos Ismailov

EDITORIAL BOARD

Zaynabiddin Abdirashidov

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibeyli (Azerbaijan)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Vahit Turk (Turkey)

Bakijan Tukhliev

Kasimjan Sadikov

Gaybullah Babayarov

Onal Kaya (Turkey)

Kimura Satoru (Japan)

Nurboy Jabborov

Aftandil Erkinov

Rashid Zahidov

Jabbor Eshonqul

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Bakhtiyar Abdushukurov

Sarvinoz Sotiboldieva

Dilnavoz Yusupova

Kuldosh Pardaev

Elchin Ibrahimov (Azerbaijan)

Nodirbek Jurakuziev

CONTENTS

TEXTOLOGY

Kasimjan Sadikov

The Inscriptions on the Cravestones of
Kultegin and Bilga khan: Reading and Interpretation
of the Texts 3

Shermuhammad Amanov

The Creative works of Ahmad Tabibiy and his Divan's
copies which was named "Munisul-l-ushshoq" 22

Dildora Khujanova

The Comparison of the two Copies of Mahmud
Zamakhshariy's work "Al qistos fi ilm al-aruz"
Brought from Berlin and Istanbul 43

LINGUISTICS

Rikhsitilla Alimuhammedov

The issue of Bilingualism in Texts in the Historical
Turkic Works 64

Odina Mahkamova

In the late nineteenth and early twentieth Centuries,
the Progress of Lexicography and the Position of the
Dictionary Titled "Lughati salos" in
the Lexicography 80

LITERARY STUDIES

Abdulhamid Kurbanov

The Pseudonym which Turned into the Art 108

Qosimjon Sodiqov*(Toshkent, O'zbekiston)*

kasimjonsadikov@gmail.com

Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglari: matnlarning o'qilishi va talqinlari

Abstrakt

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglari qadimgi turk istoriografiyasi, yozma adabiyoti va adabiy tilining tengsiz yodgorliklaridandir. Tarixchi va adib Yo'llug' tigin ularni bitishda o'zining bor bilimi, mahoratini ishga soldi. Epigrafik matnning tuzilishi puxta va o'ta murakkab.

Mangutoshlardagi bitiglarining katta bir bo'lagi Bilga xoqon tilidan so'zlanadi. Yozuvshi Yo'llug' tigin Kul tigin bitigini yaratishda otasi aytib turgan so'zlarni matnga tushirgan. Oradan uch yil o'tib, Bilga xoqon vafot etgach, unga atalgan bitigni Yo'llug' tiginning o'zi yozdi. Xoqonning avvalgi yodgorlik uchun bitilgan nutqini olib, bunisiga ham kiritdi. Biroq, keyingi bitig burungi matnning so'zma-so'z qaytarig'i emas, balki yozuvchi tomonidan qayta ko'rilgan, tahrir qilingan, to'ldirilgan variantidir. Adib qayta ishlagan matnni tahrir san'atining bizgacha yetib kelgan ilk, ayni paytda, ajoyib namunasi desa bo'ladi.

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglaridan xoqonning el-ulusga qarata aytgan murojaati, yorlig'i, chaqirig'i o'rin olgan. O'sha rasmiy murojaat, chaqiriqning boshlamasi, ya'ni unvoni *Tāhri-tāg Tāhri yaratmış türk Bilgā qayan sabīm* shaklidir. Xoqon barcha yorliqlari, el-ulusga yozma murojaati, o'z nomidan yuboriladigan xalqaro diplomatik xatlarini ana shu unvon bilan boshlagan.

Bilga xoqon unvoni ilk o'rta asrlardan qolgan turkiy unvonlarning dastlabki, hamda klassik namunasi. Uning barcha komponentlari to'la-to'kis, lo'nda va ixcham tuzilgan. Bu qadimgi turkiy til rasmiy uslubining, hujjatchiligining yuksak bosqichga erishganligini ko'rsatadi.

Bilga xoqon unvoni o'z davrininggina emas, o'rta asrlarning butun rasmiy yorliqlari, hujjatchiligi uchun namuna, andoza bo'lib xizmat qildi. Ko'k turk davri hujjatchiligi an'analari keyingi yuzyilliklarda ham davom etdi. Turkiy saltanat va davlatlarning egalari o'z yorliqlarini ana shunday qolipdagi unvonlar bilan boshlaganlar.

Kalit so'zlar: *turkiy bitiglar, bitigtosh, epigrafika; matn tahriri, matn talqini; rasmiy uslub, badiiy uslub; yorliq, yorliqlarning boshlama-unvonlari.*

Muallif haqida: *Qosimjon Sodiqov* – filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Sodiqov, Qosimjon. 2020. “Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglari: matnlarning o‘qilishi va talqinlari”. *Oltin bitiglar* 1: 3—21.

Kirish

Og‘a-ini Kul tigin va Bilga xoqon xotiralariga atab tiklangan obidalar qadimgi turk istoriografiyasi, adabiyoti va yozma adabiy tilining tengi yo‘q yodgorliklaridir. Ularning birinchisi 732-yili, ikkinchisi esa 735-yili tiklangan. Ikkala mangutosh ham, o‘sha zamon rusumiga ko‘ra, ularning yili o‘tgach — o‘limidan o‘n bir oy-o‘n bir oy keyin o‘rnatilgan. Yodgorliklar Mo‘g‘ulistonning Ko‘sho‘saydam o‘lkasidan, bir-biridan bir kilometr uzoqlikdan, o‘rnatilgan yeridan topilgan. Qabrtoshlar ulkan arxitektura majmualarining qoq o‘rtasida turibdi. Hozir o‘sha ulkan majmualarning xarobalari qolgan, xolos [Orhun 1987, 18–42; Sertkaya 2001, 13–70; 71–119].

Bilga xoqon — Ikkinchi ko‘k turk xoqonligining quruvchisi Eltarish xoqonning to‘ng‘ich o‘g‘li. U mamlakatni 716–734-yillarda boshqargan. Kul tigin esa Eltarishning kichik o‘g‘li bo‘lib, dovrug‘i ketgan sarkarda, og‘asi xoqonning maslahatchisi va safdoshlaridan edi.

Mangutoshlardagi turkiy bitiglarning muallifi taniqli tarixchi va qadimgi turkiy yozma adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Yo‘llug‘ tigindir. U Bilga xoqonning o‘g‘li edi. Buni uning otiga qo‘shilayotgan nisbasidan ham bilsa bo‘ladi: *tigin* — qadimgi turkiy tilda “shahzoda” degan ma‘noni beradi. Bundan tashqari, ikkinchi bitigining yakuniy — kolofon qismida yozuvchi yurt egasini “otam xoqon” (*qan‘im qayan*) deb atagan [Sertkaya 1995, 14; Содиқов 2008, 34–35].

Tahrir san‘atining yuksak namunasi

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglari butkul mustaqil asarlar bo‘lishiga qaramay, bitiglarda aks etgan voqea-hodisalar, matn tuzilishidagi o‘xshashlik ularni o‘zaro yaqinlashtiradi. Hatto Kul tigin kichik bitigining 1–11-qatorlari Bilga xoqon bitigi muqaddimasining 1–8-qatorlarida, Kul tigin ulug‘ bitigining 1–30-qatorlari Bilga xoqon ulug‘ bitigining 2–24-qatorlarida qaytalaydi [Содиқов 2004, 57–66; 76–89].

Adib va tarixnavis Yo‘llug‘ tigin amakisi Kul tiginga atab

yozilgan bitigni otasi xoqonning topshirig'i bo'yicha bitgan. Harqalay, bitig matnini xoqonning o'zi aytib turgan bo'lishi kerak. Oradan ikki yil o'tgach, Bilga xoqon ham o'ldi. Yo'llug' tigin endi otasi xoqonning xotirasiga atab bitig yozishga kirishdi. U amakisiga atalgan burungi bitigdan xoqonning el-ulusga aytgan so'zlarini, murojaatini olib, keyingi bitigga ham kiritdi. Shuning uchun ham ikkala bitigning katta bir bo'lagi bir xil, ular xoqon tilidan beriladi. Lekin keyingi bitig bitilayotganda xoqonning so'zlari ancha tahrir qilingan.

Har ikki mangutoshning matni to'liq saqlangan emas. Tosh yuzining ayrim joylari nurab, matni ham shikastlangan. Ayniqsa, Bilga xoqon bitigi ko'p talafot yegan. Shu bois, asarlar matnini uzil-kesil tiklashning iloji yo'q. Biroq, afzalligi shundaki, bir matnning shikastlangan joylari ba'zan ikkinchi bitigda saqlangan, bitiglarining biri boshqasini to'ldiradi.

Shu o'rinda har ikki bitigda qaytalangan matnni o'zaro chog'ishtirib ko'raylik. Ularning farqi quyidagicha:

Ba'zan bir so'z boshqasi bilan almashgan:

K.7: *Tabyač bodunqa bāglik urī oylīn qul boltī, silik qīz oylīn kūn boltī*. — "Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan joriya bo'ldi".

X.7: *Tabyač bodunqa bāglik urī oylīn qul qiltī, silik qīz oylīn kūn qiltī*. — "Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasini qul qildi, suluv qiz bolasini joriya qildi".

Avvalgi matnda *urī oyul, qīz oyul* so'zlari vosita kelishigida (*o'g'il bolasi bilan, qiz bolasi bilan*), ikkinchi bitigda esa tushum kelishigida (*o'g'il bolasini, qiz bolasini*) qo'llangan. Shunga muvofiq ravishda, gaplarning kesimi ham o'zgarmoqda (*qul qiltī, kūn qiltī — qul qildi, joriya qildi*).

Yuqoridagi stereotip jumlaning boshqa bir o'rinda qo'llanuviga e'tibor bering. K.24: *Bāglik urī oylūn qul boltī, silig qīz oylūn kūn boltī bilmādūk üčün*. Bu yerda jumla mazmunini anglash qiyin: "Bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, suluv qiz bolang joriya bo'ldi, bilmagan(i) uchun (?)".

Ikkinchi bitigdan esa mazmun oydinlashadi. X.20: *Bāglik urī oylūnīn qul qiltīy, silig ... qiltīy ol bilmādūk āgin (bilmādūkin?) üčün*. — "Bek bo'ladigan o'g'il bolangni qul qilganini, suluv (qiz bolangni joriya) qilganini u bilmagani uchun".

Ba'zan bir qo'shimchaning o'rnida uning boshqa bir sinonimi ishlatiladi:

K.25: *ögüm qatunuy kötür*miš* tāhri*

X.21: *ögüm qatunuy kötür*ügmä* tāhri* — onam malikani

ko'targan [ya'ni, ulug'lagan] tangri.

Ushbu misoldagi *-miš, -gmä* qo'shimchali sifatdoshlarning ma'nosi bir: *kötürmiš // kötürügmä*.

Matnlarda tasviriy ifoda o'zgarishi mumkin:

K.24: *qaniñ subča yügürti* — “qoning suvday oqdi”.

X.20: *qaniñ ögüzčä yügürti* — “qoning daryoday oqdi”.

Yanada muhimi, ayrim jumlar ikkinchi matnni tuzish chog'ida ancha tahrir qilingan. Quyidagi misollarni chog'ishtiring:

K.29: *Täñri yarliqazu, qutum bar üçün, ülügüm bar üçün öltäči bodunuy tırgürü igit(t)im*. — “Tangri yorlaqasin, baxtim bor uchun, nasibam bor uchun o'layotgan xalqni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim”.

X.23: *Täñri yarliqaduq üçün, qutum < >, ülügüm bar üçün öltäči bodunuy t(ırgi)rü igit(t)im*. — “Tangri yorlaqagani uchun, baxtim, nasibam bor uchun o'layotgan xalq'ni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim”.

Yanada muhimi, muallif Yo'llug' tigin Bilga xoqon bitigini tuzish chog'ida avvalgi matnga yangi jumlar ham kiritadi, uni to'ldiradi. Masalan:

K.16 da Bilga xoqon o'z otasining o'limidan keyingi voqealarni shunday eslaydi: *Qañim qayanqa başlayu Baz qayanıy balbal tikmis*. — “Otam xoqon (go'ri)ga boshlab Baz xoqonning balbali tikildi”.

X.14da esa yuqoridagi ma'lumotdan so'ng xoqon o'zining necha yoshda otasidan ayrilganini eslaydi: *Qayan uçduqda özüm säkiz yaşda qaltım*. — “Xoqon o'lganda o'zim sakkiz yoshda qoldim”.

Keyingi qayd avvalgi bitigda yo'q.

Qiyosiy tahlildan anglashiladiki, Bilga xoqon kichik bitigining 1–8-qatorlari va ulug' bitigining 2–24-qatorlari Ka1–11, K1–30 ning aynan qaytarig'i emas.

Mashhur sarkarda Kul tigingga atalgan bitig Bilga xoqon tilidan so'zlanadi. Yozuvchi Yo'llug' tigin otasi aytib turgan so'zlarni matnga tushirgan. Oradan uch yil o'tib, Bilga xoqon vafot etgach, unga atalgan bitigni Yo'llug' tiginning o'zi yozdi. Xoqonning avvalgi yodgorlik uchun bitilgan nutqini olib, bunisiga ham kiritdi. Biroq, keyingi bitigdagisi burungi matnning so'zma-so'z qaytarig'i emas, balki yozuvchi tomonidan qayta ko'rilgan, tahrir qilingan, to'ldirilgan variantidir.

Matnning qolgan qismi o'zicha davom etadi: Kul tigin bitigida sarkardaning qilgan ishlari yoritilgan bo'lsa, Bilga xoqon bitigida xoqonning el erki, ulus farovonligi yo'lida ko'rsatgan qahramonliklari bayon etilgan.

Adib Yo'llug' tigin tarafidan qayta ishlangan matnni tahrir san'atining bizgacha yetib kelgan ilk, shuning bilan birga, ajoyib

namunasi desa bo'ladi.

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarining katta bo'lagi bir xil ekanligi bejiz emas. Bitiglarda qaytarilayotgan bo'laklar yurt egasining el-ulusga murojaatidir. Uni xoqonning, ulug' yo'l boshchining butun turk ulusiga, kelajak o'g'il-qizlarga qaratilgan yo'rliq'i, chaqirig'i desa bo'ladi.

Matnning tuzilishi puxta-pishiq va murakkab. Unda xoqonning murojaati, epitafiya hamda tarix (kolofon) muayyan izchillikda berilgan. Matn, asosan, nasrda, oradagi ayrim o'rinlar (masalan, epitafiya va qahramonlar xulq-atvorining bayoni, turli tasvirlar) she'rda bitilgan. Shu jihatdan bitiglarning tuzilishi xalq dostonlarining tuzilishiga o'xshab ketadi. Ikkala bitig ikki kimsaning — Bilga xoqon va muallif Yo'llug' tigin tilidan berilgan. Bitigning ta'sir kuchi, siyosiy ahamiyati uning asosiy qismi yozuvchining emas, xoqonning tilidan berilganligida.

Kul tigin bitigida xoqonning o'z inisiga hurmati hamda uning o'limi tufayli chekkan qayg'u-alami izhor etiladi. Matnning katta bir bo'lagi xoqon tilidan so'zlanganining sababi ham shunda bolsa kerak. Bo'limlar xotimasi hamda tarixgina Yo'llug' tigin tilidan berilgan.

Ikkinchi bitigni Yo'llug' tigin otasi xoqonning o'limidan so'ng yozganiga qaramay, u bitigda xoqonning el-yurtga murojaatini, chaqirig'ini to'la saqlab qolgan. Yana matnning muallif tilidan berilgan bo'lagi ham oldingisiga qaraganda ancha katta.

Shu narsa aniqki, Kul tigin bitigini yozish chog'ida muallif qo'lida xoqonning murojaati kiritilgan matn bo'lgan. Shuning uchun ham oradan yaqin uch yil o'tib, Bilga xoqon bitigini yozar chog'ida muallif avvalgi bitigdan ham foydalangan; undagi murojaat qismini olib keyingi bitigga ham kiritgan.

Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglarining boshlovchi jumlasini uning talqini

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglari xoqonning quyidagi so'zlari bilan boshlangan (o'ngg'aylik uchun matnni transliteratsiyada beramiz: Ka.1):

T'NR'IT'G : T'NR'ID'Ä : BOLMŠ : T'ÜR'K : B'IL'GÄ : QyN : BUÖD'KÄ : OLRTM.

Farqi: Bilga xoqon bitigida oltinchi va yettinchi nuqtalar oralig'idagi so'z **B'ÖD'KÄ** ko'rinishidadir (Xb.1).

S.E. Malov Kul tigin bitigi boshlamasidagi ushbu jumlani *Täñri täğ täñridä bolmıš türk bilgä qayan bu ödkä olurtım* shaklida

o'qib, rus tiliga “Небоподобный, неборожденный (собств. “на небе” или “из неба возникший”) тюркский каган” я ныне сел (на царство)” deb tarjima qilgan [Малов 1951, 27, 33].

H. O'rqun bu jumlanı turkchaga “Göğе benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda [ikhtidar mevkii] oturdum” deya o'giran [Orkun 1987, 22–23].

T. Tekin esa ushbu jumlanı turkchaga “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum” deya o'giran [Tekin 1988, 3, 62].

E'tibor bersangiz, talqinlarning barida umumiy yaqinlik bor: ularda yurt egasi Bilga xoqon o'zini “ko'kdan yoki tangridan bo'lganligi, yaralganligi”ni (неборожденный, на небе или из неба возникший; gökte mevcud olmuş; Tanrı'dan olmuş) ta'kidlamoqda. Bitiglar boshlamasining bundayin talqini turkshunoslikda qiziq bir fikr uyg'otgan. Unga ko'ra, turk xoqonlari o'z nasl-nasabini, kelib chiqishini Ko'k yoki Tangri bilan bog'laydilar, o'zlarini undan yaralgan deb qaraydilar. Bunday qarash ularga qadimgi xitoy falsafasidan o'tgan, degan fikr ustuvor. Lekin bu qarashga qo'shilib bo'lmaydi. Buning isbotini bitiglarning o'zidan topamiz.

Isboti uchun quyidagi muhim misolni keltirmoqchimiz: Kul tigin va Bilga xoqon bitiglaridagi xoqonlikning uzoq o'tmishi to'g'risidagi hikoyalar quyidagi jumlar bilan boshlangan: *Üzä kök täñri, asra yayız yär qilintuqda ikin ara kişi oyli qilinmiş. Kişi oylinta üzä äcüm-apam Bumîn qayan, İstâmi qayan olurmış. Olurupan, türük bodunun älin tör[ü]sin tuta birmiş, iti birmiş* [Kul tigin bitigi I; Bilga xoqon bitigi I].

Ushbu matnda kechgan *kişi oyli* birikmasi “inson bolasi; inson farzandi” degan ma'noni bildiradi. Qadimgi turkiy tildagi *kişi* hozirgi tasavvurimizdagi “Odam ota”ga to'g'ri keladi. Birinchi gapda *kişi oyli* birikmasi ega bo'lib kelgan; ikkinchi gapda esa u to'ldiruvchi bo'lib, *üzä* ko'makchisi bilan birga qo'llanmoqda (*kişi oylinta üzä* — “inson bolalari uzra”). Matndagi *qayan olurmış* – “xoqon bo'lib taxtga o'tiribdi; taxtga chiqibdi”; *kişi oylinta üzä qayan olurmış* – “kishi o'g'illari ustidan taxtga chiqibdi” degani.

Aytilganlar asosida ushbu matnni shunday talqin qilish mumkin: “Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisining orasida inson bolasi yaralgan. Inson bolalari ustidan otabobom Bumin xoqon (va) Istami(lar) xoqon bo'lib (taxtga) o'tirgan. (Taxtda) turib turk xalqining hokimiyatini tutib turganlar, tartibga keltirganlar”.

Bilga xoqonning ushbu hikoyasida turklarning olamni anglash

to'g'risidagi tasavvur-qarashlari aks etgan. Unga ko'ra, yuqorida osmon, pastda yer, ikkisinin orasida esa inson bolalari yaralgan. Muhimi, Bumin va Istami to'g'risida so'z borar ekan, ular "ko'kdan yoki tangridan yaralgan" deb emas, (tangrining saylashi, istakirodasi bilan) inson bolalari ustidan boshchilik qilish uchun taxtga o'tirganliklari ta'riflanmoqda. Ana shu fikr qadimgi turk falsafasining o'ziga xosligini anglatadi.

Tahlillardan so'ng Kul tigin bitigining yuqorida keltirganimiz *Tāŋri-täg tāŋridä bolmīš türk Bilgä qayan bu ödkä olurtim* jumlasiga qaytamiz. Ushbu jumlada Bilga xoqonga "tangridan bo'lgan, yaralgan" deya sifat berilayotgani, buning asosi esa xitoy falsafasiga taqalayotganining sababi bitta: matnda kechgan BOLMŠ so'zi *bolmīš* ko'rinishida o'qilib, ma'nosi "bo'lgan" deya tushunilganidadir. Aslida bu so'zni *bolmīš* deb emas, *bulmīš* (<o> harfini [o] emas, [u] shaklida) deb o'qilsa, to'g'ri bo'ladi. Ana shunda talqinda yangilanish yuz beradi: *tāŋridä bulmīš* — "Tangridan (inoyat) topgan [ya'ni, Tangrining inoyatiga erishgan / Tangrining inoyati bilan]" deganidir. Jumlada kechgan *bu ödkä* — S. Ye. Malov talqin qilganidek, "bu taxtga" degan ma'noni beradi. Bilga xoqon bitigidagi ko'rinishini ko'zda tutadigan bo'lsak, fikrimiz yanada oydinlashadi. Chunki u yerda ushbu so'z *bödkä* deb o'qiladi, *böd* esa "taxt" dir.

Demak, Kul tigin bitigi boshlamasidan o'rin olgan yuqoridagi jumlaning quyidagicha o'qiymiz: ***Tāŋri-täg tāŋridä bulmuš türük Bilgä qayan bu ödkä olurtum.***

Buning ma'nosini shunday talqin qilish mumkin: ***Ko'kday (ulug') Tangridan (inoyat) topgan [ya'ni, Tangrining inoyatiga erishgan / Tangrining inoyati bilan] turk [ya'ni, bahodir] Bilga xoqon bu taxtga o'tirdim*** [Содиқов 2004, 66–72].

Ushbu qarashni quvvatlovchi yana bir muhim misolni keltiramiz. Uyg'ur xoqonlig'i davriga tegishli Mo'yun-cho'r bitigi xoqonning *Tāŋridä bulmīsilätmis bilgä qayan* unvoni bilan boshlangan [Малов 1959, 34]. S. Malov ushbu jumlaning rus tiliga "Тенгрида болмыш, Иль-итмиш Бильга Каган (Небом поставленный, государство устроивший, мудрый, или владетельный, Каган)" deb tarjima qilgan [Малов 1959, 38].

S. Malov ushbu boshlamadagi T'NR'ID'Ä : BOLMŠ birikmasini *Tāŋridä bolmīs* ko'rinishida o'qishiga qaramay, uni "Небом поставленный" deya talqin qilayotganining o'zi qiziq. Chamasi, keyinchalik, Bilga xoqon hamda Mo'yun-cho'r bitiglarini nashrga tayyorlash jarayonida, harqalay, Bilga xoqon yorlig'i unvonidagi "tangri yaratmish" (*tāŋri-täg tāŋri yaratmīš*) birikmasi ta'sirida

bo'lsa kerak, unda ham ana shunday fikr tug'ilgan ko'rinadi.

Bilga xoqon yorlig'ining unvoni va uning turkiy hujjatchilik tarixidagi o'rni

Bilga xoqon ulug' bitigi el egasining quyidagi so'zlari bilan boshlangan:

T'NR'IT'G : T'NR'I : YRTMŠ : T'ÜR'K : B'İL'GÄ : QYNSBM
(Bilga xoqon bitigi I).

Buning o'qilishi (transkripsiyasi) shunday bo'ladi: ***Tāñri-tāg tāñri yaratmīš türk Bilgä qayan sabīm.***

Bu jumla boshqa bir o'rinda — bitigning xotimasida ham qaytariladi (Xa.13).

S.E. Malov ushbu jumladan birinchisini ruschaga “(Вот) речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана” [Малов 1959, 20], ikkinchisini “(Вот) речь моя, подобного Небу, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана” deb tarjima qilgan [Малов 1959, 23].

H. O'rqun esa bu jumlanı turkchaga “Göge benzer göğün yarattığı Türk Bilge Hakan [işte benim] sözüm” deya o'giran [Orkun 1987, 58–59].

T. Tekin bu jumlanı turkchaga “Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan, sözüm” deb o'giran [Tekin 1988, 37, 99].

E'tibor qilinsa, bu talqinlarda xoqonga “ko'k o'rnatgan, ko'k yaratgan, tangri o'rnatgan” (*Небом поставленный, göğün yarattığı, Tanrı yapmış*) sifatlari berilayotir.

Shu o'rinda ushbu jumlanı bir boshdan sinchiklab ko'rib chiqamiz. Jumla boshidagi *Tāñri-tāg* so'zi “ko'k, osmon” ma'nosida kelgan, u o'zi birikayotgan *tāñri* (ya'ni, xudo) so'zining sifatidir, *Tāñri-tāg tāñri* deyilganda “ko'kday (ulug') tangri” tushuniladi. Keyingi *yaratmīš* — sifatdosh bo'lib, “yaratgan” deganidir. Bilga xoqon bitigidagi ushbu boshlamada xoqonning sifati “ko'kdan bo'lgan”, “tangridan bo'lgan” deb emas, aksincha, “ko'kday (ulug') tangri yaratgan” (*tāñri-tāg tāñri yaratmīš*) deya qayd etilayotir.

Boshlama-unvonda *Bilgä qayanga* qo'shilayotgan *türk* so'zi etnos anglamida emas, balki “jasur, bahodir, qudratli” degan ma'nolarda kelgan.

Türk so'zining bu anglami Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida ham kelgan. Mana bunga misol: *Yana Tāñriberdi Samanči erdi, türk-ü mardāna va qiličliq yigit erdi* (BH,158). Ushbu jumladagi *türk-ü mardāna* – juft so'z bolib, “jasur va mardona”

deganidir.

Bilga xoqon bitigida kechgan boshlama jumladagi so'nggi *sabim* — “mening so'zim, buyrug'im, yorlig'im” degani. Shularga tayanib, ushbu boshlama jumlaning quyidagicha talqin qilishimiz mumkin: ***Ko'kday (ulug') tangri yaratgan qudratli / jasur Bilga xoqon so'zim.***

Muhimi shundaki, Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida xoqonning el-ulusga qarata aytgan murojaati, yorlig'i, chaqirig'i o'rin olgan. Yuqoridagi jumla esa o'sha rasmiy murojaat, chaqiriqning boshlamasi, ya'ni unvonidir (sharq manbashunosligida rasmiy hujjatlarning boshlama jumlasini *unvon* deyiladi).

Bilga xoqon bitigida kechgan ikki unvondan birinchisi Bilga xoqonga, ikkinchisi esa uning kichik o'g'li Bilga Qutlug' xoqonga tegishlidir (*qarang*: Содиқов 2004, 79; 115). Bilga xoqon elga egalik qilgan chog'larda el-ulusga berajak farmonlari, chet ellarning hukmdorlariga yo'llanajak diplomatik yorliqlarini ana shu unvon bilan boshlagan. Keyinchalik uning o'limidan so'ng o'g'li Bilga Qutlug' ham otasi qo'llagan boshlama-unvondan foydalandi. Bu narsa o'tmish diplomatikasida bor: hatto butun sulola bir unvondan foydalangan zamonlar ham bo'lgan. O'sha an'anaga ko'ra, ulug' bitigning boshlanishida Bilga xoqonning, bitig xotimasida esa Bilga Qutlug' xoqonning el-ulusga aytgan chaqirig'i, yorlig'i bir xil unvon bilan boshlanayotir.

Muhimi shundaki, Kul tigin bitigi Bilga xoqonning tilidan (nutqidan) berilgan bo'lishiga qaramay, yuqoridagi boshlama-unvon yo'q. Chamasi, Yo'llug' tigin amakisi Kul tiginga atalgan bitigni yozib tugatgach, bitigtosh tiklangandan keyin, undagi xoqon so'zlari rasmiy unvon bilan boshlanmaganini tushunib yetgan ko'rinadi. Yo'l qo'ygan kamchilikni u keyinchalik — otasi o'lgandan keyin unga bag'ishlab o'rnatilgan bitigtoshda tuzatdi: Bilga xoqon ulug' bitigini otasining unvoni bilan boshladi. Hujjatchilik an'anasiga amal qilgan holda, bitigning xotima qismidagi Bilga Qutlug' so'zlarini ham o'sha unvon bilan boshladi.

Bilga xoqon unvoni ilk o'rta asrlardan qolgan turkiy unvonlarning ilk, shuning bilan birga, klassik namunasidir. U uch komponentdan tuzilgan: birinchisi Tangri yaratganligining e'tirofi (*Täŋri-täg täŋri yaratmıš*), ikkinchisi xoqonning sifati, oti va unvoni (*türk Bilgä qayan*), uchinchi esa “so'z, farmon, yorliq”ning xoqonga qarashlilikni anglatuvchi bo'lak (*sabim*).

Bilga xoqon unvonidagi *sabim* — “mening so'zim” degani emas, balki “mening murojaatim, mening yorlig'im” ma'nosidadir.

Turkiy tilning keyingi bosqichida *sab* (~saw) soʻzi isteʼmoldan chiqib, uning oʻrnida *söz* kalimasi ishlatila boshladi. Endi rasmiy hujjatlar boshlamasida ham qadimgi *sab* (~saw) oʻrnini *söz* atamasi egalladi. Bu ham tarixiy anʼanaga muvofiq holda “buyruq; farmon; yorliq” maʼnolarini beradi (Содиқов, Омонов 2010, 40–41).

Bilga xoqon yorligʻida kelgan boshlama-unvonning barcha komponentlari toʻla-toʻkis, loʻnda va ixcham tuzilgan. Bu narsa koʻk turk hujjatchiligining, qadimgi turkiy til rasmiy uslubining yuksak bosqichga erishganligini koʻrsatadi.

Bilga xoqon boshlama-unvonini formulaga soladigan boʻlsak, u quyidagi koʻrinishga ega boʻladi:

Y+S+A+M+sabim

(yaʼni: *Tangri yaratganligining eʼtirofi+hukmdorning sifati +oti+mansabi+sabim*).

Muhimi shundaki, Bilga xoqonning soʻz yuritilayotgan unvoni oʻz davrininggina emas, oʻrta asrlarning butun rasmiy yorliqlari, hujjatchiligi uchun namuna, andoza boʻlib xizmat qildi. Koʻk turk davri hujjatchiligi anʼanalari keyingi yuzyilliklarda ham davom etdi. Turkiy saltanat va davlatlarning egalari oʻz yorliqlarini ana shunday qolipdagi unvonlar bilan boshlagan.

Yana bir jihati, Bilga xoqon unvonida, matn xarakteridan kelib chiqqan holda, adresat koʻrsatilmagan. Unvonning toʻliq transformatsiyasi (tiklangan shakli) ***(Bu bän,) täñri-täg Täñri yaratmış türk Bilgä qayan(niñ) sabim (turur),*** yaʼni ***(Bu men,) koʻkday (ulugʻ) Tangri yaratgan qudratli Bilga xoqon(ning) soʻzim (turur) / -dir*** shaklida anglanadi.

Keyingi yuzyilliklarda esa xon va sultonlarning unvonlari yana bir komponent bilan boyidi: ularga yorliq beruvchi bilan birga *adresat* (yorliq yollanuvchi kimsa yoki tomon) ham kiritildi.

Jumladan, Oltin Oʻrda xoni Toʻxtamishning 1393-yili polyak qiroli Yagʻayliga yoʻllagan yorligʻi *Toxtamış sözüm Yayaylaya* (*Toʻxtamish soʻzim Yagʻaylaga*) deb boshlangan (T.1–2). Bu unvondagi *Toxtamış sözüm* — *xat yoʻllovchi; adresant (intitulatio)*; sharq manbashunosligida “xat egasi, xat yoʻllovchi”ni *mursil* deyilgan; *sözüm* — yorliqning xonga tegishligini, uning oʻz ogʻzidan aytilayotganligini dalillovchi kalom. *Yayaylaya* – yorliq yoʻllanayotgan kimsa (*adresat* — *inscriptio*)ni bildiradi, shuning uchun u joʻnalish kelishigidadir. *Adresat* sharqona tilda *mursal* boʻladi.

Endi unvonning toʻliq tiklangan shakli ham oʻzgaradi:

u **(Men,) Toxtamiš(ning) sözüm Yayaylaya (bolsun)** yoki **(Bu men,) Toxtamiš(ning) sözüm Yayaylaya (turur)**, ya'ni **(Men) To'xtamish(ning) so'zim Yag'aylag'a (bolsin / -dir)** shaklida bo'ladi.

To'xtamishxon unvonining formulasi shunday bo'ladi:

A+ sözüm+Ad.

(ya'ni: *xonning oti+sözüm+adresat*).

O'rta asrlarda bitilgan turkiy yorliqlarning boshlamasida ham ba'zan yorliq yo'llayotgan yurt egasining darajasi, unvoni qo'shib yozilgan. Masalan, Shohrux mirzoning 1422-yil 16-yanvarida Talxan ota mozorining mujovuriga bergan nishoni *Šāhruh bahadur sözüm dīvānlaryā (Shohruh bahodir so'zim devonlarga)* jumlasini bilan boshlangan (III.1–2). Bu o'rinda *Šāhruh bahadur sözüm* — unvon, shuning uchun u alohida qatorga yozilgan. U uchta komponentdan tuzilgan: sultonning oti (*Šāhruh*), unvoni (*bahadur*) va farmonning unga tegishlilikni anglatuvchi yorliq (*sözüm*). Ushbu birikmadagi *bahadur* so'zi yuqori tabaqa kishilariga beriluvchi nisbani, unvonni bildiradi. Qiyos uchun turkiy yorliqlar boshlamasida qo'llangan *abu-l-muzaffar, abu-l-yāzī* unvonlarini eslash yetarli.

Shohruhning yorlig'idagi boshlama-unvonga qo'shilayotgan *dīvānlaryā* so'zi — yorliq qaratilayotgan yuridik tashkilot (adresat) ni bildiradi. Matnda adresat unvondan ajratilib, keyingi qatorga yozilgan. U jo'nalish kelishigida. Unvonning to'liq tiklangan shakli **(Men,) Šāhruh bahadur(nu) sözüm dīvānlaryā (bolsun)** yoki **(Bu men,) Šāhruh bahadur(nu) sözüm dīvānlaryā (turur)** bo'ladi.

Shohruh unvonining formulasi shunday bo'ladi:

A+U+ sözüm+Ad.

(ya'ni: *xonning oti+unvoni+sözüm+adresat*).

Unvonlarda, ko'pincha, hukmdor otidan oldin uning mansabi ham qo'shib qo'yilgan. Masalan, Abu Saidning turk sultoni Hasan bekka (=Uzun Hasanga) 1468-yilning 10-oktyabirida yo'llagan bitigi *Sultān Abu Sa'id körägän sözüm* unvoni bilan boshlangan (AC.1).

Buning formulasi quyidagicha bo'ladi:

M+A+U+sözüm

(ya'ni: *mansabi+oti+unvoni+sözüm*).

Maktubning kimga qaratilgani keyingi komponentdan

anglashiladi. Unda qisqa salom bilan maqsadga ko'chilgan: *Hasan beggā salām tegāč, söz ul-kim*, deb asosiy qismga o'tib ketiladi.

Keltirilgan o'rnaklardan anglashiladiki, turkiy diplomatika tarixida xoqon va xonlarning yorliqlari, farmonlarining boshlama-unvonlari ko'k turk xoqonliklari davrida kashf etildi va bu turkiy hujjatchilik tarixidagi ulug' kashfiyotlardan biri edi. Uning bizgacha saqlangan ilk, shuning bilan birga, klassik misoli Bilga xoqon bitigida kechgan *Tāñri-tāg tāñri yaratmış türk Bilgä qayan sabīm* unvonidir.

O'rta asrlarning hujjatchiligida turkiy boshlama-unvonlar yana bir komponent bilan boyidi: ularda yorliq beruvchi kimsa bilan birga yorliq yo'llanayotgan adresatni ham bitish rusumga aylandi. Buni To'xtamishxonning polyak qiroli Yag'ayliga yo'llagan yorlig'idagi unvon misolida ko'rsatishning o'zi ham yetarli.

Muhim jihati, turkiy yozma hujjatchiligining ilk bosqichlarida yurt egasining ulusga qaratilgan chaqirig'i, yorlig'i, hatto davlatning bosh qonuni, tuzuklari ham epigrafik shaklda bayon qilingan. Buni Birinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida tiklangan Bug'ut yodgorligi, Ikkinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida tiklangan Kul tigin va Bilga xoqon bitigtoshlarida kuzatishimiz mumkin. Hatto keyingi ikki bitigda xoqonning turk beklari, xalqiga qarata aytgan shunday so'zlarini ham o'qiymiz: *Türük bäglär, bodun, buni äsidiñ! Türük [bodunuy ti]rip äl tutsuqıñın bunta urtum, yañilip üläsikiñin yämä bunta urtum. Nāñ nāñ sabīm ärsär, bāñgü taşqa urtum.* — "Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bunda [ya'ni, toshda] yozdim. Adashib, ayrilganingni ham bunda yozdim. Har qanday so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim" (Ka.10-11). Bilga xoqonning "davlat tutishingizni bunda [ya'ni, toshda] yozdim" (*äl tutsuqıñın bunta urtum*) degan so'zlari ushbu bitiglarda el yo'rig'i, xoqonning ko'rsatmalari bitilganiga ishoradir.

Uyg'ur xoqonlig'i davrida yaratilgan Mo'yun-cho'r bitigida xoqonning zafarli yurishlari to'g'risida so'z borar ekan: "O'shanda g'arbda Iduq bashda, Yabash va To'qush (daryolarining) quyilishida yozni o'tkazdim. O'sha yerda saroyimni qurdirdim, mudofaa devorlarini o'sha yerda qurdirdim, ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni o'sha yerda yassi toshga yarattirdim (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin-belgümin anta yassı taşqa yaratitdim*)", deyiladi [Малов 1959, 30-40]. Ushbu jummalarda xoqonning tuzugi, davlat yo'rig'i bitilgan boshqa bir bitigtosh ham borligiga ishora qilinmoqda. Lekin asarda so'z yuritilgan o'sha bitigtosh topilganicha yo'q.

Turkiy yozma hujjatchiligi o'z yo'lini epigrafik matnlardan

boshlagan, xoqonliqning ilk yozma qonuni, el yo'riqlari ulusga epigrafik ko'rinishda, monumental bitiglar orqali yetkazilgan. Qadimgi turkiy epigrafik yodgorliklar xoqonlar, yirik davlat arboblari, ulug' qahramonlarning xotirasini mangulashtirishga bag'ishlangan bitiglarga emas, davlat qonunlari, tuzuklari, xoqonlar chaqirig'ini o'zida bayon etgan yozma hujjatlar sifatida ham ahamiyatlidir.

Bitiglarda kechgan *nāṇ yīlsīy bodun* birikmasining angلامي

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida Birinchi va Ikkinchi ko'k turk xoqonliklarining tarixi berilgan.

Bitiglarda xoqon o'zining taxtga chiqish tarixini hikoya qilar ekan, shunday deydi (misolni Kul tigin bitigidan keltiramiz):

Nāṇ yīlsīy bodunqa olurmadīm. İcrā aššīz, tašra tonsuz, yabīz yablaq bodunta üzā olurtum (K.26).

Bilga xoqon bitigida xoqonning bu so'zlari ozgina tahrir qilingan holda uchraydi. Toshning sirti ancha shikastlangani uchun matnning ayrim o'rinlari, shu qatorda ushbu jumlaning bir nechta so'zi ham o'chib ketgan. Saqlanib qolgani shunday:

[Nāṇ yīlsīy bodunta üzā olurmadīm. İcrā aššīz, tašra tonsuz, yabīz yablaq bodunta [üzā olurtum] (X.21).

Matnning Kul tigin bitigidagi ko'rinishi S. E. Malov tarjimasida shunday berilgan: “Я отнюдь не сел (на царство) над народом богатым (скотом?), я сел (на царство) над народом, у которого внутри не было пищи, а снаружи – одежды, (над народом) жалким и низким” (Малов 1951,39).

A.S. Amanjолоv tarjimasi esa bir oz farqli: “Я отнюдь не сел (каганом) над народом зажиточным, я сел (каганом) над жалким и низким народом, у которого внутри не было пищи, а снаружи — одежды” [Аманжолов 2003, 166].

Keltirilgan misolda ikkita gap bor. Mazmunni osonroq tushunib yetish uchun tahlilni ikkinchi — *İcrā aššīz, tašra tonsuz, yabīz yablaq bodunta üzā olurtum* gapidan boshlaymiz.

Jumlada kechgan *ıcrā aššīz, tašra tonsuz* — “och-yalang, yupun” degan ma'noni beradi. Keyingi *yabīz-yablaq* – juft so'z, “yovuz-vahshiy” degan ma'noda. Jumla yakunidagi *olurtum* — (*qayan*) *olurtum*, ya'ni “xoqon bo'lib taxtga o'tirdim; taxtga chiqdim” degan ma'noni bildiradi.

Shularga tayanib, gapning mazmunini “Och-yalang, vahshiy xalq ustidan (xoqon bo'lib taxtga) o'tirdim” deya talqin qilamiz.

Birinchi gap — *Nāṇ yīlsīy bodunqa olurmadīm*. Bunda *bodunqa*

olurmadim birikmasi – *bodunta üzä olurmadim*, ya’ni “xalq ustidan xoqon bo’lib taxtga o’tirmadim” degan ma’noni beradi. Eng mushkuli – jumla boshida kelgan *nāñ yīlsiy* ni qanday tushunishda.

S.Malov yuqorida keltirganimiz *yīlsiy* so’zini ruscha tarjimasida “богатый” deb o’giran, qavsda “скотом” deya izohlab, so’roq belgisini qo’yib ketgan [Малов 1951, 39]. Kitob oxiridagi bitiglar bo’yicha tuzgan lug’atida esa uning ma’nosini “богатый, зажиточный” deb izohlagan va, qo’shimcha qilib, bu so’z *yīlqi* (скот) so’ziga qiyoslansin, deya ta’kidlab qo’ygan [Малов 1951, 391].

“Древнетюркский словарь”da bu so’z S. Malov talqiniga tayangan holda beriladi: so’zning o’zi *yīlsiy* ko’rinishida; qavsda esa *yīlqisiy* yozib, shunday bo’lishi kerak degan mazmunda so’roq alomati qo’yilib, ma’nosi “богатый, зажиточный” deb izohlangan [Древнетюркский... 1969, 267].

Turk olimi H. O’rqun bitiglar bo’yicha tuzgan lug’atida *yīlsiy* so’zining ma’nosini “muhtasham” hamda “porloq” (*muhteşem, parlak*) deb izohlab, qavsda so’roq alomatini qo’yib ketgan [Orkun 1987, 894].

T. Tekin esa *yīlsiy* so’zini “boy va huzur-halovatli” (*zengin ve müreffeh*) deya talqin qilgan [Tekin 2010, 30–31].

Undan avval kelgan *nāñ* so’zini ham olimlar ikki xil tushunganlar: ayrimlar uni “narsa, mol” deb bilsa, boshqa birlari “hech” inkor olmoshi sifatida qaraydi.

Jumladan, H. O’rqun *nāñ* so’zining ma’nosini “buyum, narsa” hamda “hech” (*şey, nesne, hiç*) deb izohlagan [Orkun 1987, 820].

T. Tekin esa uni “hech, hechda” (*hiç, hiç de*) deb izohlaydi. Gapni esa turkchada (*Ben*) *hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine olurmadım* deya talqin qiladi [Tekin 2010, 31].

S. E. Malov tarjimasida bunga “отнюдь” (“sira”) so’zi to’g’ri keladi: “Я отнюдь не сел (на царство) над народом богатым (скотом?)”. Ruschada shunday deyilishi to’g’ridir, biroq qadimgi turkiy tilda bunday deyilmaydi. Agar *nāñ* so’zini “hech bir; sira” inkor olmoshi sifatida tushunilsa, mantiq buziladi: “Hech bir boy va huzur-halovatli xalq ustidan (xoqon bo’lib taxtga) o’tirmadim” degan mazmun kelib chiqadi. Aslida, jumlani bunday tuzish o’rinsiz, sababi, *olurmadım* fe’lida bo’lishsizlik, inkor bor, yana *nāñ*ni ham inkor deb qaralsa, inkor ustiga inkor yuklanib, stilistik xatoga yo’l qo’yiladi. Shuning uchun uni “buyum, narsa” deya anglangani ma’qul.

Matndagi *nāñ yīlsiy bodun* birikmasining ma’nosini kontekstga qarab ochiqlasak to’g’ri bo’ladi. Mazmunga qaralsa, ushbu birikma *içrā aššiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunning* ziddi bo’lib, unga qarshi

qo'yilmoqda. Shuningdek, bu birikma mazmunan bitiglarda kechgan *yalan bodun* (*yalang xalq*), *čiyañ bodun* (*qashshoq xalq*) birikmalarining ham ziddidir.

Shu o'rinda Kul tigin bitigining keyinida turgan boshqa bir misolga e'tibor qarataylik. Bitigda xoqon o'zining yurtga egaligi chog'ida *yalang*, *qashshoq xalqni* boy-badavlat xalqqa aylantirganini ta'riflab deydi: *Yalan bodunuy tonluy, čiyañ bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküš qiltim*. — "Yalang xalqni to'nli, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim" (K.29).

Bu jumladagi *yalan*, *čiyañ*, *az* hamda *tonluy*, *bay*, *öküš* so'zlari *bodun* so'zining sifatlari bo'lib, ta'rifda o'zaro ziddlikni yuzaga chiqaradi: kiyim-kechakli xalq (*tonluy bodun*) — yalang xalqqa (*yalan bodun*), boy xalq (*bay bodun*) — qashshoq xalqqa (*čiyañ bodun*), ko'p xalq (*öküš bodun*) — oz xalqqa (*az bodun*) mazmunan qarama-qarshi qo'yilayotir. Ushbu qarshilantirishning muhim g'oyaviy-siyosiy, badiiy-estetik vazifasi bor: u matnda xoqon zamonida yurt to'kin-sochinlik, tinchlik-osoyishtalikka yuz tutganligini ochib berishga xizmat qiladi. Qadimgi turk adabiyotida, odatda, yurtga egalik qilib turgan xoqon davrida uning olib borgan siyosati, xalqning to'q-farovon yashagani, tinchlik-osoyishtalik hukm surganini bayon etishda ana shunday ta'riflardan unumli foydalanilgan. Johil, adolatsiz xoqonlarning ta'rifida esa buning teskarisi.

Demak, keltirilgan jumladagi *nän* — "narsa, buyum" ma'nosida, *yilsiy* esa "yilqili; yilqisi mo'l" degani; *nän yilsiy* birikmasi "mol-mulkli, yilqili", ya'ni "boy-badavlat" anglamida kelgan; *nän yilsiy bodun* — "boy-badavlat xalq".

Shularga tayangan holda, Kul tigin bitigidagi Bilga xoqon tilidan aytilgan: *Nän yilsiy bodunqa olurmadi. İčrä ašsiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunta üzä olurtum* jumllarini "(Men) mol-mulkli / buyum va yilqili [ya'ni, boy-badavlat] xalq ustidan (xoqon bo'lib taxtga) o'tirmadim. Och-yalang, yovuz-vahshiy xalq ustidan (xoqon bo'lib taxtga) o'tirdim" deb o'girilsa, to'g'ri bo'ladi.

Xulosa

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida qadimgi turk xoqonliqlarining yaqin ikki yuz yillik tarixi bitilgan. Ushbu tarixiy yozuvlar o'zining bayon uslubi bilan badiiy asarlar darajasida turadi. Bitiglarda turk xoqon va sarkardalari xalq qahramonlari sifatida ulug'lanadi, ularning ko'zi tirikligida el erki, xalq farovonlig'i yo'lida olib borgan ezgu ishlari, qahramonliklari yoshlarga ibrat qilib ko'rsatiladi. Bitiglarda ular yurt xalaskorlari, ulug' yolboshchilar deya ta'rif

etilgan.

Bitiglar uslubi yuksak balogʻat darajasida, oʻta chiroyli. Bu belgilar matnning badiiyligini taʼminlaydi. Bunday uslubning tanlanishiga sabab, asarni oʻqishli qilish, uning badiiy-estetik taʼsirini oshirish edi. Muallif badiiy tasvir vositalari, badiiy sanʼatlardan unumli foydalangan. Ularda xalq ogʻzaki adabiyotining taʼsiri hali kuchli. Muhimi, adib ushbu taʼriflar bayonida qadimgi turkiy tilning cheksiz boyligi, badiiy-uslubiy imkoniyatlarini ishga sola bilgan. Ushbu asarlar qadimgi turk adabiyoti va yozma adabiy tilining eng ajoyib namunalaridir. Yana bir jihati, turkiy bitigtoshlarda xoqonning, yurt xaloskorining xalqqa qarata aytgan soʻzlari, chaqirigʻi ham bitilgan. Shu jihatdan bitiglar turkiy hujjatchilik, rasmiy nutq tarixini organish uchun ham ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, turkiy yozma adabiyot tarixi, shuning bilan birga, yozma rasmiy murojaat bitish tarixi ham oʻz yoʻlini epigrafik matnlardan boshlagan deya olamiz.

Adabiyotlar

I

AC – Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yoʻllagan maktubi: Содиқов 2013,130–142.

БН – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1989. *Бобурнома*. Тошкент.

ДТС – *Древнетюркский словарь*. 1969. Ленинград.

K – Kul tigin bitigi: Ka – kichik bitig, K, Kb – ulugʻ bitig, K.I–III, Kc – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: Малов 1951, 19–55; Аманжолов 2003, 153–170; Содиқов 2004, 96–112.

MTA – *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. 2001. Ankara.

Orhun – Orhun. 1995. *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası*. Ankara.

T – Toʻxtamish xonning Yagʻayliga yoʻllagan bitigi: Содиқов 2016, 120–123.

X – Bilga xoqon bitigi: X – toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb – ikki yonboshidagi yozuv, Xc – toshning ters yogʻidagi yozuv, X.I–II – taroshlangan qirralaridagi yozuv. Nashri: Содиқов 2004, 112–120.

III – *Shohruh mirzo yorligʻi*: Содиқов 2013, 117–123.

II

Аманжолов, А.С. 2003. *История и теория древнетюркского письма*. Алматы.

Малов, С.Е. 1959. *Памятники древнетюркской письменности*. Москва–Ленинград.

Малов, С.Е. 1959. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. Москва–Ленинград.

Orkun, Hüseyin Namık. 1987. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.

Sertkaya, O.F. 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.

- Содиқов, Қ. 2004. *Қўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2008. *Қадимги турк фалсафаси*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2013. *Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрлиқлар: тарихий-филологик талқин*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2016. *Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар*. Тошкент.
- Содиқов, Қ., Омонов Қ. 2010. *Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан*. Тошкент.
- Tekin, Talat. 2010. *Orhon Yazitlari*. 4. Baskı. – Ankara.

Kasimjan Sadikov

(Tashkent, Uzbekistan)

kasimjonsadikov@gmail.com

The Inscriptions on the Gravestones of Kultegin and Bilga khan: Reading and Interpretation of the Texts

Abstract

The inscriptions Kul Tigin and Bilga-kagan are one of the most ancient monuments of ancient Turkic historiography, as well as written literature and the literary language. The historian and writer Yollug Tigin used his knowledge and skills to write this monument. The structure of the epigraphic text is ideal and very complex.

Most of these texts were spoken from the mouth of Bilga Kagan. The writer Yollug Tigin wrote the text of the stele that his father uttered. Three years later, after the death of Bilga Kagan, Yollug Tigin himself wrote this inscription. Kagan took the speech written for the previous monument and included it here. However, the next part is not a literal repetition of the previous text, but a revised, edited, finished version of the author. This is the first, but also a wonderful example of the art of text editing.

From the texts of Kul Tigin and Bilga Kagan, you can find out what appeal to the people. This official appeal marks the beginning of the call, namely the name *Tāŋri-tāg Tāŋri yaratmīš türk Bilgä qayan sabim*. Kagan began all international and diplomatic letters, appeals to the people with this title.

The title of Bilga Kagan is the first, but also a classic example of medieval Turkic titles. All its components are completely compact and elegant. This indicates a high level of documentation of the ancient Turkic

language.

The title of Bilga Kagan was not only a model of the era of his time, but also served as a model and standard for all official medieval documentary labels. The traditions of the Kok-Turkic documentary tradition continued throughout the following centuries. The owners of the Turkic Kaganate and states began their labels with such titles.

Key words: *Turkic manuscripts, manuscript, epigraphics; text editing; text interpretation; formal style, art style; the label, the initials of the labels.*

About the author: *Qosimjon Sodiqov* – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent State University Of Oriental Studies.

Recommended citation: Sadikov, Kasimjan. 2020. “The Inscriptions on the Cravestones of Kultegin and Bilga khan: Reading and Interpretation of the Texts”. *Golden scripts* 1: 3—21.

References

I

- AS – Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yo'llagan maktubi: Sodiqov 2013,130–142.
- BN – Zahiriddin Muhammad Bobur. 1989. *Boburnoma*. Toshkent.
- DTS – *Drevnetyurkskiy slovar*. 1969. Leningrad.
- K – Kul tigin bitigi: Ka – kichik bitig, K, Kb – ulug' bitig, K.I–III, Kc – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: Malov 1951, 19–55; Amanjolov 2003, 153–170; Sodiqov 2004, 96–112.
- MTA – *Mo'golistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. 2001. Ankara.
- Orhun – Orhun. 1995. *Mo'golistan Tarihi Eserleri Atlası*. Ankara.
- T – To'xtamish xonning Yag'ayliga yo'llagan bitigi: Sodiqov 2016, 120–123.
- X – Bilga xoqon bitigi: X – toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb – ikki yonboshidagi yozuv, Xc – toshning ters yog'idagi yozuv, X.I–II – taroshlangan qirralaridagi yozuv. Nashri: Sodiqov 2004, 112–120.
- Sh – Shohruh mirzo yorlig'i: Sodiqov 2013, 117–123.

II

- Amanjolov, A.S. 2003. *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Алматы.
- Malov, S.Ye. 1959. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Moskva–Leningrad.
- Malov, S.Ye. 1959. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva–Leningrad.
- Orkun, Hüseyin Namık. 1987. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- Sertkaya, O.F. 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.
- Sodiqov, Q. 2004. *Ko'k turk bitigları: matn va uning tarixiy talqini*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2008. *Qadimgi turk falsafasi*. Toshkent.

- Sodiqov, Q. 2013. *Oltin O'rda va Temuriylar davrida yaratilgan turkiy yorliqlar: tarixiy-filologik talqin*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2016. *Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar*. Toshkent.
- Sodiqov, Q., Omonov Q. 2010. *O'zbek tilining yozma uslublari tarixidan*. Toshkent.
- Tekin, Talat. 2010. *Orhon Yazitlari*. 4. Baski. – Ankara.

Shermuhammad Amonov

(Toshkent, O'zbekiston)
amanov@navoiy-uni.uz

Ahmad Tabibiy ijodi va uning “Munisu-l-ushshoq” devoni nusxalari

Abstrakt

Ahmad Tabibiy XIX asr oxiri – XX asr boshi o'zbek adabiyotining faol vakillaridan hisoblanadi. Tabibiy tarjimon, dostonnavis, tazkiranavis, sifatida tanilgan. U mumtoz adabiy an'analarni munosib davom ettirdi, beshta she'riy devon tartib berdi. Hozirgi kunda shoir asarlari manbalari respublikamizdagi turli kutubxona va fondlarda saqlanmoqda.

Ayniqsa, shoirning o'z zamonasi adabiy hayotini yoritib beruvchi tazkira asari, qardosh xalqlar adabiyoti va so'z san'atkorlari ijodini xalqimizga tanitish borasidagi xizmatlari katta ahamiyatga ega. Ahmad Tabibiy mumtoz ijodkorlar an'alarini davom ettirib, deyarli barcha janrlarda ijod qilgan. Hatto uning ijodida boshqa shoirlar ijodida kuzatilmaydigan o'ziga xos janr namunalari bor.

Ushbu maqolada adabiyotshunosligimiz tarixida Xiva adabiy muhitining peshqadam ijodkorlaridan bo'lgan zullisonayn shoir Ahmad Tabibiy asarlari manbalari, shoir ijodining o'rganilishi, adabiy ta'sir masalalari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, maqolada Ahmadjon Tabibiy ijodi, xususan, shoirning turkiy tildagi lirik asarlari jamlangan “Munisu-l-ushshoq”¹ devoni hamda devonning toshbosma nusxasi ilmiy

¹ Ma'lumki, adabiyotimiz tarixida Shermuhammad Munis shu nomda devon tartib bergan. Ahmad Tabibiy ham devonlaridan birini “Munisu-l-ushshoq” nomi bilan atagan. Tabibiy bu haqda asar deobochasida quyidagi ma'lumotni beradi: “... bu faqir qo'lida jam' bo'lg'on mudavvan kitobning jumlası besh devodurkim, uch devon turkiy lafzi bila fasohatorodur va ikki kitob forsiy alfozi bila balog'at payrovdır. Avvalg'i devong'akim sultoni oliyjoh janobi mu'allo alqobig'a hadyalig' sababidin “Tuhfatu-s-sulton” deb tasmiya qilindi. Va ikkinchi devong'a ushshoq unsiyati jihatidin “Munisu-l-ushshoq” ismi bila musammo bo'ldi. Va uchlanchi devong'a ishq holotin mu'oyana ko'rguzguvchi vajhidin “Mir'otu-l-ishq” oti bila mavsum etuldi. To'rtlanchi devong'a oshiqlar o'qub mutolaa qılır hangomlarida hayratfazolig' mavjubi bila “Hayratu-l-ushshoq” deb ism berildi. Beshlanchi devoni bedillar ish-tiyoqi jilvagohi bo'lg'on boisi bila “Mazharu-l-ishtiyoq” deb ataldi”.

tavsifi amalga oshirilgan. Devonning qo'lyozma va bosma nusxalari o'rtasidagi farqli jihatlar haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, Tabibiy ijodiy merosi jamlangan manbalar, shoir lirikasining janrlar ko'lami haqida ham fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *Ahmad Tabibiy, shoir, devon, "Tuhfatu-s-sulton", "Munisu-l-ushshoq", "Hayratu-l-oshiqin", to'plam, bayoz, manba, matn, janr, debocha, shir-u shakar, bahri tavi, qasida.*

Muallif haqida: *Shermuhammad Amonov* – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Amonov, Shermuhammad. 2020. "Ahmad Tabibiy ijodi va uning "Munisu-l-ushshoq" devoni nusxalari". *Oltin bitiglar* 1: 22—42.

Kirish

Ahmad Tabibiy XIX asr oxiri, XX asr boshi o'zbek adabiy harakatining peshqadam vakillaridan biri. Tabibiy shoir, tarjimon, xattot, dostonnavis, tazkiranavis, tabib sifatida tanilgan bo'lsa-da, uning shoir sifatidagi iqtidori yuksak bo'lgan. Zero, u mumtoz adabiy an'analarni munosib davom ettirgan, an'anaga muvofiq forsigo'y va turkigo'y salaflariga o'xshatmalar yozgan. U go'zal va betakror lirik badiiyat namunalari bitish barobarida zamondosh shoirlar she'rlariga o'xshatmalar yozish orqali o'zining she'riy iqtidorini namoyon etdi. Bu fikrni uning turkiy tildagi "Tuhfatu-s-sulton", "Munisu-l-ushshoq", "Hayratu-l-ushshoq"¹ devonlari, fors-tojik tilida tuzilgan "Mir'otu-l-ishq" va "Mahzaru-l-ishtiyoq" devonlari ham tasdiqlaydi. Bundan tashqari, shoirning Xorazm shoirlari tazkirasini tuzgani (she'riy usulda), "Vomiq va Azro" dostonining o'zbekcha variantini (she'riy usulda) yozganligi, ozarbayjonlik shoir Muhammad Fuzuliyning "Haft jom" asarini forsiydan o'zbekchaga tarjima qilib, shu tarjima ta'sirida o'zining "Yetti ravza" nomli asarini (asarining asosiy qismi she'riy usulda) yozganligi ham Tabibiyning shoirlik salohiyati naqadar baland bo'lganini ko'rsatadi.

Shoir ijodining manbalari va o'rganilishi

Adabiyotshunosligimiz tarixida Fathulla G'anixo'jayev Ah-

¹ Yuqoridagi iqtibosga qarang. Bu devon shu paytgacha "Hayratu-l-oshiqin" tarzida nomlanib kelgan.

mad Tabibiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadqiqot yaratgan [G'anixo'jayev 1978, 80]. Ushbu tadqiqotida olim Tabibiyning hayot yo'li, asarlari, ularning manbalari, shoir ijodining janrlar ko'lami, mavzu mundariyasi, adabiy ta'sir kabi masalalar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Ayniqsa, olimning Tabibiy asarlari mavjud 20 ga yaqin qo'lyozma va toshbosma manbalar borligini aniqlagani, shoir lirik asarlaridan ayrimlarini tabdil qilib, nashr ettirgani (15 ta g'azal, 11 banddan iborat bir murabba', 7 banddan iborat bir muxammas, 2 ta Navoiy g'azaliga, bitta Lutfiy g'azaliga, bitta Fuzuliy g'azaliga, bitta Munis g'azaliga, bitta Ogahiy g'azaliga, bitta Komil g'azaliga, bitta Avaz g'azaliga bog'langan muxammaslar, 5 banddan iborat bir musaddas, 7 banddan iborat bir musamman, 4 banddan iborat bir muashshar, 18 ta ruboiy, 2 ta to'rt misrali qit'a) e'tiborlidir [G'anixo'jayev 1978, 232]. Biroq bu boradagi ishlar hali yakuniga yetgani yo'q.

So'nggi olib borilayotgan ilmiy izlanishlar bu yo'nalishdagi ilmiy ishlarni davom ettirishni taqozo etadi. Mazkur ehtiyoj quyidagilar bilan izohlanadi:

birinchidan, beshta devon tartib bergan shoir asarlaridan nashrga tayyorlangan namunalarning soni ellikta (lirik asar)ga yetmaydi. Nashr etilgan 30 ga yaqin she'r namuna tarzida berilgan;

ikkinchidan, Ahmad Tabibiy hayoti va ijodiga doir manbalar to'liq to'plangani yo'q. Shoirning biografiyasiga doir ayrim ma'lumotlar umumlashtirilib, ularga aniqlik kiritilishi kerak;

uchinchidan, Tabibiy ijodi namunalari uchraydigan manbalar (to'plam va bayozlar) to'liq o'rganilib, jamlanmagan;

to'rtinchidan, shoirning turkiy devonlaridan biri – "Tuhfatus-sulton"ning taqdiri noma'lum.

Bu borada adabiyotshunos olim F.G'anixo'jayevning quyidagi ma'lumotlari e'tiborli: "Tabibiyning birinchi devoni "Tuhfatus-sulton" Dushanbedagi A.S.Semyonov uy-muzeyida, qolgan to'rt devonining bir necha qo'lyozma va toshbosma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. "Tuhfatus-sulton"ning so'z borayotgan yagona nusxasi 1328 (1910)-yilda kotib Muhammad Yoqub Devon ibn Usta Qurbonniyoz Xorazmiy tomonidan ko'chirilgan. Asar 464 sahifadan iborat. Shoirning "Munisul-ushshoq" (Oshiqlar do'sti) nomli ikkinchi devoni o'zbek tilida yozilgan bo'lib, 1327 (1909)-yilda kotib Bobojon Tarro ibn Abdulaziz Maxsum tomonidan ko'chirilgan. Asar 382 sahifadan iborat. Shu qo'lyozmaning to'la holdagi nusxasi 1328 (1910)-yilda Xivada toshbosmada bosilgan. Tabibiyning uchinchi devoni "Mir'otul-ishq" (Ishq oynasi) esa fors-tojik tilida tuzilgan.

U 1327 (1909)-yilda kotib Mulla Ibrohim ibn Domla Qalandarhoji tomonidan ko'chirilgan. Asar 204 sahifadan iborat. Qo'lyozmaning bu nusxasi ham Xivada toshbosmada bosilgan. Shoirning "Hayratul-oshiqin" (Oshiqlarning hayratlanishi) nomli devoni o'zbek tilida yozilgan. Uni 1326 (1908)-yilda kotib Bobojon Tarro ibn Abdulaziz Maxsum ko'chirgan. Qo'lyozma 490 sahifadan iborat. Tabibiyning "Mazharul-ishtiyok" (Ishtiyok makoni) nomli so'nggi devoni fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, u 1327 (1909)-yilda kotib Mulla Ibrohim ibn Domla Qalandarhoji tomonidan ko'chirilgan. Asar 550 sahifadan iborat. Qo'lyozmaning bu nusxasi ham Xivada toshbosmada bosilgan. Tabibiyning butun adabiy merosi, jumladan, uning devonlari shoir umrining so'nggi yillari, ya'ni 1906 – 1910 yillar mobaynida ko'chirilib chop etilgan. Bunga qadar Tabibiyning lirik asarlari o'sha davrda tuzilgan turli bayozlarga kiritilgan. Bulardan tashqari, faqat Tabibiy g'azallarini o'z ichiga olgan alohida to'plamlar ham mavjud edi. Masalan, 1906-yilda kotib Muhammad Yoqub Devon tomonidan tuzilgan qo'lyozma to'plamda Tabibiyning 173 ta o'zbekcha va tojikcha g'azali bor. Shuningdek, 1907-yilda Muhammad Sharif Devon Tabibiyning o'zbekcha g'azallaridan yana uchta to'plam tuzgan. Ularga shoirning 480 she'ri kiritilgan" [G'anixo'jayev 1978, 14].

Bundan tashqari, izlanishlarimiz natijasida O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan №1127 inventar raqamli "Bayozi muxammasot", №1133 inventar raqamli "Bayozi musaddasot", №1182 inventar raqamli "Bayozi ash'or" kabi manbalarda ham Tabibiy ijodidan namunalar kiritilgani aniqlandi.

So'nggi olib borgan kuzatuvlarimiz natijasida shu narsa aniq bo'ldiki, shoirning "Tuhfatu-s-sulton" devoni O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida uchramadi. Biroq "Tuhfatu-s-sulton" devoni haqidagi F.G'anixo'jayevning "Tuhfatus-sulton"ning so'z borayotgan yagona nusxasi 1328 (1910) yilda kotib Muhammad Yoqub Devon ibn Usta Qurbonniyoz Xorazmiy tomonidan ko'chirilgan. Asar 464 sahifadan iborat" tarzidagi mulohazasi biroz taajjubli. Chunki bu devon haqida keltirgan ma'lumotning manbasini F.G'anixo'jayev ko'rsatib o'tmagan. Umuman olganda, shoir asarlari manbalari nafaqat yurtimizda, balki boshqa Respublikalar fondlarida ham saqlanayotgani, avvalo, bu manbalarni jamlab, so'ng ular yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borish vazifasini kun tartibiga qo'ymoqda.

“Munisu-l-ushshoq” devonining toshbosma nusxasi

Ahmad Tabibiyning turkiy tilda tartib bergan devonlaridan biri “Munisu-l-ushshoq” hisoblanadi. Darhaqiqat, shoirning “Munisul-ushshoq” (Oshiqlar do’sti) nomli ikkinchi devoni 1327 (1909)-yilda kotib Bobojon Tarro ibn Abdulaziz Maxsum tomonidan ko’chirilgan. Devon 1328 (1910)-yilda Xivada toshbosmada bosilgan. Devonning qo’lyozma va toshbosma variantlari O’zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi.

“Munisu-l-ushshoq” devonining qo’lyozmasi O’zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida №3461 inventar raqam ostida saqlanadi. Qo’lyozma devon 504 g’azal, 3 mustazod, 3 murabba’, 53 muxammas, 7 musaddas, 1 musabba’, 1 musamman, 1 mutassa’, 1 muashshar, 1 tarjeband, 5 soqiynoma (masnaviy), 145 ruboiy, 2 qasida, 6 mulamma g’azal, 2 varsaqi, jami – 735 she’rdan tarkib topgan. Bu she’rlar qo’lyozmada quyidagi sahifalarda keladi: g’azal – 1^b-130^b sahifalarda, mustazod – 131^a-132^a sahifalarda, murabba’ – 132^a-134^b sahifalarda, muxammas – 135^a-165^b sahifalarda, musaddas – 165^b-170^a sahifalarda, musamman – 171^b-172^b sahifalarda, mutassa’ – 172^b-173^a sahifalarda, muashshar – 173^a-173^b sahifalarda, tarjeband – 173^b-174^b sahifalarda, soqiynoma (masnaviy) – 174^b-182^a sahifalarda, ruboiy – 182^a-192^b sahifalarda, qasida – 192^b-194^b sahifalarda, mulamma g’azallar – 194^b-195^b sahifalarda va varsaqilar – 195^b-196^b sahifalarda joylashgan.

Ushbu qo’lyozma devon 1^b-sahifadagi

ای وجودینگ غه ایماس ظاهر زمانی ابتیدا
ایله کیم ارماس انگا موجود وقت انتها

Ya’ni

*Ey vujudingg’a emas zohir zamoni ibtido,
Uylakim ermas anga mavjud vaqti intiho, –*

matla’si bilan boshlangan. Qo’lyozmaning oxiri esa 196^b sahifadagi:

طبیعی دیک بولور البته گریان
اول عاشق کیم یاری عتاب ایلامیش

Ya’ni

*Tabibiydek bo’lur albatta giryon,
Ul oshiqkim yori itob aylamish, –*

bayti bilan yakunlangan.

Qo'lyozmaning so'ngida (197^a - sahifa) esa quyidagi parcha keltirilgan. Ya'ni kolofon quyidagicha:

ظل السبحان خليفه الرحمن بافت الامن و الامان اعنى ابوالمظفر والمنصور
ابوالغازى سيد محمد رحيم بهادر خان ثانى دام دولته و شوكته نينگ فرمان على لارى بيله
اوشبو ديوان طبيبى نى كيم سنه ١٣٢٧ نچى ييلى ماه ربيع الثانى نى يگرمه سكريدا سه شنبه
كونى باباجان مخدوم ديوان طرا ابن عبدالعزيز مخدوم مرحومى يازيب اتمام غه بتكوردى

(Zillu Subhon xalifai Rahmon bofasu-l-amni val-amon a'na Abulmuzaffar va al-Mansur Abulg'ozzi Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni soniy doma davlatuhu va shavkatuhuning farmoni oliylari bila ushbu devoni Tabibiynikim sanai 1327 nchi yili mohi rab'l us soniyni yigirma sakkizida seshanba kuni Bobojon Maxzum Devon Tarro ibn Abdulaziz Maxzum marhumi yozib itmomg'a yetkurdi).

Matn qora siyohda fabrika qog'oziga ko'chirilgan. Nasta'liq xatida ikki ustunli jadval ichiga chiroyli husnixat bilan yozilgan bo'lib, har sahifa o'rtacha 21 satrdan tarkib topgan. Har bir sahifa raqamlangan. Sahifa raqami varaqning yuqori chap tomonida berilgan. Shuningdek, she'rlar ham alohida raqamlangan.

Devondagi taxmislar ham sarlavhalangan. Ya'ni shoir kimning g'azaliga taxmis bog'lagan bo'lsa, o'sha shoirlar nomini keltirib o'tadi. Masalan, devonda Tabibiyning Navoiy, Ogahiy, Feruz, Fuzuliy, Munis, Sultoni, Mirzo, Ravnaq, Rojiy, Hayoliy, G'ulomiy, Adliy, Nadimiy va boshqa shoirlar g'azallariga bog'lagan taxmislar uchraydi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida №8949 inventar raqam ostida saqlanayotgan toshbosma manbada Ahmad Tabibiyning ikkita turkiy devoni jamlangan. Bular "Munisu-l-ushshoq" va "Hayratu-l-oshiqin" devonlaridir. Ushbu manbada toshbosmaning qachon va qayerda bosilgani haqida hech qanday ma'lumot berilmagan. Ushbu toshbosma manba shoir qalamiga mansub maxsus debocha "Debochayi Tabibiy" bilan boshlanadi. Ya'ni "Debochayi Tabibiy" deb sarlavha qo'yilib, so'ng "Bismillohir-Rahmonir-Rahim" yozilib, kattagina debocha keltiriladi. Debocha matni 11 sahifani tashkil etadi. Debocha matni o'rtacha bir sahifada 23 satrni tashkil etadi. Ushbu debocha nasriy usulda yozilgan bo'lib, "Hamdi bag'oyat va sanoyi benihoyat ul mutakallimi kalomi ofarin va qoyili kitobi Furqoni mubiyn dargohig'a loyiq va sazovor va borgohig'a tuhfa va nisordurkim mumkinot nazmin adami tab'idin qudrat aruzi kamoli bila vujud devonig'a keltirdi inson vujudi majmuasi g'azaliyotig'a borcha masnuotdin ziyodaroq badoe' va sanoe' izhor etib tilin anvoi' suxanni sanjida qilmoqg'a loyiq erkanin bildurdi nazm qodirikim hama jahon

yaratib, onda har nav' ins jon yaratib, borchadin ashraf aylab insonni, bildurub oncha roz pinhonni, ko'nglin etti ulumg'a loyiq tilini qildi nuktaga notiq, toki hamdig'a bo'lsun ul zokir, borchahavolig'a bo'lub shokir, budurur qudrat Xudoyi Karimki erur vasf ongo sami'un aliym har nekim bordur oshkor-u nihon borchasi keldi oni sun'i O'g'on shohidi sun'i keldi masnuot mazhar ilmi jumla ma'lumot jalla jalaluhu va 'amma navaluhu bisyor salavot amta'si beshumor tahiyyat madoyasi ul nubuvvat sariri amirining janobinig'a iysor va ul risolat haylining dilpazirishoni arsh maobig'a hadyai takror alat takrordurkim "Ana afsahu..." gulistonining bulbuli fasihul bayonidur va "Ana malihu..." shakkaristonining tutiyi shirin maqoli va malihlisonidur bovujud muncha fasohat va balog'at va muncha mu'allo daraja va rajha va martabat bila ham "Alfaqru faxri" hadisig'a notiq "Ma 'arafnaka haqqo ma'rifatika" mazmunig'a shoyiq erdi "Ya ayyuhar rasulu ballig' ma unzila ilayka..." karimasi mazmunining xitobi mustatobi mo'jibincha kutubi osmoni va suhufi Rabboniyning mazomini aynaqa va ma'niyi daqiqasinkim xotiri xurshid mazohiri ancha muttaleb' va muttabe' erdi..." deb boshlanadi [Tabibiy 1968, 1-2]. Debocha nasriy va nazmiy usulda bitilgan. Debochadagi ilk nazmiy asar quyidagi she'r bilan boshlanadi:

Nazm:

*Rasulikum edi guftori afsah,
Oning har lazzati ming jondin amlah.*

*Hama hayli rasulning podishohi,
Bo'lub makshuf asrori ilohiy.*

*Boshida garchi erdi toji "Lav lak...",
Tilida erdi lekin "Ma 'arafnok".*

*Kelib husni mah avji hidoyat,
Dog'i shahanshohi mulki risolat.*

*Guvohi nuri husni "Va-z-zuho" dur,
Sochi "Va-l-layl" ta'rifi bajodur.*

*"Fauhiya" sharbatidin la'li shirin,
Ko'zi "Mazog'a-l-basar" ga keldi tazyin.*

Oningdek rutbayi oliyg'a yetdi,

Nabiylarni o'zig'a chokar etdi.

*Erur chun manzilatda shohi kavnayn,
Kelib qurbig'a shohid "Qobi qavsayn".*

*Uruj etkan chog'ida shomi Me'roj,
Anga bo'ldi munavvar dini minhoj.*

*Jami mo'jizoti mo'tabardur,
Biri ul jumlaning shaqqul qamardur.*

*Bayong'a nechakim til bo'lsa mohir,
Erur ta'rifin aylar chog'da qosir.*

*Ilohi ul habibing hurmatidin,
Oni topqon maqomi rif'atidin.*

*Nasibim izni andin qil inoyat,
Ki ya'ni ro'zi Mahsharda shafloat.*

*Nechakim bor euru af'olimiz shum,
Vale sen qilma andin mahrum.*

So'ng nasr va nazmda bitilgan to'rt halifa, shaxzoda Hasan va shaxzoda Husayn, keyin Feruz madhi keltiriladi.

Debochaning oxiri "... *Allohumma ur-zuqna min ne'matihil uzma va ja'alni min davlatil kubro. Amin va yo Robbal a'lamin*" deb yakunlanadi [Tabibiy 1968, 11]. Debochadan keyin "ناویدی" (Devoni Tabibiy turkiy musammo bamunisul-ushshoq) deyilib, so'ng "basmala" bilan hamd mazmunidagi g'azallar keltiriladi. Jumladan, birinchi g'azal quyidagicha bo'lib, u g'azalning qo'lyozma varianti bilan bir xil¹:

*Ey vujudingg'a emas zohir zamoni ibtido,
Uylakim ermas ongo mavjud vaqti intiho.*

*Kunhi zoting'a yetushmak kimsaga mumkin emas,
Kim oning fikrida doim aql erur angushtxo.*

*Aylabon har lahzada izhori san'at qudrating,
Qildi ikki harfdin ijod kulli mosivo.*

¹ G'azal matni ilk bor e'lon qilinmoqda.

*Johil-u dono borisi ne'mating mamnunidir,
Ham erur ma'muri amring shoh bo'lsun gar gado.*

*Ne xarobot ahli lutfingdin qilur qat'i umid,
Yetmasa lutfing bahoridin nasimi jon fizo.*

*G'unchayi baxtim ochilmoqliqq'a imkon qaydadur,
yetmasa lutfing bahoridin nasimi jon fizo.*

*Bo'lmisham misli Tabibiy zori bemori gunah,
Qil karam, yo Rab, davoyi tavbadin emdi shifo.*

“Munisul-ushshoq”ning ushbu toshbosma variantida (№8949) negadir gʻazallar soni 607 tani tashkil etadi. Qoʻlyozmada esa 504 ta gʻazal mavjud. Har bir gʻazal raqamlangan. Devondan oʻrin olgan oxirgi gʻazal matni quyidagicha:

*Dedi: Ko'zung ravshan nedin? Guftamki: Zi ruxsori shumo,
Dedi: Kim(n)ing maftunisan? Guftam: Giriftori shumo.*

*Dedi: Nechun bemorsan? Guftam: Zi dardi hajri tu,
Dedi: Mahvashing oldi ne? Guftam: Giriftori shumo.*

*Dedi: Sanga ne yetmadi? Guftam: Zi tui lutfi karam,
Dedi: Sanga ne yetgusi? Guftamki: Ozori shumo.*

*Dedi muroding ne erdi? Guftamki: Bazmi vasli tu,
Dediki: Bu ish kimgadur? Guftamki: In kori shumo.*

*Dedi: Oningdek kimdurur? Guftam: Sagoni ko'yi tu,
Dedi: Seni kim injitur? Guftamki: Ag'ori shumo.*

*Dedi: Mamoting ne erur? Guftam: Nigohi chashmi tu,
Dedi: Nechuk jon topg'asen? Guftam: Zi guftori shumo.*

*Dedi: Tabibiy kim ekan? Guftamki: Noloni bulbulat,
Dedi: Chekar qayda navo? Guftamki: Gulzori shumo.*

Savol-u javob tarzida yozilgan ushbu mulamma gʻazal *rajazi musammani solim* vaznida yozilgan. Ushbu sheʼr Tabibiyning “Tanlangan asarlar”ida ham nashr etilgan [Gʻanixojayev 1978, 29].

Yetti baytli bu she'r nashrda nima uchundir olti yarim bayt bo'lib qolgan. Asliyat bilan qiyoslash orqali she'r matnidani bir misra nashrda qisqartirilganini kuzatish mumkin. Ya'ni to'rtinchi misra (*Dedi: Mahvashing o'ldi ne? Guftam: Giriftori shumo*) nashrda qolib ketgan. Shuni ham ta'kidlash zarurki, shoirning "Tanlangan asarlar"i adabiyotshunos F.G'anixo'jayev tomonidan 1968-yilda nashrga tayyorlangan. Ushbu nashrga shoirning o'sha mafkura mezonlariga mos keladigan 15 g'azali, murabba', muxammas, musaddas, musamman, muashshar, ruboiy va qit'a kabi lirik asarlaridan namunalar kiritilgan. Bu nashrning asosiy qismi Tabibiyning "Vomiq va Azro" dostoniga bag'ishlangan.

"Munisu-l-ushshoq"ning ushbu toshbosma variantidagi g'azallar yuqoridagi "shumo" radifli shir-u shakar yo'lida yozilgan g'azal bilan yakunlanadi. Har sahifa o'rtacha 23 satrdan iborat. Bunda ham devonning qo'lyozma nusxasidagi kabi g'azallardan so'ng, ikkita varsaqi keltiriladi. To'qqiz banddan iborat birinchi varsaqi quyidagi band bilan boshlanadi:

*Bir ko'rsatib jilva birla jamoling,
Qilding mani asru hayron, dilbarim.
Emdi ko'nglumdadurur doim xayoling,
Jon tutqondek tanda makon, dilbarim.*

Ikkinchi varsaqi esa:

*Rahm aylagil menga ey mehribonim,
Kim hajring holimni xarob aylamish.
O'rtanib shavq o'ti ichida doim
Ko'zumni doimo purob aylamish, -*

tarzida boshlanadi.

Shu o'rinda, shoir "Munisu-l-ushshoq" toshbosma varianti debochasida quyidagi muhim fikrlarni qayd etadi: "*Alqissa, "Al ma'muru ma'zurun" hadisi muqtazosincha bu xizmati zi saodatni joni ko'ngul bila qabul qildim. Bu farmoni vojibul iz'onni bitkargali boshdin qadam qilib bildim o'n nav'i nazmkim tushib g'azal, mustahzod, musammat, ya'ni murabba'dan to muashsharg'acha, tarje'band, qasida, masnaviy, ruboiy, qit'a, fard itloq qilurlar. Jam'i o'n rang guldurkim tabiat gulistonidin terdim va anjuman aro chaman bog'lab huzuru vofirus sarvarig'a yetkurdum. Hazrati vohibul atoyo va g'ofirul xatoyodin umid qilurmenkim, maqbuli tab'i anvari va matbu'i xotiri safoparvari qilg'ay*", - deya o'nta janrda ijod etganiga ishora qiladi

[Tabibiy 1968, 9].

Agar Tabibiy lirik merosi janriga ko'ra tasnif etilsa, shoir ijodida g'azal, fard, ruboiy, qit'a, tuyuq, chiston, murabba', muxammas, musaddas, qasida, tarje'band, mustazod, dahrnoma, musamman, soqiynoma, shir-u shakar, musabba', mutassa', muashshar, bahri tavil kabi namunalar borligi ayon bo'ladi. Bu esa shoir ijodi keng ko'lamli tadqiqotlar uchun obyekt bo'la olishini ko'rsatadi.

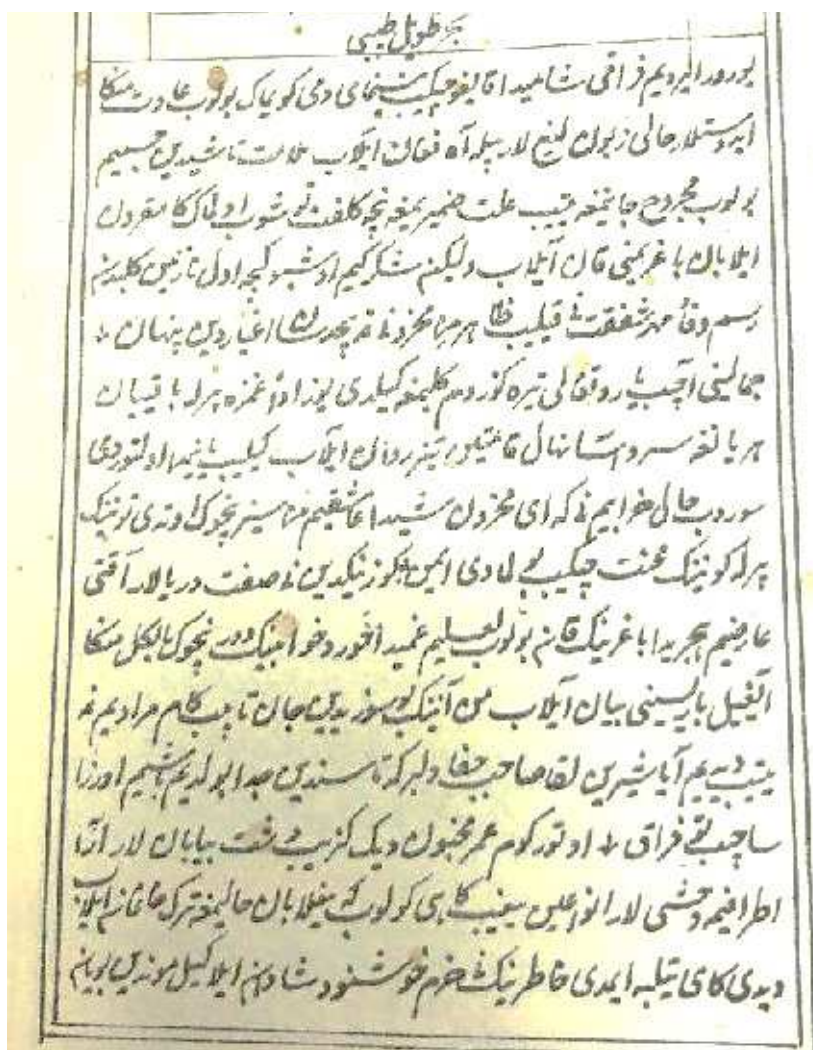
Biz tahlil etayotgan "Munisu-l-ushshoq"ning ushbu toshbosma varianti (№8949) so'ngida shoirning quyidagi bir bahri tavili berilgan:

*Yurur erdim firoqi shomida qayg'u chekib tinmay dame kuy
mak bo'lub odat manga,
Ey do'stlar, holi zabunlig'lar bila ohi fig'on aylab malomat
toshidin jismim
Bo'lub majruh, jonimg'a yetib illat, zamiring'a necha kulfat
tushub o'lmakka maqrun
Aylabon bag'rimni qon aylab. Va lekin shukrkim, ushbu kecha
ul nozanin gulbadan
Rasmi vafou mehr-shafqatni qilib zohir meni mahzunig'a be
haddi son ag'yordin pinhon.
Jamolini ochib yorutg'ali tiyra ko'zum kulbamg'a keldi yuz
ado-u g'amza birla boqibon
Har yong'a sarvi oso niholi qomatin tez ravon aylab kelib
yonimda o'lturdi,
So'rub holi xarobimni gah: "Ey mahzuni shaydo oshiqim, man
siz nechuk o'tdi tuning
Birla kuning mehnat chekib bo'lmadi emin. Ko'zingdin ne sifat
daryolar oqti,
Orazim hajrida bag'ring qon bo'lub la'lim g'amida xo'ru xo
bingdur nechuk bilkul manga
Ayg'il borisini bayon aylab"...*

Ushbu manba:

*Har duo qilsa malolikdin yetur omin anga,
Toki omin duo xalq ichra topg'ay ishtihor, –*

maqta'li qasida bilan yakunlanadi.

Shoir ijodida adabiy ta'sir masalasi

Ahmad Tabibiy o'zbek adabiyoti rivojiga ulkan hissa qo'shgan sermahsul ijodkorlardan. Zero, u o'zida boy adabiy meros qoldirdi. Tabibiy besh she'riy devon yaratib, mumtoz adabiy an'anani davom ettirdi. Jumladan, uning "Tuhfatu-s-sulton", "Munisu-l-ushshoq", "Hayratu-l-oshiqin" devonlari turkiy tildagi lirik asarlardan tarkib topgan bo'lsa, "Mir'otu-l-ishq" va "Mahzaru-l-ishtiyoq" devonlarida shoirning fors-tojik tilidagi she'riy asarlari jamlangan. Bundan tashqari, shoir "Vomiy va Azro" dostonining o'zbekcha she'riy variantini yozdi. Ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliyning "Haft jom" asarini forsiydan o'zbekchaga tarjima qildi. Shu tarjimasi ta'sirida o'zining "yetti ravza" nomli asarini yozib, Xorazm shoirlari tazkirasini tuzdi [Tabibiy 1978, 3].

Adabiyotimiz tarixida atoqli adabiyotshunos F. G'anixo'jaev Ahmad Tabibiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadqiqotida shoirning hayot yo'li, asarlari, ularning manbalari, shoir ijodining janrlar ko'lami, mavzu mundariyasi, adabiy ta'sir kabi masalalar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi [Tabibiy 1978, 80]. Ayniqsa, olimning Tabibiy asarlari mavjud 20 dan ortiq qo'lyozma va toshbosma manbalarni aniqlagani, ularni sinchiklab o'rgangani e'tiborlidir. Biroq keyingi olib borilgan tadqiqotlar bu boradagi ishlar davom ettirilishi kerakligini taqozo etmoqda.

Jumladan, Tabibiy ijodiga doir yuqoridagi tadqiqot sobiq tuzum davrida amalga oshirilgani, shoir shaxsiyati va asarlari tahlilidagi tendensioz talqinlar metodologik jihatdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Bundan tashqari, adabiyotshunos S. Matkarimovaning aniqlashicha, shoirning "xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi do'stlikni targ'ib qiluvchi, mehr-muhabbat, o'zaro ishonch va sadoqatni" madh etuvchi "Nozir va Manzur" dostoni ham mavjud [Matkarimova 2007, 14]. Shuningdek, Tabibiyning mamlakatimiz hamda boshqa xorijiy fondlarda saqlanayotgan asarlari manbalarini aniqlash, shoir devonlari va boshqa turkumdagi asarlarining qiyosiy-matniy tadqiqini amalga oshirish kabilarni e'tiborga olsak, bu borada qilinishi kerak bo'lgan vazifalar talaygina ekani ayon bo'ladi.

Tabibiy lirik merosini ham adabiy mezonlar asosida tadqiq etish shoir ijodini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Tadqiqotlardan ayon bo'lishicha, shoir ijodining eng kuchli ta'sir manbasi, shubhasiz, buyuk Navoiy ijodidir. Ko'plab ijodkorlar singari Tabibiy ham Alisher Navoiy ijodidan ta'sirlangan, o'zining turkum asarlarini yaratgan. Shoirning zamondoshi, rus sharqshunosi A. N. Samaylovichning ijodkor haqidagi quyidagi taassuroti ham fikrimiz dalilidir: "Shoirning menga o'z qalamkash birodarlarini "bularning hammasi uchun Mir Alisher Navoiy o'rnakdir, lekin hech biri uning iste'dodiga ega emas", - deb ta'riflaganidagi dilgir-nafratchan yuz ifodasi shundoq esimda" [Qosimov 1983, 42]. Bundan Tabibiyning Navoiy ijodiga naqadar ixlosmand bo'lganini sezish qiyin emas.

Bu hol, ya'ni ulug' mutafakkir ijodidan kuchli ta'sirlanish nafaqat Tabibiy ijodida, balki boshqa xorazmlik shoirlar ijodida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Umuman, Navoiydan so'ng, buyuk so'z san'atkoriga ergashish, undan ilhomlangan holda ijod etish, mumtoz adabiy an'analarni davom ettirish odatiy holga aylangan. Ma'lumki, o'tgan asr boshlarida yurtimizda va, ayniqsa, Xorazmda Mir Alisher Navoiy asarlarining qayta-qayta chop etilishi, madaniy hayot rivojida katta ta'sir ko'rsatgan, adabiy jarayonni sifat jihatidan boyitgan. Bu

hol hazrat Navoiy ijodidan ta'sirlanishning birinchi sababi bo'lsa ajab emas. Ammo Tabibiy ijodda Navoiy kabi badiiy mukammal asarlar yaratishga muntazam harakat qilgan. Shuningdek, shoir o'z asarlarini hazrat Navoiy asarlarida ilgari surilgan haqiqat va adolat, xalqparvarlik, insonparvarlik g'oyalari bilan hamohang yaratdi. Ehtimol shundandir, boshqa ijodkorlar kabi Tabibiy ham ijodda hazrat Navoiyga ergashdi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Tabibiy umrining so'nggi yillarida besh devon tartib bergan. Bu devonlarning ayrimlari toshbosmada chop etilgan. Shoir devonlarining to'liq matniy tadqiqi amalga oshirilmagan esa-da, Tabibiy lirik asarlarining aksariyati shaklan va mazmunan hazrat Mir Alisher Navoiy asarlariga o'xshatmalar tarzida yozilganini kuzatish mumkin. Shuning barobarida, shoirning Sa'diy, Jomiy, Zebunniso va Mirzo G'olib she'rlariga fors-tojik tilida muxammaslar bog'lagani ma'lum. Shoir ijodini kuzatar ekanmiz, uning ijodida ishq-muhabbat, haqiqat va adolat, sadoqat yetakchilik qiladi. Biroq uning ilm-ma'rifatni ulug'lovchi ijod namunalari ham borki, bu turkum asarlar Muqimiy, Furqat asarlariga mazmunan juda yaqin turadi [Tabibiy 1978, 46-47].

Tabibiyning dostonnavislik faoliyati

Tabibiy o'zining "Vomiq va Azro", "Yetti ravza", "Nozir va Manzur" asarlari bilan o'zbek dostonchiligi rivojiga hissa qo'shdi. Shoirning bu asarlarida ham sevgi-muhabbat, Vatanga, yorga, do'stga sadoqat, o'zaro ishonch, davlat va jamiyatda adolatlilik, ilm-ma'rifat, odob-axloq, tarbiya, sabr-qanoat, xalqlar do'stligi kabi yuksak insoniy fazilatlar tarannum etiladi. Tabibiy dostonlari matni bilan tanishish beixtiyor Alisher Navoiyning "Lisonu-t-tayr", "Mahbubu-l-qulub" asarlarini yodga tushiradi. Ayniqsa, shoir dostonlari Navoiy "Xamsa"si tarkibidagi dostonlarning mantiqiy davomi sifatida tasavvur uyg'otadi. Negaki, ushbu dostonlar matnida Navoiy "Xamsa"sidan aynan misollar keltirilgan o'rinlarni uchratish mumkin.

Jumladan, shoir Navoiyning ilmga bo'lgan munosabatini o'zining "Yetti ravza" dostonida mantiqiy davom ettiradi. Asar ("Yetti ravza")ning ikkinchi bobi ilm-ma'rifat masalalariga bag'ishlanib, bunda shoir inson doimo ilm-ma'rifat egallashga jid-du jahd qilishi kerakligi, ilmli kishi izzat-ikrom topishi haqida qarashlarini bayon etadi. Bob yakunida Alisher Navoiy "Xamsa"sidagi ilm-ma'rifat tarannum etilgan "Imom Faxr Roziy bila Sulton Muhammad Xorazmshoh" haqidagi hikoyat aynan keltiriladi. Asarning uchinchi

ravzasida shoir ta'magirlikning insonga keltiradigan zarari va qanoatning foydasi haqida fikr yuritib, bob yakunida Alisher Navoiy "Xamsa"sidagi ta'magir va qanoatli kishi haqidagi hikoyatni aynan keltirgan [Tabibiy 1978, 53].

Ahmad Tabibiyning "Vomiq va Azro" dostoni beixtiyor Navoiy "Xamsa"si tarkibidagi "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin" dostonlarini yodga soladi. Dostonda Tabibiy keltirgan Mehinbonu obrazi dono, oqila va maslahatgo'yligi bilan Navoiyning Mehinbonusiga aynan o'xshab ketadi. Shuningdek, dostonning ifoda uslubi ham "Farhod va Shirin" dostoni uslubi bilan deyarli bir xil.

Tabibiy – tazkiranavis

Ahmad Tabibiy Feruz ko'rsatmasiga binoan tazkira tuzgan. Garchi shoh ko'rsatmasiga ko'ra "Majmuayi si shuaroyi payravi Feruzshohiy" tazkirasi tuzilgan bo'lsa-da, majmuani yozilishiga ilhom baxsh etgan manba, shubhasiz, "Majolisu-n-nafois"dir. Jumladan, adabiyotshunos S.Matkarimovanning "Darhaqiqat, keyingi asrlarda o'zbek va tojik tillarida vujudga kelgan Malehoning "Muzakkiri as'hob" (Suhbatdoshlar zikri), Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkir ul-ahbob" (Do'stlarning zikri), Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" (Do'stlarning tuhfas), Fazliyning "Majmuayi shoiron" (Shoirlar to'plami) tazkiralarda Navoiy an'analari ijodiy davom ettirildi. Tabibiy tuzgan tazkiralalar ham bu vorisiylikning yorqin namunasidir" [Matkarimova 2007, 14], - degan e'tirofi o'rinlidir.

"Majmuayi si shuaroi payravi Feruzshohiy" tazkirasining bir qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida №1152 inventar raqami bilan saqlanadi. Tabibiy tazkirasining bu qo'lyozma nusxasi hajman juda katta. Ushbu manba matni "basmala" va she'riy debocha bilan boshlanadi. Debochaning hajmi 300 misrani tashkil etadi. Tazkiradagi ilk nazm 12 baytli masnaviy va Feruzning "paydo" radifli g'azali bilan boshlanadi. Ma'lumki, ushbu manbada shoirning o'z she'rlaridan ham kiritilgan. Shuni alohida ta'kidlamok kerakki, tazkira yuzasidan ayrim tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ushbu manbani matniy tadqiqi to'la amalga oshirilgani yo'q. Shu bois, quyida tazkiradagi shoir she'rlaridan ayrimlarininig tabdilini berishni lozim topdik.

Quyidagi she'r Tabibiyning tazkiradagi 22-raqamli ilk g'azalidir:

G'azali Tabibiy

*Zihi bori qudrating osoridin kavn-u makon paydo,
Nabot-u ham, jamod-u ham jam'i ins-u jon paydo.*

*Borisi zotinga burhon erur, ey xoliqi akbar,
Emas behuda bo'lmoq san'atingdin bu jahon paydo.*

*Inoyoting vufurining nishonidur manga, yo Rab,
Bu kim nazm etkali jur'at qilurman har zamon paydo.*

*Xaloyiq naf'ig'a xohish etib, ey qodiri bechun,
Ki qilmish qudrating ilgi zamin-u osmon paydo.*

*Birovga mard yanglig' qomati zebo ato aylab,
Birovda qumridek qilding necha oh-u fig'on paydo.*

*Ito'ating bila ko'b kimsaga behbudlar hosil,
Dog'i ko'b kimsaga sarkashlik ila ko'b ziyon paydo.*

*Shifoati habibingni ato qil fazl birlakim,
Tabibiy osi(y)da bor jurmi isyon begaron paydo.*

Ko'rinadiki, ushbu g'azal Feruz g'aliga o'xshatma tarzida yozilgan. Tazkirada she'rlar muallifi ko'rsatib borilgan. Shuningdek, g'azallardan oldin 2-4 baytli masnaviylar keltiriladi. Tazkirada shoir 2-g'azalini berishdan oldin quyidagi masnaviyni keltirgan:

Masnaviy

*Tabibiy nechuk surgay uzun maqol,
Ki bu xayl aro bordur oshufta hol.*

*G'arazkim qilib jahdlar behisob
Bo'lub payravi Xisravi Jam janob.*

So'ng ushbu g'azal keltiriladi:

G'azali Tabibiy

*Yo rab etmak jurm subhi shom odatdur manga,
Yurgali yo'l borho dashti zalolatdur manga.*

*Tavba jomidin yeturgil shodlig' rahm aylabon,
Kim nasibim jurmidin anduh-u kulfatdur manga.
Afv-u g'ufroningni ro'zi qil manga behad-du son,*

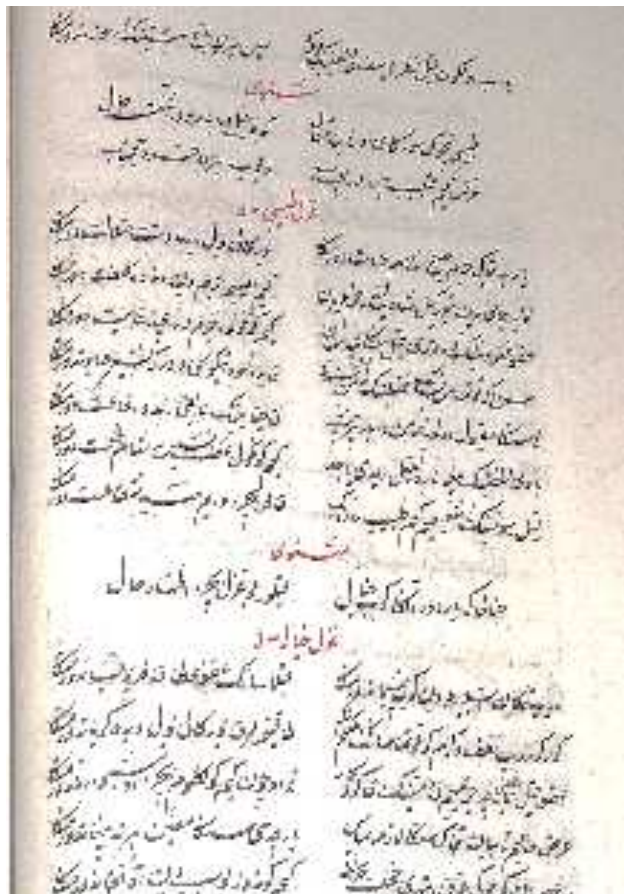
Kim ko'ngilda jurmlar behaddu g'oyatdur manga.

*Sen agar tutmas esang fazlingg'a men dilxastani,
Qayda sud etkusidur gar ish ibodatdur manga.*

*Ne sanga maqbul o'lurg'a menda bor bir peshae,
Ne janobing loyiqi zuhd-u itoatdur manga.*

*Hodi-yu lutfing bila yorutg'il emdi yo ahad,
Kim ko'ngul g'aflatnishin shomi zulmatdur manga.*

*Qil rasulingni shafi'imkim, Tabibi zordek,
Xotir ichra doim ummidi shafomatdur manga.*

Tazkiraning biz fikr yuritayotgan ushbu nusxasida Tabibiyning 100 ta g'azali kiritilgan. Jumladan, shoir she'rlari qo'lyozmada 22, 52, 82, 112, 142, 172, 202, 232, 262, 292, 322, 352, 382... tarzida

raqamlanib (30 ta she'r farqi bilan ketma-ketlikda), 1415 ga kelib she'rlar raqamga olinmagan. 1441 dan boshlab she'rlar yana raqamlab ketilgan. Shu orada Tabibiyning ham (1422-raqamli) bir g'azali raqamlanmagan. Ushbu manbad shoirning so'nggi she'ri 3090-raqami bilan berilib, qo'lyozmaning oxiri 1714-sahifada shukrona mazmunidagi 64 misrali masnaviy bilan yakunlangan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Tabibiy tazkirasining matniy tadqiqi, ilm ahlini nafaqat shoir ijodi namunalari bilan, balki ko'plab yangi-yangi ijodkorlar va ular ijodiga mansub lirik asarlar bilan tanishtiradi.

Xulosa

Shoir devonlarining to'liq matniy tadqiqi hali-hanuz amalga oshirilgani yo'q. Biroq kuzatuvlardan shuni anglash mumkinki, Tabibiy lirik asarlarining aksariyati shaklan va mazmunan hazrat Mir Alisher Navoiy asarlariga o'xshatmalar tarzida yozilgan. Tabibiy xorazmlik shoirlardan Nishotiyga 1 ta, Munisga 8 ta, Ogahiyga 12 ta, Komilga 2 ta, Avazga 2 ta, Rojiyga 5 ta, Mirzoga 2 ta, Doiy va Niyoziyga 3 tadan muxammas bog'lagan. Bundan tashqari, shoirning Sa'diy, Jomiy, Zebunniso va Mirzo G'olib she'rlariga fors-tojik tilida muxammaslar bog'lagani ham ma'lum. Tabibiy Navoiyning 20 dan ortiq g'azaliga muxammas bog'lagan. Jumladan, Navoiyning "Hikmati", "Bo'lsa", "Aylasa", "Bo'lubdur", "Kerak", "Aylarman", "Ollida", "Tuz", "Bo'lmangiz", "Hanuz", "So'rmangiz", "Aylab", "Anga", "Xurram", "Bo'lmas" kabi radif va qofiyalar bilan tamomlanadigan g'azallariga muxammaslar bog'lagan [Tabibiy 1978, 31]. "Munisul-ushshoq" devonida ham Alisher Navoiy g'azallariga bog'langan 5 ta muxammas kiritilgan.

E'tirof etmoq joizki, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy merosi o'zidan keyingi barcha qalam ahllari ijodining shakllanishida juda katta ta'sir ko'rsatdi. Ular ulug' mutafakkirga o'xshab ijod qilishga harakat qildilar. Bu esa, o'z navbatida, milliy adabiyotimizning rivojiga ta'sir etdi. Yuqoridagi misollar esa, Navoiy izdoshlaridan farqli o'laroq, Ahmad Tabibiyning ulug' mutafakkir ijodiga naqadar ixlosmand bo'lgani, Alisher Navoiy asarlaridagi barhayot insonparvarlik g'oyalaridan nechog'li ta'sirlanganini ko'rsatadi.

Ahmad Tabibiy asarlari manbalarini to'liq to'plash, ularni qiyosiy-matniy tadqiq etish, shoir ijodini to'liq o'rganish, lirik asarlarini tahlil etish, shubhasiz, bu ma'lumotlarni yanada kengaytiradi. Shu o'rinda, adabiyotshunos F.G'anixo'jayev Tabibiy haqidagi tadqiqotida shoirning "Munisul-ushshoq" devonida 53 ta,

“Hayratu-l-ushshoq” devonida 114 ta, “Tuhfatu-s-sulton” devonida 14 ta, “Mir’otu-l-ishq” devonida 86 ta, “Mazharu-l-ishtiyoq” devonida 125 ta, jami 5 devonida 518 ta muxammas bor. Bulardan 307 tasi turkiy, 211 tasi forsiy tilda yozilgan, - deya ta’kidlaydi [Tabibiy 1978, 31]. Biroq F.G’anixo’jayev keltirgan muxammaslar soni 392 tani tashkil etadi. Nima uchundir muxammaslar soni 518 ta deb noto’g’ri ko’rsatiladi yoki qolgan muxammaslarning manbalari qayd etilmaydi.

Ahmad Tabibiy ijodiy merosi haligacha to’liq ilmiy tadqiq etilgani yo’q. Shoirning sanoqli she’rlarigina hamda “Vomiy va Azro” dostoni qisqartirilib nashr etilgan. Tabibiyning butun boshli devonlarini nashrga tayyorlash, shu asosda, shoir ijodining milliy adabiyotimiz tarixida tutgan o’rnini belgilash yechimini kutayotgan ilmiy muammo sanaladi. Buning uchun, avvalo, shoir asarlarining respublikamiz va xorijiy fondlarda saqlanayotgan manbalarini aniqlab, ularni to’liq to’plash talab etiladi.

Adabiyotlar

- Bobojon, Tarroh-Xodim. 2011. *Xorazm shoir va Navozandalari*. Toshkent: Tafakkur qanoti.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo’lyozma. O’zRFASHI, №9494.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo’lyozma. O’zRFASHI, №11499.
- Laffasiy. 1992. *Tazkirayi shuaro*. Urganch: Xorazm.
- Маткаримова, Саломат. 2007. *Табибий – тазкиранавис*. Филол.фан.номз. дис... .
- Тошкент.
- Қосимов, Бегали. 1983. *Излай-излай топганим*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Қосимов, Бегали ва б. 2004. *Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти*. Тошкент:
- Маънавият.
- Salayeva, Munavvara. 1993. *Navoiy va Xorazm shoirlari*. Urganch: Xorazm.
- Табибий, Аҳмад. 1968. *Танланган асарлар*. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашрети.
- Tabibiy, Ahmad. *Bayoz. G’azaliyoti Tabibiy. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №243.
- Tabibiy, Ahmad. *Devon*. Toshbosma, O’zRFASHI, №8949.
- Tabibiy, Ahmad. *Hayratu-l-oshiqin. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Mazharu-l-ishtiyoq. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №7083.
- Tabibiy, Ahmad. *Mir’otu-l-ishq. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №928.
- Tabibiy, Ahmad. *Munisu-l-ushshoq. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №1134.
- Tabibiy, Ahmad. *Tazkira. Qo’lyozma*. O’zRFASHI, №1152, №5018.

Tabibiy, Ahmad. *Vomiq va Azro. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1243.

Yusupov, Yunus. 1967. *Xorazm shoirlari*. Toshkent.

Ғанихўжаев, Фатхулла. 1978. *Аҳмад Табибий*. Тошкент: Фан.

Sh. Amanov

(Tashkent, Uzbekiston)

amanov@navoiy-uni.uz

The Creative Works of Ahmad Tabibiy and his Divan's Copies which was named "Munisul-ushshoq"

Abstract

Ahmad Tabibiy is one of the most active representatives of Uzbek literature in the late XIX and early XX centuries. He is known as a natural translator, dosonavis, tazkiranavis. He continued the classical literary tradition with dignity and composed five poetic Devonian works. At the moment, the sources of the poet's works are stored in various libraries and funds of the republic.

The poet's contribution to the literary activities of his time, to the popularization of the literature of peoples and the literary works of fraternal peoples is especially important. Ahmad Tabibiy continued the traditions of classical artists and worked in almost all genres. Even in his works there are some of his own genres that other poets do not have. It is obvious that there has not been investigation in the literature history on Turkic devons of Ahmad Tabibiy who is bilingual poet of literal epoch of Khiva.

This article deals with Ahmadjon Tabiby's creativity his lyric works proceedings "Munis ul-ushshoq" and scientific descriptions litographic manuscripts of devon. It gives information about distinctions between litographic and mannual manuscripts. Moreover, the paper presents foundations of creativity heritage of Tabiby, genres of lyrics of poet.

Key words: *Ahmad Tabiby, poet, devon, Tuhfatu-s-sulton, Munisul-ushshoq, Khayratu-l-oshiqin, proceedings, bayoz, source, text, genre, debocha, shiru shakar, bakhri tavil, qasida.*

About the author: *Shermuhammad Amonov* – Doctor of Philosophy in Philology, Assistant Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation: Amonov, Shermuhammad. 2020. "The Creative Works of Ahmad Tabibiy and his Divan's Copies which was named "Munisu-l-ushshoq". *Golden scripts* 1: 22—42.

References

- Bobojon, Tarroh-Xodim. 2011. *Xorazm shoir va Navozandalari*. Toshkent: Tafakkur qanoti.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №9494.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №11499.
- Laffasiy. 1992. *Tazkirayi shuaro*. Urganch: Xorazm.
- Matkarimova, Salomat. 2007. *Tabibiy – tazkiranavis*. Filol.fan.nomz. dis... Toshkent.
- Qosimov, Begali. 1983. *Izlay-izlay topganim*. Toshkent: Adabiyot va san'at.
- Qosimov, Begali va boshq. 2004. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. Toshkent:
- Ma'naviyat.
- Salayeva, Munavvara. 1993. *Navoiy va Xorazm shoirlari*. Urganch: Xorazm.
- Tabibiy, Ahmad. 1968. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: G.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashryoti.
- Tabibiy, Ahmad. *Bayoz. G'azaliyoti Tabibiy. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №243.
- Tabibiy, Ahmad. *Devon*. Toshbosma, O'zRFASHI, №8949.
- Tabibiy, Ahmad. *Hayratu-l-oshiqin. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Mazharu-l-ishtiyoq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №7083.
- Tabibiy, Ahmad. *Mir'otu-l-ishq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №928.
- Tabibiy, Ahmad. *Munisu-l-ushshoq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1134.
- Tabibiy, Ahmad. *Tazkira. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1152, №5018.
- Tabibiy, Ahmad. *Vomiq va Azro. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1243.
- Yusupov, Yunus. 1967. *Xorazm shoirlari*. Toshkent.

Dildora Xujanova

(Toshkent, O'zbekiston)

dildora_tilla@mail.ru

Mahmud Zamaxshariy “Al-qistos fi ilm al-aruz” asarining Berlin va Istanbul nusxalari qiyosi

Abstrakt

Mazkur maqolada jahon madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan movarounnahrlik buyuk alloma Mahmud Zamaxshariyning arab aruzi nazariyasiga bag'ishlangan “Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz” asarining arab aruzshunosligi rivojidadagi o'rni va ushbu asarning dunyo fondlarida saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari haqida so'z boradi. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik jihatidan ilk marotaba tadqiq qilnayotgan mazkur asarning Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi “Rais al-kuttab” fondida saqlanuvchi nusxasi hamda Berlin Tubinger davlat kutubxonasi fondida saqlanayotgan nusxalarining ilmiy tavsifi beriladi. Unda “Al-Qistos”ning Tubinger nusxasi bilan Rais al-kuttab nusxasi bilan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan bo'lib, qo'lyozmaning tarkibiy tuzilishi, aruz bahrlariga berilgan misollar hamda aruz doiralarida keltirilgan baytlardagi farqlar ko'rsatilgan. Tahlil jarayonida Rais al-kuttab nusxasi nuqsonsiz, to'liq hamda asarning ilmiy tanqidiy matnini yaratishda tayanch nusxa sifatida foydalanish mumkin bo'lgan nusxa deb topildi. Tubinger nusxasi esa asarning barcha nusxalaridan tarkibi jihatidan farq qiluvchi o'ziga xos nusxa hisoblanib, qo'lyozmaning uchinchi qismi matni boshqa muallifga tegishli ekani ma'lum bo'ldi. Kotib ushbu qismdagi matnni aruzshunos olim Abu al-Jaysh al-Andalusiyning “Ar-risala al-Andalusiya” asaridan ko'chirganligi aniqlandi. Undagi aruziy bahrlarga berilgan she'riy namunalar Abu al-Jaysh al-Andalusiyy tomonidan mahorat bilan yozilgan. Maqolada boshqa aruzga doir manbalarda uchramaydigan baytlarning vazni va tahlili berildi. Shuningdek, Tubinger nusxasidagi aruziy doiralar uchun berilgan she'riy misollar ham tahlil etilib, ushbu baytlar Mahmud Zamaxshariy tomonidan yaratilganligi, ularning originalligi ta'kidlanadi.

Kalit soʻzlar: *“Al-Qistos” qoʻlyozmalari, Tubinger nusxasi, muqaddima qismi, aruziy bahrilar, aruz doiralari, taviil, basit, sheʼriy misollar, zihaf, illa, “Ar-risala al-Andalusiyya” asari, abjad hisobi, ichki qofiya.*

Muallif haqida: Dildora Xujanova – doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Xujanova, Dildora. 2020. “Mahmud Zamaxshariy “Al-qistos fi ilm al-aruz” asarining Berlin va Istanbul nusxalari qiyosi”. *Oltin bitiglar* 1: 43—63.

Kirish

Aruz vazni nazariyasi ilk bora VIII asrda arab diyorida vujudga keldi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz sheʼriyatining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashib bordi. Arab sheʼrshunosligi, jumladan aruz ilmining rivojlanishida xizmatlari beqiyos boʻlgan movarounahrlik olimlar shu sohada bir qancha qimmatli asarlar yozishgan. Ulardan: Abu Abdulloh al-Xorazmiyning *Mafotih al-ulum (Ilmlarning kalitlari)* asari, Abu Nasr ibn al-Hammod Javhariyning *Aruz al-Varaqat (Aruz sahifalari)* asari, Yusuf Sakkokiyning *Miftoh al-ulum (Ilmlarning kaliti)* nomli qomusiy asaridagi sheʼr ilmiga oid boʻlimi, Abu Hafs Nasafiyning *Muxtasar al-ʼaruz ʼala usul al-maʼruz (Aruzga oid qisqa risola)* risolasi, Mahmud Zamaxshariyning *Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz (Aruz ilmida aniq mezon) kabi* asarlari butun arab dunyosida mashhur. Yurtimiz olimlari sof arab aruzi asoslariga bagʻishlangan risolalari arabiy aruzning yozma matnini yaratishda muhim oʻrin egallagan [Talabov 2004, 11]. Shunday asarlar qatorida XII asrda yaratilgan ulugʻ olim Mahmud Zamaxshariyning (1075-1144) “Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz” (“Aruz ilmida eng toʻgʻri mezon”) risolasi oʻzining mukammalligi va originalligi bilan ajralib turadi. Asarning mukammal boʻlishida olimning lugʻatshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik sohalarida katta bilim va tajribasi muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur asar aruz nazariyasining asosiy tarkibiy qismlaridan bayt qurilishi, aruz asoslari, aruz bahrilari hamda mukammal berilgan aruziy doiralardan tashkil topgan. Shu nuqtayi nazardan Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos” asari yaratilgan davridan boshlab juda muhim manba sifatida keng shuhrat topgan. U aruz nazariyasiga oid maʼlumotlar bera oladigan nodir asar boʻlgani uchun oʻz davrida koʻplab nusxalarda tarqalgan. Shu sabab boʻlsa kerak, ushbu risola qayta-qayta koʻchirilgan va uning qoʻlyozma nusxalari jahonning turli mamlakatlariga noyob manba sifatida tarqalgan.

"Al-Qistos"ning turli davrlarda ko'chirilgan qo'lyozmalari hozirda dunyoning yirik kutubxonalari va qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda, ulardan bizga ma'lum bo'lganlari quyidagi 22 ta qo'lyozma nusxadir:

1) Germaniya, Berlin Tubinger davlat kutubxonasi fondi Ms.or.quart. 118 inventar raqamli 1 qo'lyozma;

2) Niderlandiya, Leyden kutubxonasi qo'lyozmalar fondida № 654 raqamli qo'lyozma;

3) Rim, Afina kutubxonasi qo'lyozmalar fondida № 191:1 raqamli qo'lyozma;

4) Suriyadagi Xalab milliy kutubxona fondida № 146 raqamli qo'lyozma;

5) Saudiya Arabistoni Ar-Riyod universiteti kutubxonasining qo'lyozmalar fondida № 1242 raqamli qo'lyozma;

6) Misr, Qohira milliy kutubxonasida № 60, 2, 1584 raqamli 3 qo'lyozmalar;

7) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Rais al-kuttab" fondida № 990 inventar raqami ostida;

8) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Rashid Afandi" fondida № 1117 inventar raqami ostida;

9) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Laleli" fondida № 1984 inventar raqami ostida;

10) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Lala Ismoil" fondida № 740 inventar raqami ostida;

11) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Holid Afandi" fondida № 213 inventar raqami ostida;

12) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Ayo Sofiya" fondida № 4525 inventar raqami ostida;

13) Anqara Milliy kutubxonasining "Burdur" fondida № 124-01 inventar raqami ostida;

14) Beyazit davlat kutubxonasining "Valiyuddin Afandi" fondida № 2934 inventar raqami ostida saqlanadi.

Biror-bir asarni tadqiq va tahlil qilish uchun shu asar matniga ega har bir qo'lyozma nusxasi ahamiyatli bo'lgani bois, Zamaxshariyning "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz" asarini ilmiy tadqiq etish uchun yuqorida sanab o'tilgan har bir qo'lyozma bilan tanishib chiqish lozim. Yuqorida keltirilgan qo'lyozma nusxalardan o'nta: Qohira, Istanbul, Anqara, Berlin, Leydin, Xalab qo'lyozmalarining foto nusxasini olishga muvaffaq bo'ldik.

Asosiy qism

Bir muallifning bitta asari turli davrlarda, turli makonlarda va turli kotiblar tomonidan ko'chirilganligi bois, nusxalar bir-biridan farq qiladi. Mahmud Zamaxshariyning "Al-Qistos" asarining qo'lyozma nusxalarini ham qiyosiy tavsiflash jarayonida birnecha farqlari kuzatildi. Ayniqsa, Berlindagi Tubinger davlat kutubxonasida saqlanuvchi qo'lyozma e'tiborimizni tortdi. Mazkur maqolada "Al-Qistos"ning Tubinger nusxasi Rais al-kuttab nusxasi bilan qiyosiy tavsif qilindi hamda ushbu Tubinger nusxasidagi boshqa nusxalarda uchramaydigan tafovutga alohida to'xtalib o'tdik.

Avvalambor, Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos fi ilm al-aruz" asarining yuqorida keltirilgan Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi "Rais al-kuttab" fondida № 990 inventar raqami ostida saqlanadigan qo'lyozma nusxasining ilmiy tavsifiga to'xtalsak [Mahmud Zamaxshariy № 990].

Ushbu qo'lyozma hij. 1154-yilda (mil. 1732-y.) Rais al-kuttab Mustafo Afandining o'g'li Mustafo Ashir tomonidan vaqf qilingan. Qo'lyozma yaxshi saqlangan bo'lib, jigarrang karton muqovaga ega. Muqovaning burchak qismlari charm bilan qoplangan, markazida o'yib ishlangan tamg'a mavjud. Tamg'a ichida yozuv yo'q, chiroyli naqshlar bilan bezatilgan. Oddiy bezakli to'rtburchak hoshiyalar chizilgan. Orqa muqovasida ham tamg'a bor, lekin ichidagi naqshlar davr o'tishi bilan urinib qolgan. Qo'lyozmaning 1^a varag'i bo'sh, 1^b varag'ining tepa qismida asar unvoni qora siyohda, bezaklarsiz, oddiy qilib yozilgan. Unvonni yonida mayda yozuvda quyidagi jumla yozilgan:

حمد الله المالك الأحد عند عبده مصطفى محمد

Tarjimasi: *Bandasi bo'lmish Muhammad Mustafo uchun yakka-yu yagona bo'lgan Molik Allohga hamd-u sanolar bo'lsin.*

Varaqning markazida bodom shaklidagi muxr bor. Muxrda quyidagi ma'lumot aks etgan:

حسب الله، بسم الله الرحمن الرحيم. وقف هذا الكتاب مصطفى رئيس الكتاب السابق لوجه الله الخالق و سلمه للمتولى و حكمه بصحته حاكم الشرع الشريف و شرط الاستفادة منه لاولادة فثم فثم و بعدهم. يعمل كما في الوقفية الى قيام الساعة و اخرى الله من اشتراه و باعه. ٤٥١١ هـ.

Tarjimasi: *Alloh (barcha ishlarimda)menga kifoya qiluvchidir(Alloh hisob qiluvchidir).*

Bismillahir-rohmanir-rohiym. Ushbu kitobni Xoliq Allohning yo'lida Rais al-kuttab Mustofo vaqf qilgan. Va uni vaqf mutavallisiga topshirgan. Uning sahih ekaniga hokimush-shar'ish-sharif hukm qilgan. Bundan uning (vaqf qiluvchining) avlodlari, so'ng keyingilari, so'ng yana keyingilari foydalanishini shart qilgan. Keyin esa to qiyomatgacha vaqf mulki singari amal qilinadi. Buni sotib olgan yoki sotganni Alloh xor qilsin. 1154-yil (hijr.)¹ [Mahmud Zamaxshariy № 990, 1^b].

Varaqning chap burchagida qo'lyozmaning inventar raqami va u Sulaymoniya kutubxonasi Rais al-kuttab Mustafo Ashir Afandiga tegishli ekani qayd etilgan.

Asar arab tilida yozilgan bo'lib, so'zlar harakatlangan. Matn qora siyohda nasx xatida chiroyli ko'chirilgan. Qo'lyozma jami 24 varaq (48 sahifa) dan iborat. Asar matni 2^a varaqdan boshlanadi. Har bir sahifa 15 satrdan iborat. Poygirlari batartib berilgan. Matnda fasllar, asl ruknlar, bahr nomlari va baytlar qizil siyohda yozilgan. Ayrim so'zlarni tagiga qizil siyohda chizilgan. Asarning ko'plab sahifalarining hoshiyalarida matnlar mavjud. Bu matnlar she'r va aruz ilmiga oid quyidagi asarlardan olingani ma'lum bo'ldi:

1. Muhammad ibn Abdurrahmon as-Saxoviyning "Izhab al-aruz" asari

(أذهاب العروض لمحمد بن عبد الرحمن السخاوي).

2. Abu Bakr ash-Shantariyniyning "Al-Mi'yar fi avzan al-ash'ar" asari

(المعيار في أوزان الأشعار لأبي بكر الشنتري).

3. Abu Nasr al-Javhariyning "As-Sihah" asari

(الصاح لأبي نصر الجوهري).

4. Abu Bakr al-Ansoriyning "Shifa al-g'aliyl fi ilm al-Xalil"

(شفاء الغليل في علم الخليل لأبي بكر الأنصاري).

5. Abduvahhob az-Zinjoniyniyning "Mi'yar an-nazzor fi u'lum al-ash'ar"

(معيار النظار في علوم الأشعار لعبد الوهاب الزنجاني).

6. Ibn Shakm Ahmad ibn Muhammadning "Tavdiyh al-Xazrajiyya"

(توضيح الخزرجية لابن شكم أحمد بن محمد).

7. Ibn Hishomning "Sharh ash-Shavahid"

(شرح الشواهد لابن هشام).

Mazkur asarlardan olingan parchalar, asosan, asardagi ba'zi terminlarning yanada kengroq ta'riflashda, bahrlarga qo'shimcha she'riy misollar berishda, ayrim so'zlarning ma'nolarini ifodalashda

¹ Maqoladagi barcha tarjimalar muallifga tegishli.

qo'llanilgan. Masalan, qo'lyozmaning 2^b varag'idagi «غفل» (g'aflat) so'ziga hoshiyada Abu Nasr al-Javhariyning "As-Sihah" asaridan shu so'zning to'liq ta'rifi berilgan. Har bir berilgan parcha yakunida asar nomi va muallifi qayd etilgan. Mazkur asarlarni matn hoshiyalarida berilishi qo'lyozmaning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Bundan tashqari, matnda ayrim noto'g'ri, tushunarsiz yozilgan, ba'zi tushib qolgan so'zlar, iboralar ham qo'lyozmaning hoshiya qismida yozib qo'yilgan.

Asarning basmala qismidan so'ng «نَسْأَلُ اللَّهَ» (*Allohdan so'raymiz*) deb asarning muqaddima qismi boshlangan:

Adolat mezonini to'g'ri qilgan, o'zining olish va berish tarozilarini rostlagan va o'z kitobida tarozidan urib qolganlarga azobni va'da qilgan, bandalariga isrof qilish va ziqnalikni man qilgan, ularni savdoda haddan oshish va zarar qilishdan ogohlantirgan Alloh taolodan bu keltirayotgan va yozayotgan ishlarimda to'g'ri va kamsuqum bo'lishimga yordam berishini hamda bu ishlarni to'g'ri aql tarozisi bilan o'lchashimga O'zi ko'makchi bo'lishini so'raymiz. Zero, aql mo'tadil tarozi, aniq mezondir (الْقِسْطُ اِسْمُ الْمُسْتَقِيمِ). Buning natijasida shoyad haq yo'lda, haq bilan yuradiganlardan, to'g'ri joydan to'g'ri manzilga boradiganlardan bo'lsam.

Zamaxshariy so'zlaridan ko'rinib turibdiki, aruz bobida asar yozishda muallif juda ham ehtiyotkor, xatoga yo'l qo'ymasdan, nihoyatda ziyraklik bilan yondashish zarurligiga ishora qilmoqda. Chunki aruz nazariyasi vaznga asoslangan bo'lgani uchun aruz vaznida yozilgan she'riy asarlar o'qilganda uning qonun-qoidalariga nihoyatda rioya qilib, baytdagi eng qisqa tovushini ham zoye ketkazmasdan to'g'ri vaznda o'qish muhimdir. Shuningdek, bu muqaddima qismi orqali asarni nima uchun aynan "Al-Qistos al-mustaqiyim fi ilm al-aruz" deb nomlaganini ham bilib olish mumkin.

Shuni qayd etish joizki, asarning Qohira, Xalab, Ar-Riyod nusxalari

قال الشيخ الإمام الأجلّ العلامة، جار الله، فخرُ خوارزم، أبو القاسم، محمود بن عمر
«الزمخشريّ، رحمه الله تعالى: أسألُ الله...»

Ya'ni, *Eng buyuk alloma, imomlarning peshvosi, Allohning qo'shnisi, Xorazm faxri Abul Qosim Mahmud ibn Umar Zamaxshariy aytadi: Allohdan so'raymanki...* jumlasini bilan boshlangan.

Zamaxshariy muqaddima qismining davomida aruzni adab ilmini chuqur tushunib yetish uchun qator boshqa ilmlar bilan bog'liq ekani haqida yozadi va ularni o'n ikki sinfga ajratadi:

1. Ilmu-l-lug'at – lug'atshunoslik ilmi, tilning izohli lug'ati,

har bir soʻzning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

2. Ilmu-l-abniyat — oʻzgarmas shaklga ega, tushinish qiyin boʻlgan arxaik soʻzlar haqidagi ilm.

3. Ilmu-l-ishtiyoq — soʻzning bir oʻzakdan kelib chiqishi haqidagi ilm.

4. Ilmu-l-iʻrob — arab tili grammatikasiga oid ilm.

5. Ilmu-l-maʼoni — gapning barcha boʻlaklarini toʻgʻri tuzish, mazmunga boy toifalarning toʻgʻri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash [Ziyovuddinova 2005, 177].

6. Ilmu-l-bayon — oz miqdordagi soʻzlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq maʼnosini ifodalash.

7. Ilmu-l-arud — aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash- sheʼriy asarni maʼlum bir maromda oʻqishga, sheʼrning jilva-jilosidan zavq olishga yordam beradi.

8. Ilmu-l-qavafi — qofiya haqidagi maʼlumotlar majmuasini toʻla-toʻkis anglash.

9. Insha-u-n-nasr — nasriy matn yozish sanʼati.

10. Qirdu-sh-shiʼr¹ — sheʼrni ruknga monand boʻlagini biroz pauza bilan oʻqilgandagina maʼlum bir musiqiy ohang paydo boʻladi. Mazkur jarayon taqtiʼ deb ataladi.

11. Ilmu-l-kitaba — xat yozish sanʼati, xattotlik sanʼati haqidagi ilm.

12. Ilmu-l-muhadarat — notiqlik sanʼati haqidagi ilm.

"Al-Qistos"ning mazkur nusxasi "Yangi yaratilgan vaznda arab sheʼriyatining qurilishi", "Sheʼr asoslari", "Sheʼr bahrlari tarkibi", "Baytlar taqtiʼsi", "Bayt qurilishi", "Sheʼriy misollar" kabi fasllardan tarkib topgan.

"Al-Qistos fi ilm al-aruz" asari "Rais al-kuttab" nusxasining boshqa nusxalardan yana bir farqli tamoni, 11^a sahifasida "Taqtiʼ al-abyat" faslidan oldin beshta aruziy doiralalar qizil siyohda chizilgan. Faqat birinchi doira — "muxtalifa" doirasi toʻliq berilgan. Qolgan doiralarni ichi boʻsh, hech qanday yozuv aks etmagan. Shu faslning oʻzida baytlarning taqtiʼ jarayoni boshqa nusxalarga nisbatan toʻliq ifodalangan. Masalan, tavil bahriga berilgan bayt taqtiʼsi quyidagicha:

مغانيهما سح من الوبل هطالا

سقى الله ربعي ام عمر و ان عفت

Taqtiʼsi:

مغاني هما سحن منلوب لهطالا

فعولن | مفاعيلن | مفاعيلن | فعولن | مفاعيلن

سقللا هر بعيام معمرن وانعفت

فعولن | مفاعيلن | فعولن | مفاعيلن | مفاعيلن

¹ Qoʻlyozmada "qird" soʻzi "qatʼa" deb izohlangan.

Shu ko'rinishda 16 bahrga berilgan misollarning barchasi taqti' qilib chiqilgan. Asarning Xalab nusxasidagi "Taqti' al-abyat" qismida esa shu baytlarning faqat taqti' qilingan shakli berilgan, ya'ni baytni asli berilmagan, ruknlari ham yozilmagan. Qolgan qismlari Xalab nusxasi bilan deyarli bir xil. Lekin birgina Tubinger nusxasida bunday fasl umuman mavjud emas, uni o'rnida "Aruziy doiralar" mavzusi boshlangan. Shu mavzudan boshlab ikki nusxa bir-biridan farq qiladi. Tubinger nusxasidagi "Bahrlar" qismida bahr ta'rifi qisqa berilib, umuman yangi she'riy misollar berilgan. Bu haqda quyida yana to'xtalamiz.

"Al-Qistos fi ilm al-aruz" asarining Rais al-kuttab nusxasining kolofonida kotib ismi va ko'chirilgan sanasi haqida ma'lumot berilmagan. Asar xotimasi quyidagi jumlar bilan tugallangan:

وصلت إلى ما وجهت فكري إليه، وطمحتُ بهمتي نحوه، من إتمام الكتاب. والحمد لله على كل ذلك، ثم لسيدنا، فإن التبرك بخدمته والتحرّم بعبوديته هو الذي يُبرز لي الغاية، ويُحرز إليّ سبق، ويوصلني إلى كلّ مطلوب، ويعقد بناصيتي كلّ خير.

Tarjimasi: *Fikrimni jalb qilgan va himmatimni u tarafga sarflagan kitobimni yakunlashga erishdim. Buning barchasi uchun Allohga hamd bo'lsin. So'ngra Paygambarimizga maqtovlar bo'lsin. Zero, Allohning xizmatini barokati, unga qullik qilish hissi menga maqsadni belgilab berdi, saboq berdi hamda barcha istaklarga yetkazdi, peshonamga barcha yaxshiliklarni bitdi.*

Endi esa biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan ikkinchi nusxa — "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz" asarining Berlindagi davlat Tubinger kutubxonasi "Sharq manbalari" fondida Ms.or.quart. 118 raqami ostida saqlanuvchi Tubinger qo'lyozmasi xususida to'xtalsak [Mahmud Zamaxshariy №118]. Qo'limizda qo'lyozmaning fotonusxasi bo'lganligi bois, uning kodikologiyasini to'liq berishning imkoni yo'q. Lekin ushbu fotonusxa orqali asarni biz uchun muhim qismlarini tavsif qila oldik.

Qo'lyozma yaxshi holda saqlangan, uning umumiy hajmi 32 varaqni tashkil etib, har bir sahifa 13 satrdan iborat. Har bir satrga 9-11 oralig'ida so'zlar joylashtirilgan, matn o'lchami: 23.5x15,5. Matn o'ziga xos riqo' xatida qora tush bilan ko'chirilgan. Yozuvning sifati yaxshi.

Asarning asosiy matni boshlanishidan oldin ikki sahifadan iborat Zamaxshariy qalamiga mansub qasida ko'chirilgan. So'ng qo'lyozmaning uchinchi varag'ida asarning unvoni quyidagicha yozilgan:

كتاب القسطاس في علم العروض للعلامة الزمخشري عفى الله عنه وكرمه

Tarjimasi: *Alloma az-Zamaxshariyning "Al-Qistos fi ilm al-arud" kitobi, Alloh uni mag'firat etsin va hurmatga sazovor qilsin.*

Unvonning yonida quyidagi jumla ham bor:

من فضل الله تعالى على العبد الفقير لعفو ربه في الدارين عبد المعطي بن حاج أحمد
زوين سنة ٤٦١

Tarjimasi: *Alloh taoloning fazli karami ila faqir bandasi Abdu al-Mu'tiy bin Hoji Ahmad Zaviynning ikki olamda Robbisi kechirsin. Sana 1164.*

Mazkur qo'lyozma tarkibini uch qismga bo'lish mumkin:

Birinchi qismda basmaladan so'ng muqaddima qismi quyidagicha boshlanadi:

قال الشيخ الإمام الأجلّ الزاهد جار الله العلامة رحمه الله : أسألُ الله الذي عدّل موازين قسطه وعايّر مكايل قبضه وبسطه ودعا في كتابه بالويل، على المطففين في الكيل وكره لعباده السّرّف والبخس، وحظر عليهم الشطط والوكس أن يحملني على السّوءيّة فيما أورد وأصنّر، والاقتصاد فيما آتي وأذر. ويأخذ بيدي، إلى وزن الأمور بميزان العقل السليم، فإنه المعيار المعتدل والقسطاس المستقيم، حتى أكون من القائمين على الحق وبه والذاهبين عن الصواب وإليه. وأحمده وأصلي على خير خلقه، محمد، وآله.

Tarjimasi: *Shayx, imom, allomalarning ulug'i, Jorulloh (Alloh uni rahmatiga olsin) shunday deydi: Adolat mezonini to'g'ri qilgan, o'zining olish va berish tarozilarini rostlagan va o'z kitobida tarozidan urib qolganlarga azobni va'da qilgan, bandalariga isrof qilish va ziqnalikni man qilgan, ularni savdoda xaddan oshish va zarar qilishdan ogohlantirgan Alloh taolodan bu keltirayotgan va yozayotgan ishlarimda to'g'ri bo'lishimga, bu borada kamsuqum bo'lishimga yordam berishini hamda bu ishlarni to'g'ri, aql tarozisi bilan o'lchashimga ko'makchi bo'lishini so'rayman. Zero, aql mo'tadil tarozi, to'g'ri mezondir. Buning natijasida shoyad haq yo'lda, haq bilan yuradiganlardan, to'g'ri joydan to'g'ri manzilga boradiganlardan bo'lsam [Zamaxshariy №118, 2].*

Shuningdek, muqaddima qismida Zamaxshariy "Al-Qistos" asarini yozishdan bo'lgan maqsadini, ustoz Mahmud bin Jarir ad-Dabbiy al-Isfahoniyning Xorazm diyorida adabiy ilmlarni taraqqiy etishida bo'lgan yuksak xizmati hamda ushbu asarni ustoziga hadya qilganligi haqida yozadi.

Mazkur birinchi qism uch fasldan iborat. Zamaxshariy birinchi faslda asl arab she'riyati hamda ajamliklar qo'llaydigan "muxtara"

vazni haqida o'z fikrlarini bayon etadi:

أَقْدَمُ، بين يدي الخوض فيما أنا بصده، مقدّمة. وهي أنّ بناء الشعر العربي على الوزن المُخترع، الخارج عن بحور شعر العرب، لا يقدح في كونه شعراً عند بعضهم. وبعضهم أبى ذلك، وزعم أنه لا يكون شعراً حتى يُحمى فيه وزن من أوزانهم. والذي ينصر المذهب الأول هو أن حدّ الشعر لفظ، موزون، مقفّ، يدلّ على معنى. فهذه أربعة أشياء: اللفظ، المعنى، الوزن، القافية. فاللفظ وحده هو الذي يقع فيه الاختلاف بين العرب والعجم. فإنّ العربيّ يأتي به عربياً، والعجميّ يأتي به عجمياً. وأما الثلاثة الأخر فالأمر فيها على التساوي بين الأمم قاطبة. ألا ترى أنا لو علمنا قصيدة على قافية، لم يُقفّ بها أحدٌ من شعراء العرب، ساغ ذلك مساعاً لا مجال فيه للإنكار.

Tarjimasi: *Bu faslni mavzuga qo'l urishdan avval muqaddima sifatida keltirib o'tmoqchiman. Asl arab she'riyatidan yiroq bo'lgan muxtara' vaznidagi she'rlarni ba'zilar she'r deb hisoblaydi. Ba'zilar esa bunga e'tibor qaratmagan. Balki ularning fikricha, bunday she'rlar biror vazn bilan himoyalanganmaguncha she'r bo'lmaydi. Birinchi toifani qo'llaydiganlar she'rning vaznga tushirilgan, qofiyali, ma'noni ifoda etuvchi lafz (nutq) bo'lishi lozim deb hisoblovchilar. Lafzning o'zi borasida ham arab va arab bo'lmaganlar orasida turli ixtiloflar mavjud. Zero, arab shoiri arabiy lafzlarni ishlatadi. Ajamliklar esa arabiy bo'lmagan so'zlarni ishlatadilar. Qolgan uchta narsa, ya'ni vazn, qofiya va ma'no barcha kishilar o'rtasida bir xildir.*

Keyingi fasllarda "She'r asoslari" mavzusi va "She'r bahrlari tarkibi" mavzulari qamrab olingan. Mazkur mavzudagi matn "Al-Qisitos"ning boshqa nusxalari bilan bir xil qilib ko'chirilgan. Faqatgina ayrim so'zlar sinonimlarining qo'llanilishi yoki ba'zi so'zlarning tushib qolishi kabi juz'iy farqlar kuzatiladi.

Ushbu qism sakkiz varaqdan iborat. Har bir sahifasi 13 satrdan tashkil topgan. Har bir sahifada poygirlar batartib berilgan. Ko'plab so'zlar ostiga va tepasiga o'sha so'zning sinonimi yoki izohi hoshiyada berib o'tilgan. Masalan, "عَدَلْ" so'zi tagiga "أى قَوْم" so'zi kotib tomonidan yozib qo'yilgan.

Mazkur qism quyidagi jumla bilan tugaydi: *وصورة المتحرّك* (harakatli harfning belgisi "mim" bilan, *شبه ميم* (sukunlangan harfning belgisi "alif" bilan ifodalangan). Bu ta'rif aruziy doiralarga tegishli bo'lib, bunda doiralar ichidagi belgilar nazarda tutilgan.

« و هذه الدوائر: الدائرة الأولى تسمى المختلفة لاختلاف افعالها (Va mana bu doiralar: birinchi doira ruknlarining turli xilligi uchun "muxtalifa" deb nomlanadi) kabi jumladan boshlanadi.

Aruz ilmining asosini bahrlar tashkil qiladi. Bahrlar bir-

birlariga yaqinligi va umumiy o'zak xususiyatlariga ko'ra alohida alohida guruhlariga — aruz doiralarga bo'linadi. Qo'lyozmaning mazkur qismida beshta aruziy doiralar mukammal va original tarzda bayon qilingan. Beshta aruziy doiralar alohida alohida sahifalarga ketma-ketlikda chizilgan. Har bir doira kichik va katta doira ko'rinishida bo'lib, markazida mazkur doiraning hosil bo'lishi haqida ma'lumot yozilgan. Kichik doiraning tashqi tomoniga o'sha doiraga kiruvchi bahrlarning o'zagidan yasalgan so'zlardan bayt tuzilgan.

E'tiborli jihati shundaki, ushbu berilgan baytlarni faqat Zamaxshariyning "Al-Qistos" asarida uchratish mumkin. Katta doiraning tashqari tomonida baytning paradigmasi hamda doiraga kiruvchi bahr nomlari aylana bo'ylab yozilgan. Bundan tashqari shu varaqning yuqori qismida doiraning nomi, ta'rifi yozilgan, doiraning quyi qismida esa shu doiraga kiruvchi bahrlarning ruknlari qismi batafsil yoritib berilgan. Beshta doira ham shu tartibda birmabir keltirilgan. Doiralardan to'rttasining hoshiya qismlari bo'sh, faqatgina ikkinchi "Mu'talifa" doirasining chap tomoni hoshiyasida quyidagi izoh berilgan:

و الفك في البيت مخالف لما في وسط الدائرة فإن الإشارة الى الكامل على ما هو
دأب الناظم يقتضي ان ينفك "الكامل" من الوافر من عين مفاعلتن الواقع في العجز، و عبارة
الكاتب صريحة في أنه الواقع في الصدر.

Tarjimasi: *Doiraning markazida qarama-qarshi keluvchi baytning ajralishi, a'jzda joylashgan "mufa:'alatun"dan "a'yn"ni ajralishi, ya'ni komilni vofirdan ajralishiga ishora.*

Mazkur Tubinger nusxasining boshqa nusxalardan farqli jihati shundaki, unda beshta aruz doiralari to'liq berilgan hamda ularning har biriga she'riy bayt yozilgan. "Al-Qistos"ning bizda mavjud bo'lgan to'qqizta nusxasidan faqatgina Anqara nusxasida aruziy doiralar shu tarzda berilgan. Misol qilib, birinchi doira "muxtalifa"ga berilgan baytni keltiramiz:

أطل مدتي بسط المدى منك مأمول	اند عدتي كفت العدى عنك
مسعول	
فعولن مفاعيلن فعولن مفاعلن	فعولن مفاعيلن فعولن
مفاعلن	
مدتي بسط المدى منك مأمول أطل	عدتي كفت العدى عنك مسعول اند
فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن	فاعلاتن فاعلن فاعلاتن
فاعلن	

كفّ العدى عنك مسعول اندعدتّى
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن

بسط المدى منك مأمولن أطل مدتّى
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فاعلن
فاعلن |

Ushbu she'riy baytlarning o'ziga xosligi, har bir doiraning ketma-ket keladigan bahrlari o'zagidan boshlanadigan baytlar berilganligidadir. Baytning birinchi so'zi *tavil* bahrining o'zagidan yasalgan "لَطْأ" so'zi bilan kelgan. Ikkinchi so'z *madid* bahrining o'zagidan tarkib topgan "يَتَدَم" so'zi bilan kelgan va uchinchi so'z esa, basit bahrining o'zagidan tarkib topgan "طَسَب" so'zi ishtirok etgan. Baytning yana bir ahamiyatli jihati, ikki misradagi har bir so'zning biri-biriga qofiyalangani:

اطل – اند، مدتّى – عدتّى، بسط – كفّ، المدى – العدى، منك – عنك، مأمول – مسعول

Arab she'riyatida bu ichki qofiya tarsi' hodisasi deb qaraladi. Tarsi' — bu qofiyalangan, yasalishiga ko'ra bir xil o'lchamdagi nutq bo'lib, u bayt bo'laklarining oxiridagina emas, balki ichki bo'laklarining bir-biri bilan qofiyalanishidir [Ziyovuddinova 2001, 20].

Ushbu baytlarda Zamaxshariy o'zining muqaddimasida aruz ilmini mukammal o'zlashtirish uchun sanab o'tgan adab ilmlaridan ishtiyoq, qofiya ilmlari namunalarini ko'rishimiz mumkin.

Zamaxshariy o'zining "Al-Qistos" asaridagi aruz doiralarini ta'riflash uchun she'riy misollarni keltirishda qo'llagan usuli ushbu mavzuni o'rganishni osonlashtiradi. Doiralarning har biri uchun berilgan alohida bayt o'sha doiraning tarkibida keluvchi bahrlarning o'zagidan tashkil topgan so'zlar yordamida bitilgan. Aruziy doiralarga mazkur usulda berilgan baytlar boshqa hech bir aruzga oid manbalarda uchramaydi. Ehtimol, Zamaxshariy ushbu asarning muqaddima qismida bu ishga undan oldin hech kim qo'l urmaganligini bejiz aytib o'tmagan:

وقد لاحظت لي، ببركات الانتماء إلى حضرتّه، وميامن الانضواء إلى سُدِّيّه، طريقةً في باب العروض عزراء، ما أظنّها وُطِنَتْ قبلي. فعمدْتُ إلى تحرير هذه النسخة منها...

Tarjimasi: *U zotning huzurlariga muntazam bog'langanligim va yonlarida doimiy birga bo'lganligim sababli menga ham aruz bobida bir yangi yo'l namoyon bo'ldi. Mendan avval kimdir bu yo'ldan yurgan deb o'ylamayman. Shuning uchun bu nusxani tahrir qilishni maqsad qildim...*

Bu soʻzlar Zamaxshariyning mohir shoir ekanligini ham hisobga olgan holda, ushbu baytlarni oʻzi yaratgan degan xulosaga kelishga turtki boʻladi.

"Aruz doiralari"ga bagʻishlangan mazkur qism qoʻlyozmaning 21–25 sahifalarini oʻz ichiga oladi. Maʼlumot oʻrnida aytish kerakki, "Al-Qistos"ning Anqara nusxasidagi aruziy doiralarda ham yuqoridagi baytlar doira ichida berilgan. Lekin boshqa nusxalarning baʼzilarida doiralarga misollar berilmagan yoki beshta doira uchta doiraga kirgʻizilgan, ayrim nusxalarda esa umuman aruziy doiralari chizilmagan [Xudjanova 2018, 51].

Qoʻlyozmaning *uchinchi qismi* 26–32-betlarni qamrab olgan. Ushbu qismdagi matnning boshqa qismlardan farqi — uning hoshiyalarida juda koʻp matn berilgan. Bu matnlar ayrim soʻzlarning sinonimlari va baytdagi baʼzi soʻzlarga boshqa manbalardan keltirilgan sharhlariga tegishlidir. Qolaversa, biz yuqorida taʼkidlab oʻtgan oʻziga xoslik aynan shu qismda berilgan. Chunki asarning aynan shu "Bahrlar" mavzusiga tegishli qismi qolgan toʻqqizta nusxadan butunlay farq qiladi. Tadqiqotimizning ilk bosqichlarida qoʻlga kiritgan ilk nusxa aynan shu Berlin nusxasi boʻlib, ushbu fotonusxa olim Oʻ. Qoriyev tomonidan Misrning "Dar al-kutub" fondidan olib kelingan edi. Oʻzbekistondagi kutubxona va fondlardan topa olmaganligimiz uchun magistrlik ishimizda shu nusxadan foydalanilgan [Xudjanova 2015].

Tadqiqot davomida "Al-Qistos"ning chet el kutubxona, fondlarida saqlanuvchi qoʻlyozmalarning nusxalariga ega boʻldik. Asarning Tubinger nusxasi bilan qiyosiy tavsif qilish jarayonida maʼlum boʻldiki, ushbu nusxaning uchinchi qismi kotib tomonidan boshqa manbadan koʻchirilgan ekan. Bu manba aruzshunos olim Abu al-Jaysh al-Ansoriy al-Andalusiyning "Ar-risala al-Andalusiyya" asari ekanligi aniqlandi [Abu al-Jaysh al-Ansoriy 1957]. Ushbu asarning ayrim nusxalarida asar nomi "Ilal al-aʼariyd" deb ham yozilgan¹.

Muhammad bin Abdulloh bin Muhammad Abu al-Jaysh al-Ansoriy al-Andalusiyy Andalusiyada tugʻilgan va keyinchalik Misrga koʻchib ketgan hamda hijriy 626-yilda Iskandariyada vafot etgan. Maʼlumot oʻrnida aytib oʻtish joizki, Abu al-Jaysh al-Andalusiyning hayoti va ijodi haqida maʼlumotlar juda qisqa berilgan. Olimning nasabi, vafoti hamda asarlari haqidagi maʼlumotlarda ixtiloflar kuzatiladi. Ayrim kitoblarda Abu al-Jaysh al-Andalusiyning nasabi "Qasida al-Xazrajiyya"ning muallifi Diya ad-Din Abu Muhammad al-

1 أبو الجيش الأنصاري وكتاب «علل الأعراب»

<http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/2712>

Xazrajiyning nasabi bilan bir xilligi hamda vafot etgan yili ham bir hil sanaligi kuzatiladi. Masalan, arab olimlaridan Hoji Xalifa, Az-Zarkaliy hamda Umar Rizo Kahalalarning mashhur asarlarida Diya ad-Din Abdulloh bin Muhammad al-Ansoriy al-Xazrajiy al-Andalusiyy al-Molikiy hijriy 626-yili Iskandariyada vafot etganligi hamda 100 baytdan iborat “Qasida al-Xazrajiyya” yoki “Ar-Ramiza ash-Shafiyya ilm al-aruz va al-qofiya” qasidasining muallifi ekani qayd etilgan [Khoji Xalifa hijr.1137, 96]. Tadqiqotchi Muhammad al-Mag’roviy o‘zining Abu al-Jaysh al-Ansoriyga bag‘ishlangan tadqiqotida Diya ad-Din al-Xazrajiy va Abu al-Jaysh al-Andalusiyyning bir shaxs ekanligini isbotlagan [Mukhammad al-Mag’roviy 1981, 117].

Shunday qilib, “Al-Qistos”ning Tubinger nusxasining uchinchi qismi kotib tomonidan shu qadar mohirona ko‘chirilganki, Abu Jaysh al-Andalusiyyning “Ar-risala al-Andalusiyya” asarini ko‘rmagan o‘quvchi ushbu qismni ham Zamaxshariy asarining mantiqiy davomi deb o‘ylaydi. “Al-Qistos”ning qolgan nusxalarida, jumladan, yuqorida aytib o‘tganimizdek, Rais al-kuttab nusxasida ham ikkinchi qism “Doiralar” mavzusidan so‘ng “Baytlar taqti’si” mavzusi quyidagi jumla bilan boshlangan: *وكيفية تقطيع الأبيات أن تتبّع اللفظ (baytlar taqti’si lafz (so‘z)ga suyanadi)*. Bu mavzudan so‘ng “Bayt qurilishi” mavzusi hamda “Aruziy bahrlar” mavzusi davom etgan. Lekin asarning Tubinger nusxasida ushbu mavzular tushib qolib, o‘rniga yuqorida qayd etganimizdek, Abu Jaysh al-Andalusiyyning “Ar-risala al-Andalusiyya” asaridagi “Zihoflar” haqidagi ta’rif va “Bahrlar” mavzusi ko‘chirilgan. Ushbu qism “Aruziy doiralar” mavzusidan so‘ng 27-sahifadan quyidagicha boshlanadi:

بعدها ساكن نهو «بلغكم» ولا بد من ذكر القاب العلل..

Tarjimasi: *Undan so‘ng sukunlangan harf keladi, masalan, “balag‘akum” so‘zi. Albatta, illalarning nomlarini eslatib o‘tish lozim...*

Mazkur jumlaning yarmi “Ar-risala al-Andalusiyya” asaridagi aruzning eng kichik bo‘laklaridan biri — fosilayi kubroga berilgan misolga tegishli, yarmi esa “Illalarning nomlari” mavzusiga oid. Nima sababdan kotib ushbu qismni aynan shunday g‘aliz jumla bilan boshlagani bizga noma’lum. Be yerda illalarning 22 turiga qisqa ta’rif berilgan, ular quyidagilar: *xabn, idmor, habl, tay, qabd, ‘asb, qasr, qat’, kaf, kasaf, qatf, vaqf, kaff, hadd, salm, tamsiys, hazf, batr, juz’, shatr, nahk, tarfiyl, tasbiyg’*.

Bu mavzudan so‘ng aruz bahrlaridan o‘n oltitasi aruz doiralari ketma-ketligida berilgan. Avval har bir bahrning asl ruknlari, so‘ng

o'sha bahrning sog'lom ko'rinishiga bitta bayt berilgan. Masalan, basit bahriga Tubinger nusxasidagi "Ar-risala al-Andalusiyya" asarida quyidagi bayt berilgan:

ابسط رجاءك بالأَيَّامِ مبتهجا و اغنم من الأُنس قبل الشَّيبِ ماسنحا

Tarjimasi: *Umidingni kunlar ila xursandchilikka keng yoygin, sochlaring oqarmasdan yoshlik davringdan unumli foydalangan* [Zamaxshariy №118, 10].

ابسط رجاءك | أياام مب | تهجن
مستفعلن | فعلن | مستفعلن | فعلن
سالم | مخبون | سالم | مخبون

و غنم منل | أنس قب | لشَّيب ما | سنحا
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فعلن
سالم | سالم | سالم | مخبون

Ko'rib turganimizdek, bu misra aruzi va darbi maxbun bo'lgan basit bahrining musamman shaklidir. Mazkur nusxada o'n olti bahrning faqatgina bir ko'rinishiga bittadan bayt berilgan. Lekin Abu Jaysh al-Andalusiyning "Ar-risala al-Andalusiyya" asarining haqiqiy matniga murojaat qilganimizda, o'n olti bahrning nechta aruzi va darbi bo'lsa, barchasiga alohida she'riy baytlar mavjud bo'lib, umumiy baytlarning soni 65ta ekanligini aniqladik. Ushbu baytlarning o'ziga xosligi shundaki, al-Andalusiyy aruziy bahrlarga misol keltirishda Halil ibn Ahmad keltirgan shavohidlar (namuna sifatida berilgan an'anaviy baytlar)ni bermasdan, har bir bahrning o'zagidan olingan so'zlar bilan mohirona yaratgan baytlarni keltirgan. Abu Jaysh al-Andalusiyy asarning muqaddimasida shunday deydi:

فقد قصدت في هذا المختصر ان اذكر علل الأعرىض الاربع و الثلاثين و الضروب
الثلاثة و السَّتين حاصة و لا اعرَّض بشيء من زهاف الحشو غالبا و صنعت فيه ستة عشر
بيتا

Tarjimasi: *Men ushbu qisqa asarni xashvdagi zihoflarga to'xtalmasdan, 34ta aruz va 63ta darblar xususida yozishni maqsad qildim va ularga oid 16ta bayt yaratdim.*

Shuningdek, mazkur baytlarning yana bir ahamiyatli jihati, muallif baytlarni tuzishda abjad hisobidan mohirona foydalangan. Baytdagi qavs ichiga olingan harflarga e'tibor qaratilsa, baytning birinchi "طسبـا" so'zi basit bahrini, aruz qismining oxirgi harfi

ج « basit bahrining aruzlar sonini bildiradi, ya'ni basit bahrining uchta aruzi bor: maxbun, majzu' solim va maqtu'. Baytning shatr qismidagi birinchi harf «و» esa darblar sonini bildiradi. Basit bahrída darblar soni oltita: maxbun, maqtu', majzu' muzal, majzu' solim, majzu' maxbul, matviy muzal. Baytning darb qismidagi oxirgi «ح» harfi bahrning ruknlar sonini bildiradi. Basit bahrining ruknlar soni sakkiztadir. Shu baytdan bahrning tarmoq ruklaridan yasalgan baytlar ketma-ketlikda tuzilgan. Ikkinchi baytning darb qismidagi so'nggi "ب" harfi zihof va illalarning tartibini bildiradi. Ya'ni "maqtu'" bo'lgan darb tartibi bo'yicha ikkinchi darb bo'lib keladi:

(ا) بسط رجاءك بالأيام مبتهـ(ج)ـا
 (و) اغنم من الأنس قبل الشيب ماسنـ(ح)ـا
 ابسط رجاءك بالأيام مبتهجا
 واغنم من الأنس قبل الشيب ما شيـ(ب)ـا
 ابسط رجاء لوصل كذبت
 فيه ظنون فتاهت في لجاـ(ج)
 ابسط رجاء لوصل كذبت
 فيه ظنون تروي من صـ(د)ـي
 ابسط رجاء لوصل كذبت
 فيه ظنون ترد الساـ(هـ)ـي
 ابسط رجاء مع الأوجال
 وارقب نضارة غصن ذاـ(و)ـي

Aruz bahrlarining har biri uchun muallifning bitgan she'rlarni badiiy san'at asari darajasiga ko'tarilgan deb hisoblasak mubolag'a bo'lmaydi, bu misralar oddiygina she'r bo'lib qolmay, balki aruz qoidalari sharhi yashiringan she'riy baytlar degan xulosaga kelishga imkon beradi.

"Al-Qistos fi ilm al-aruz" asarining qolgan barcha nusxalarida esa basit bahrining darbi va aruzi maxbun ko'rinishiga keltirilgan she'riy misollar bir xil, masalan, Anqara nusxasidagi Johiliya davri shoiri Zuhayr ibn Abi Salmaga tegishli misrani keltiramiz:

يا حار، لا أرمين منكم، بداهية
 لم تلقها سوقة، قبلي، وما ملك

Tarjimasi: Ey, Xari (Xaris), men sizlarga keltirmayman na oddiy avom, u xoh oddiy, xoh shoh yo'liqadigan [Zamaxshariy № 124, 1-16].

يا حار لا | أرمين | منكم | بدا | هيئن
 مستفعلن | فاعلن | | مستفعلن | فاعلن
 سالم | سالم | سالم | | مخبون

لَمْ تَلَقَهَا | سُوْقَتْنِ | قَبْلِي وَمَا | مَلِكُو
مُسْتَفْعَلْنَ | فَاعِلْنَ | مُسْتَفْعَلْنَ | فَعِلْنَ
سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ | مَخْبُونٌ

Al-Andalusiyy va Mahmud Zamaxshariyning bu ikki asarini qiyoslaydigan bo'lsak, Al-Andalusiyyning "Ar-risala al-andalusiyya" asari hajm jihatidan kichikroq va unda faqat aruz bahrlari mavzusi yoritilgan. Lekin bahrlarga keltirilgan baytlar biror-bir aruzga oid manbalarda uchramaydi. Arab olimlarining qayd etishicha, Al-Andalusiyy aruz vaznlari qoidalarini oson o'zlashtirish uchun ushbu baytlarni o'zi yozgan [Shahabiddin al-Ulusiy hij/131, 4]. Zamaxshariyning "al-Qistos" asari aruz nazariyasini to'liq qamrab olgan, aruz bahrlariga esa Johiliya davri arab shoirlaridan Imr ul-Qays, Tarafa, Zuhayr Ibn Abi Salma, Antara, Huteya va boshqa shoirlarning qasidalaridan baytlar misol qilib berilgan. Bu baytlar Halil ibn Ahmad tomonidan namuna sifatida berilgan baytlar va ular boshqa olimlarning aruz nazariyasiga bag'ishlangan asarlarida ham uchraydi. Arab aruziga oid bu ikki manbning bir-biriga o'xshash jihati —ikki olim ham she'riy misollar berishda o'ziga xos uslubni qo'llagan, ya'ni yuqorida zikr etganimizdek, bahr o'zagidan yasalgan so'z bilan boshlangan baytlar keltirgan. Faqatgina bu kabi usulni Zamaxshariy "al-Qistos"dagi aruziy doiralarda, Al-Andalusiyy esa o'n olti bahrga berilgan misollarda qo'llaydi.

Mazkur Tubinger nusxasining kolofon qismiga kelsak, uning yakuni o'n oltinchi "mutadorak" bahri bilan tugagan. Afsuski, nusxani ko'chirgan hattot kim bo'lganligi noma'lum, asarda ham bu haqda yozilmagan. Uning qayerda ko'chirilganligi ham aniq emas, yozilgan vaqti ham ko'rsatilmagan. Qo'lyozma faqat «مَت» so'zi bilan yakunlangan.

Xulosa

1. Mahmud Zamaxshariyning aruz ilmiga bag'ishlangan "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz" risolasi arab aruzi nazariyasini to'liq qamrab olgan, har bir mavzu mukammal yoritilgan, misollar bilan boyitilgan hamda aruz ilmini yaxshi o'zlashtirish uchun ham qulay, ham o'ziga xos usullar qo'llanilgan asar. Aruz ilmida murakkab mavzulardan hisobalangan aruz doiralari oson yo'l bilan va mukammal yoritilgan. Aruz doiralari uchun keltirilgan baytlarning originalligi va Zamaxshariyning o'zi tomonidan yaratilganligi olimning mohir shoir va adib ekanligini yana bir bor

isbotlaydi.

2. Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos fi ilm al-aruz” asarini manbashunoslik va matnshunoslik jihatidan tadqiq etishda yuqorida tavsif qilingan “Rais al-kuttab” nusxasi muhim manba sifatida xizmat qiladi. Chunki ushbu nusxa yaxshi holatda saqlangan, matni to‘liq, asarning boshi hamda kolofon qismi ham mavjud, shuningdek, asar hoshiyasidagi aruz ilmiga doir manbalardan parchalar nusxaning ilmiy qimmatini yanada oshirgan.

3. “Rais al-kuttab” va Tubinger nusxalarini qiyosiy tavsiflash natijasida Tubinger nusxasining bir qismi Abu Jaysh al-Andalusiyning “Ar-risala al-andalusiyya” asariga tegishli ekanligi ma’lum bo’ldi. “Tubinger” nusxasining kotibi aruzga oid mavzularni mantiqan bog’lab ketgan. Kotib “Ar-risala al-Andalusiyya” asarini to‘liq ko’chirmasdan, faqatgina o’n olti bahrga original berilgan sog’lom vazndagi she’riy baytlarning o’zini ko’chirgan. Lekin shunga qaramasdan, biz tadqiq qilgan Tubinger nusxasidan Zamaxshariyning “Al-Qistos” asarini yig’ma ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda, asarni tahlil qilishda, qolaversa, mazkur asarni qiyosiy-tipologik o’rganishda foydalanish mumkin. Chunki aynan Tubinger nusxasida aruziy doiralar mukammal berilgan va har bir doiraga alohida original baytlar taqdim etilgan. Shuningdek, ushbu nusxaning uchinchi qismida keltirilgan Abu Jaysh al-Andalusiyning “Ar-risala al-Andalusiyya” asaridan ham aruz nazariyasini yoritishda, aruz bahrlarini o’rganishda foydalanish, tadqiqotimizning samarali bo’lishiga xizmat qiladi.

4. Manbashunoslik va matnshunoslik sohasida tadqiqot ishimizda kuzatilgan holat kabi muommolar uchrab turadi, bu esa tadqiqotchini chalg’itishi va asar haqida noto’g’ri xulosalarga kelishiga sabab bo’lishi mumkin. Shuning uchun biror-bir manbani ilmiy istifodaga kiritish uchun manbashunosdan katta mehnat talab qilinadi. Manbaning tahliliga kirishishdan oldin, boshqa mavjud nusxalarni topib qiyosiy va tekstologik jihatdan o’rganib, asar ilmiy-tanqidiy matnini yaratish kerak.

Adabiyotlar

- Талабов, Э. 2004. *Араб шеъриятида аруз тизими*. ДДА. Тошкент.
- Худжанова, Д. 2015. *Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг аруз илмига оид “Ал-Қистос фи илми-л-аруз” асари*. МД. ТошДШИ.
- Худжанова, Д. 2018. “Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг “Ал-Қистос фи илм ал-ъаруз” асарида аруз доираларининг берилиши”. *Шарқшунослик* 2: 47-52.

- Замахшарий, Махмуд. *Ал-Қистос фи илм ал-ъаруз*. Анқара Миллий кутубхонасининг "Бурдур" фондидаги № 124-01 инвентарь рақамли қўлёзма фотонусхаси.
- Замахшарий, Махмуд. *Ал-Қистос фи илм ал-ъаруз*. Берлин давлат Тубингер кутубхонаси "Шарқ манбалари" фондидаги Ms.or. quart.118 рақамли қўлёзма фотонусхаси.
- Зиёвуддинова, М. 2001. *Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотиҳ ал-улум" асарида поэтика*. Тошкент: ТошДШИ.
- Зиёвуддинова, М. 2005. "Юсуф ас-Саккокий ва унинг "Мифтоҳ ал-улум" асари". *Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари*, 177-181. Тошкент.

الفوائد الاولية على الرسالة الاندلسية. شهاب الدين الألويسي. دار السلام. بغداد، ٢١٣١
كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، المؤلف: حاجي خليفة، تحقيق محمد شرف الدين،
الناشر: دار إحياء التراث العربي، ٢١٧٣١١
الاعلام، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي المتوفى:
٢٠٠٢م - ٦٩٣١هـ، الناشر: دار العلم للملايين، الطبعة: الخامسة عشرة ٤٢٦١
معجم المؤلفين: عمر كحالة، دار إحياء التراث- لبنان، ٦١١١
الزمخشري محمود بن عمر. القسطاس المستقيم في علم العروض. . الدار الكتب المصرية.
٨٣٥هـ. بخط سنة ٣٥٨١ ميلادية.
أبو الجيش الانصاري الاندلسي. الرسالة الاندلسية. جامعة الملك سعود. ٧٥٩١.
<http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/2712> أبو الجيش
الأنصاري وكتاب «علل الأعراب»

Dildora Khujanova

(Tashkent, Uzbekistan)

dildora_tilla@mail.ru

The Comparison of the two Copies of Mahmud Zamakhshariy's Work "Al qistos fi ilm al-aruz" Brought from Berlin and Istanbul

Abstract

This article deals with the scientific significance of the manuscript work on the theory of Arabic Aruz "Al-Kistas al-mustakim fi ilm al-aruz", written by the great scholar from Mawarounnahr, Mahmoud Zamakhshari, who made a significant contribution to world culture. The article also examines the copies of this source stored in the collections of the state libraries of Istanbul, Ankara, Cairo, Berlin and other cities. In the article for the first time in textual and literary sources it was made a comparative

analysis of the copy of the work “al-Kistas” stored in the “Tubinger” Foundation, Berlin, with other manuscript copies, in particular with the copy stored in the Fund “Rais al-Kuttab “ in the Suleymaniya library of Istanbul. As a result, it turns out that the copy of “Rais al-kuttab” is complete, well preserved, has no gaps and shortcomings, so it is suitable for compiling a critical text of the work “al-Kistas”. The copy of “Tubinger” differs from other copies by the structure and originality in the presentation of the material on meters (buhur), as well as in the originality of the poems given in the Aruz circles. It should also be noted that the third part of this manuscript includes excerpts from the work on Aruz “Ar-Risala al-Andalusiya”, belonging to the scientist Abu al-Jaish al-Andalusi. The work with great skill uses the poetic examples given to illustrate meters, which were written by Abu al-Jaish al-Andalusi himself, and not found anywhere else. It was revealed in the process of research and comparative analysis that the examples for the illustrations of Aruz circles were written by Mahmoud Zamakhshari himself.

Key words: *Al-Kistas manuscripts, Berlin copy, aruz meters, Aruz's circles, poetic examples, “Ar-risala al-Andalusiyya”, Abjad's letters, inner rhyme.*

About the author: *Dildora Khujanova* – doctoral candidate, Tashkent State University of Oriental Studies.

Recommended citation: Khujanova, Dildora. 2020. “The Comparison of the two Copies of Mahmud Zamakhshariy's work “Al qistos fi ilm al-aruz” Brought from Berlin and Istanbul “. *Golden scripts* 1: 43—63.

References

- Talabov, E. 2004. *Arab she'riyatida aruz tizimi*. DDA. Toshkent.
- Xudjanova, D. 2015. *Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning aruz ilmiga oid “Al-Qistos fi ilmi-l-aruz” asari*. MD. ToshDShI.
- Xudjanova, D. 2018. “Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning “Al-Qistos fi ilm al-'aruz” asarida aruz doiralarining berilishi”. *Sharqshunoslik* 2: 47-52.
- Zamaxshariy, Mahmud. *Al-Qistos fi ilm al-'aruz*. Anqara Milliy kutubxonasining “Burdur” fondidagi № 124-01 inventar raqamli qo'lyozma fotonusxasi.
- Zamaxshariy, Mahmud. *Al-Qistos fi ilm al-'aruz*. Berlin davlat Tubinger kutubxonasi “Sharq manbalari” fondidagi Ms.or.quart.118 raqamli qo'lyozma fotonusxasi.
- Ziyovuddinova, M. 2001. *Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika*. Toshkent: ToshDShI.
- Ziyovuddinova, M. 2005. “Yusuf as-Sakkokiy va uning “Miftoh al-ulum” asari”. *Sharq filologiyasining tugun va yechimlari*, 177-181. Toshkent.

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، المؤلف: حاجي خليفة، تحقيق محمد شرف الدين، الناشر: دار إحياء التراث العربي، ٢١٧٣١١

الاعلام ، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي المتوفى: ٢٠٠٢م - ٦٩٣١هـ، الناشر: دار العلم للملايين، الطبعة : الخامسة عشرة ٤١٢٦١

معجم المؤلفين: عمر كحالة، دار إحياء التراث- لبنان، ٦١١١

الزمخشري محمود بن عمر. القسطاس المستقيم في علم العروض. . الدار الكتب المصرية. ٥٨٣٥هـ. بخط سنة ٣٥٨١ ميلادية.

أبو الجيش الأنصاري الاندلسي. الرسالة الاندلسية. جامعة الملك سعود. ٧٥٩١.

أبو الجيش الأنصاري ٢٧١٢ / <http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item>

وكتاب «علل الأعراب»

Rixsitilla Alimuhamedov

(Toshkent, O'zbekiston)

rixsitilla@gmail.com

Qadimgi turkiy asarlarda matn ikki tilliligi

Abstrakt

Qadimgi turkiy adabiyot uzoq o'tmishga ega. Undagi an'analar, matn tuzish ko'nikmasi ham qadim zamonlardan shakllanib kelgan. Ikki tilda asar yaratish ko'nikmasi turkiy matnnavislik tarixida qadimdan shakllangan bo'lib, ularning ilk namunalari islomdan avvalgi yozma yodgorliklar orasida ko'plab uchraydi. Bu davrga kelib, turkiy xalqlarning qo'shni millat va davlatlar bilan o'zaro savdo va iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy aloqalari kuchayib ketdi. Natijada adabiy matnlar ikki (hatto uch) tilda yaratila boshlandi. Matn ikki tilliligi masalasi yerli aholining ikki tilda so'zlashuvi hamda tarjimachilik bilan bog'liq. Ushbu maqola qadimgi turkiy adabiy manbalardagi ikki tilli matnlar yaratish tahliliga bag'ishlangan. Unda ikki tilli matnlarning yaratilish sabablari, tuzilishi kabi masalalar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *qadimgi turkiy matnnavislik, ikki tilli matn (bilingvizm), qadimgi turkiy adabiyot, turk-moniy adabiyoti, adabiy aloqalar.*

Muallif haqida: *Rixsitilla Alimuhamedov* – filologiya fanlari doktori, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Alimuhamedov, Rixsitilla. 2020. "Qadimgi turkiy asarlarda matn ikki tilliligi masalasi". *Oltin bitiglar* 1: 64—79.

Kirish

Qadimdan turkiy xalqlar yashaydigan yerlar Osiyoning eng gavjum hududlaridan biri sanalgan. Bu yerda ko'plab karvon yo'llari kesishgan bo'lib, bozorlar, saroy va karvonsaroylar joylashgan edi. Xususan, Buyuk ipak yo'lining mazkur yerlardan o'tishi madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy, diniy-falsafiy sohalarning jadal rivojlanishiga olib keldi. Karvon yo'llarida turkiy til bilan birga qadimgi xitoy, hind, sug'd va boshqa tillarning qo'llanilishi ushbu hududda yashovchi

xalqlarning bir nechta tillarni o'zlashtirishlariga turtki bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida ko'plab diniy-falsafiy ta'limotlar rivoj topgan. Xususan, buddaviylik, moniylik, xristianlik va ko'plab boshqa diniy ta'limotlarning yoyilishi va rivojlanishida asosiy rolni o'ynagan. Shu bilan birga, mazkur diniy ta'limotlarni targ'ib etuvchi yoki ayni adabiy muhitda yaratilgan manbalar ko'plab uchraydi. Ahamiyatlisi shundaki, mazkur yozma yodgorliklarning ayrimlari ikki tilda yaratilgan.

Turkiy matnnavislik tarixida bir asarni ikki tilda ko'chirish an'anasi qadimdan shakllanib keladi. Matn ikki tilliligi qadimgi turkiy adabiyotning turk-budda va turk-moniy adabiy muhitlarida yaratilgan diniy-falsafiy mazmundagi asarlarda hamda O'rxun-Yeniseydan topilgan epigrafik yodgorliklarda uchraydi.

Fikrimizcha, matnlarning ushbu ko'rinishda yaratilishining o'ziga xos sabablari bor. Birinchidan, turk-moniy va turk-budda adabiy muhitida yaratilgan asarlarning ko'pchiligi sanskrit, sug'd, xitoy, tohar tillaridan tarjimalar bo'lib, ular orasida turli duolar, tavbanoma matnlari va boshqa asarlar bor. Marosim jarayonida topinuvchi duoni turkiy tilda aytgan. Oradagi ayrim so'zlar yoki duo jumalari (formulalari) asar tarjima qilingan tilda qo'llangan. Asarning bunday o'rinlari matnning ajralmas komponenti bo'lib, asosan, asliyatda keladi.

Ikkinchidan, Buyuk Ipak yo'lida turkiy til bilan bir qatorda sug'd, xitoy va boshqa tillar iste'molda bo'lgan. Turkiy tilning o'sha kezdagi mavqeyi va uni o'rganishning foydalari to'g'risida Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'atit turk" asarida ma'lumot keltiradi [Koshg'ariy 2017, 14].

Uchinchidan, turk-budda jamoalarida sanskrit tilini, turk-moniy jamoalarida sug'd tilini bilish ahamiyatli sanalgan. Chunki ta'limotning asosi shu tillardan tarjima qilingan matnlar orqali turkiy xalqlarga yetkazilgan. Ta'limot tarqatilgan tilni bilish boshqa dinlarda ham uchraydi.

Tarixda yaratilgan ikki tilli matnlar bir yozuv doirasida yoki turli yozuvlarda bitilgan.

Matnnavislik tarixi uchun matn ikki tilliligi masalasi ahamiyatli voqeadir. Uni o'rganish matn tuzish bilan bog'liq ko'plab masalalarga oydinlik kiritadi. Bunda matn tuzish prinsiplarini o'rganish, tarjimaning o'ziga xos afzalliklarini aniqlash mumkin. Hozirgi kunga qadar qadimgi turkiy adabiyotda ikki tilda yaratilgan matnlar to'g'risida tadqiqot ishlari nashr etilgan [Clark 2013]. Ammo ularda asosiy e'tibor matn va uning talqiniga qaratilgan. Bunday

matnlarning ikki tilliligi masalasi xali tahlil etilgan emas. Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida quyida qadimgi turkiy adabiyotda yaratilgan ikki tilli matnlar to'g'risida, ularning xususiyatlari haqida to'xtalamiz.

Asosiy qism

Qadimgi turkiy adabiyotda ikki tilda baravar yaratilgan matnlar qadimdan mavjud. Ularning yaratilishiga ko'plab omillar turtki bo'lgan. Xususan, xududda yashovchilar turli tillarda so'zlashsa yoki yaratilgan asar o'zga tildan tarjima bo'lsa bunday holat kuzatilishi mumkin.

Turkiy adabiyot tarixida ikki tilli asarlardan tashqari bir til doirasida, lekin ikki xil yozuvda bitilgan asarlar ham bor. Bular sirasiga Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" va boshqa ko'plab asarlarni keltirish mumkin.

Insoniyat tarixida yozuvning paydo bo'lishi katta kashfiyot bo'lgan. Endilikda kishilar tomonidan bajarilgan turli ishlar, tarixiy jarayonlarni qog'ozga tushirish imkoniyati yaratildi. Bora-bora matn tuzish alohida bir sohaga aylandi. U ham boshqa fan sohalari kabi rivojlandi, taraqqiy topdi. Matn bituvchilik kasbi paydo bo'ldi. Vaqt o'tishi bilan birga turli vaziyatlarda tuzilajak matnlarning qoliplari ishlab chiqildi. Matn bitishda muayyan an'ana shakllandi. Bir muhitda yaratilgan matn tuzish an'anasi keyingi davrda o'zlashtirilib, yanada shakllantirildi. Shu tariqa matn tuzish an'anasi rivojlandi.

Bunday soha turkiy xalqlar orasida ham qadimdan shakllangan bo'lib, ular yaratgan, bizgacha yetib kelgan go'zal namunalarini Kul tigin, Bilga xoqon va boshqa epigrafik manbalar matnlarida kuzatish mumkin.

Matn tuzishdan oldin uning qay maqsadda tuzilishi inobatga olinadi. Shundan kelib chiqib, matn bituvchi matn mazmuniga xos bo'lgan matn komponentlarini tanlab, ishni boshlaydi.

Ikki tilli turk-moniy alqovlari

Qadimgi turkiy adabiyot tarixida alqovlar, asosan, turk-moniy muhitida yaratilgan. Ularning xudolar va payg'ambar sharafiga, turli marosimlar oldidan aytiladigan va kundalik hayotda tangridan o'z gunohlarini kechirilishini tilab qilinadigan turlari mavjud [Clark 2013, 135–280].

Alqov g'arb adabiyotshunosligidagi gimnlarga o'xshaydi. **Gimn** —[*yunoncha* hymnos] "tantanavor qo'shiq" degan ma'noni

anglatib, qadimda xudolar sharafiga to'qilgan she'rlarni anglatgan. Keyinchalik gimn u yoki bu g'alaba, qahramon yoki biror xalq, davlat sharafiga aytiladigan madhona qo'shiqqa aylandi. Olimlarning fikricha, gimnlar oddiy sig'inish qo'shiqlaridan tortib, madh qo'shiqlarigacha bo'lgan katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan [Hotamov va Sarimsoqov 1983, 84–85]. “Uning spetsifik tomonlari tik turib, xor bo'lib aytilishi, rasmiy marosimlar va tantanalarda g'urur bilan kuylanishidir. Janrning muhim belgilaridan yana biri gimn matni va musiqasining tantanavorligi va yuksak uslubda ekanligi, unda faxr, ruhan tetiklik hissining bo'rtib turishi, mazmunning dastur xarakteridaligi, publisistik pafosdaligi, maqtov va madhiya tusini olishidir” [Adabiy turlar va janrlar 1992, 185].

Qadimgi turkiy tilda yaratilgan gimn(alqov)lar ham xuddi shu xarakterga ega bo'lib, ularning biror kimsani maqtash xususiyatiga ko'ra sharq musulmon adabiyotida yaratilgan “qasida”larga, g'arb va rus she'riyatida “oda”ga, qadimgi hind adabiyotidagi “veda”larga, zardushtiylikdagi “yasht”larga o'xshatish mumkin [Shomuhamedov 2004, 8-20; The encyclopaedia of Islam 1997, 715-716; Nosirov va boshqalar 1979, 127–137; Hotamov va Sarimsoqov 1983, 148; 224-225; Yelizarenkova 1989, Is'hoqov 2001].

Gimnning turkiy muqobili alqov sanaladi. Darsliklarda madhiya (arabcha madaha مَدْح — “maqtamoq, madh qilmoq” [Baranov 1989, 746]) deb beriladi. Alqov atamasi haqida Mahmud Koshg'ariy quyidagi fikrni beradi: alqış — olqish, maqtash; duo qilmoq; tabrik; birovning yaxshi xislatlarini eslash kabi ma'nolarni anglatadi [Koshg'ariy 2017, 104]. Qadimgi turkiy adabiyotda bunday she'riy parchalar turk-budda, turk-moniy adabiy muhitlarida yaratilgan.

Kunimizgacha yetib kelgan turk-moniy alqovlari ikki ko'rinishda: faqat turkiy tilli hamda sug'dcha-turkcha alqovlardir [Tugusheva 1972, 239].

Turk-moniy muhitida yaratilgan mashhur hamda ikki tilli alqovlardan biri Moniyga atab yaratilgan. Matn parchalari hozirda Germaniyada, Berlindagi Brandenburg akademiyasi Turfanforschung, Digitales Turfan-Archiv fondida saqlanayotgan Uigurische Texte bo'limidagi U 0099, U 0100, U 0101a,b, U 0102a,b, U 0103a,c recto ko'rsatkichli parchalardan o'rin olgan. Kitobat usuliga ko'ra alqov kichik potxi¹ kitobi ko'rinishiga ega.

¹ **Potxi** – qadimgi hind kitobat usulidan biri bo'lib, asosan, buddaviy matnlarda qo'llanilgan. Hind o'lkasida bunday kitob palma yaproqlarini bir-birining ustiga qo'yish orqali yasalgan, yaproqning yuqori yoki pastki burchagidan ip o'tkazish

Alqov matni tohar va turkiy tilda, yozuvi moniy xatida. Matnda alqov avval tohar tilida, so'ng nuqta (•)dan keyin turkiy tilda berilgan (*ylaiñiktense mukur ram • [xormuzta] tãñri[niñ dïdïm] t[äg •] bramñiktense pässak ram • [azruwã] [tãñ]rini]ñ [pässak tãg •]*).

Toharcha matn	Turkiy tarjimasi
<i>lkāsi šuke pidār-mani</i>	<i>körgäli toqilïğ qañim mani burxan</i>
<i>tusa tusa pällāmar</i>	<i>anñ anï üzä ögä yükünür män</i>

L. Klarkning ta'kidlashicha, ushbu alqov turk-budda muhitidagi Buddhastotra asariga o'xshab ikki tilli ko'rinishda [Clark 2013, 184].

Qatorlardagi hijolar soni bir xil emas. Turkiy matn so'ngida alqov Aryaman Frishtum Xoshtir degan kishi ibodati uchun yozilgani qayd etilgan [Clark 2013, 183]. Ushbu shaxsning nomi "Xuastuanivt"ning moniy yozuvli parchalarida ham kelgan (U10 recto: 12; verso: 1). Ahamiyatlisi shuki, ushbu alqov qadimgi turkiy adabiyotda ko'plab yaratilgan ikki tilli asarlardan biri sanaladi.

Alqovning turkiy tarjimasida alliteratsiyaga amal qilishga intilish bo'lgani yaqqol sezilib turadi:

xormuzta t(ä)ñriniñ dïdïm tãg — azrua t(ä)ñriniñ pässäk tãg — çintamani ärdäni tãg; sän tãgimlig ärür sän — ançilayu yaltirayur sän. Kesim so'zlovchi birligi (I shaxs, birlik)da: qañim, yükünür män, yükünü-täginür män.

Ikkala tildagi alqov mazmun jihatidan, ba'zi so'zlar qo'shilganini hisobga olmaganda, aytarli bir xil. Matn so'ngida qizil siyohda: *k[ä]si bätti tãñri ... kūsän ...* — "Kasi bitdi (yozdi) tangri ... Kucha ...". Anglashiladiki, alqov Kucha shahrida ko'chirilgan.

Ikki tilda yaratilgan alqovlardan yana biri Oy tangri va yorug'lik ma'budasiga atab yaratilgan (MIK. III 35a+b (TM 327). Xati ko'k turk yozuvida, qora va qizil (recto 2-4, verso 5) siyohda. Matn turkiy va eroniy tillarning birida aralash berilgan. Turkiy matndan ma'no chiqarish mumkin. Lekin ko'k turk xati eroniy tilning fonetik

uchun joy qoldirib, matn o'sha joyiga kelganda to'xtab, ip o'rnining boshqa joyidan davom ettirilgan. Palma yaproqlaridan yasalgan potxi kitoblar faqat hind manbalarida uchraydi. Turk-moniy muhitida ushbu uslubdagi kitoblar qog'ozdan tayyorlangan, manbalarda ularning ikki xil ko'rinishini uchratish mumkin: kichik potxi va katta potxi kitobi. Kichik potxi kitobi kichik hajmga ega varaqlardan tayyorlangan. Unda matn gorizontal uzunlikdagi qog'ozga parallel qilib o'ngdan chapga bitilgan. Potxi tizimchasi o'tkaziladigan o'rni qog'ozning o'ng tomonida joylashgan (namuna uchun qaralsin: U 0083 seite1, U 0083 seite2, U 0087 recto). Ip o'tkaziladigan joy atrofi doiraga olingan bo'lib, bu hol varaq yirtilganida matnga ziyon yetkazmaslik uchun qilingan.

qurumini o'zida aks ettira olmasligi hisobga olinsa, o'qilgan taxminiy matndan biror ma'no chiqarish mushkul. Shunga qaramay L.Klark undan umumiy ma'no chiqarishga harakat qilgan [Clark 2013, 191–192].

Matnda moniylikda qo'llanuvchi *ay tājri, manastar xirza, ormizta, frešte* so'zlari keladi. Shu bilan birga, mazkur she'riy parchaning alqovligiga ishora etuvchi o'rni ham bor. Matnda sug'dcha *pašik* — "*alqov*" so'zi ishlatilgan [Gharib 2004, 261]. Bundan tashqari sug'dcha bo'lgan *afrušn* — "*maqtov, madh, alqov*" [Gharib 2004, 26] so'zi turli ko'rinishda (*afrin*) uchraydi. Matnda uning muqobili *alqış* ham kelgan.

Ushbu alqovni ham bilingual (ikki tilli) alqovlar sirasiga kiritish mumkin: *tūkāti afrušnlar* — "*alqov (maqtov)lar tugadi*" [verso 4].

Bundan tashqari, turk-moniy muhitida yaratilgan "Irq bitigi"da ham matn ikki tilda: turkiy hamda xitoy tilida. Xitoycha matn asarning boshi va oxirida keltirilgan. Asarning asosiy qismida turkiy matn bitilgan [Tekin 1993].

Matn ikki tilliligi hodisasi butun matnning ikki tilda bo'lishi bilan bir qatorda, matnning bir qismida yoki uni to'ldiruvchi jumla sifatida ham kelishi mumkin. Masalan, Tong tangri sharafiga bitilgan alqov qo'lyozmasida, alqov matnidan avval sug'dchada *vam vağinuj paš*, ya'ni "*tong tangriga alqov*" deb yozilgan. Xuddi shu matn davomiga bitilgan boshqa bir alqovning boshida *vağ rāšan zavar žiriftnuj paš* so'zi yozilgan. Uni o'zbekchaga "*yorug', kuchli, bilga tangri alqovi*" deb tarjima qilish mumkin.

Ikki tilda matn bitish amaliyoti ushbu hududda yashovchi xalqlarning til o'rganish ko'nikmasi yaxshi rivojlanganining [Yazberdiyev 1993, 5] hamda turkiy adabiyot tarixida tarjimashunoslik qadim o'tmishga ega ekanligini yana bir bor isbotlamoqda.

Asarni ikki tilda ko'chirtirish bejizga emas. Ibodat qiluvchi rohib (yoki nig'o'shak) alqovni tohar tilida aytishi uni Moniy bilan yaqinlashtirsa, uning turkiy varianti esa o'zi tushunishi, o'z tilida ham Moniyni maqtashi uchun yozilgan bo'lishi kerak. Yoki ushbu alqov avval tohar tilida yaratilgan bo'lib, keyinchalik moniy rohiblari yoki biror nig'o'shak tomonidan turkiyga o'girilgan va shu bilan ikki tilli alqov paydo bo'lgan bo'lishi mumkin. Aslida, boshqa dinlarda ham ibodat, asosan, din targ'ib etilgan tilda amalga oshiriladi.

Ikki tilli epigrafik yodgorliklar

Qadimgi epigrafik yodgorliklar orasida Ikkinchi turk xoqonligi davrida yaratilgan Kul tigin (732) bitigining uch tomoniga turkiy tilda, sharqiy tomoniga esa xitoy tilida matn bitilgan. Turkiy matnda Kul tiginning yurishlari, g'alaba va yutuqlari tarixi yozilgan (Tāhri küç birtük üçün qañim böri-täg ärmis, yağışi qoñ-täg ärmis — "Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning qo'shini bo'ridek ekan, dushmani qo'ydek ekan" [Sodiqov 2009, 34; 43]). Yodgorlikning xitoycha matnida xitoyliklarga Kul tiginning qilgan ishlari o'rnak bo'lsin deb, shu qatori chinliklarga o'z kuch-qudratini ko'rsatish maqsadida ushbu tilda ham tiklangan.

Shunday epigrafik yodgorliklardan ikkitasi Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan. Shulardan biri Sevrey somon (763) yodgorligi ikki: sug'diy va turkiy tilda bitilgan. Mutaxassislarning fikricha, yodgorlik moniylik muhitida yaratilgani sababli sug'dcha matnga ega [Klyashtorniy va Livshits 1971, 110].

Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan yanabirepigrafikyodgorlik Qorabalg'asun (821) nomi bilan mashhur. Fanda ushbu yodgorlik uch kompleks shaklida o'rganiladi. Shulardan 3-Qorabalg'asun bitigi uch: turkiy, xitoycha va sug'dcha tilda (trilingva) dir. Mazkur yodgorlik Uyg'ur xoqonligi davrida, moniylik rasmiy ravishda davlat dini sifatida qabul qilingandan so'ng yaratilgan. Yodgorlik matnlari bir-birini aynan takrorlamasligi [Sodiqov 2004, 24] ular uch muallif tomonidan bitilgan degan xulosaga olib keladi. Yodgorlikning uch tilda yaratilganining o'ziga yarasha sabablari bor. Uyg'ur xoqonligida davlatning rasmiy tili turkiy bo'lgan. Moniy dinining turkiy xalqlar orasiga sug'dliklar olib kirganliklari sababli yodgorlikka sug'dcha matn kiritilgan. Xitoycha matnning yaratilishi esa o'sha davrda turkiy xalqlar sharqda asosiy savdo-iqtisodiy aloqalarni xitoy bilan olib bergani sabablidir.

Ushbu epigrafik yodgorliklarning har ikki (uch) tildagi matnlari bir-birini aynan takrorlamaydi. Ya'ni bir matn aynan tarjima qilinmagan. Chunki matnlar boshqa-boshqa bituvchi-kotiblar tomonidan yaratilgan. Shunday bo'lishiga qaramay, ular bir maqsadga yo'naltirilgan; ularning mavzu doirasi bir. Jumladan, Kul tigin bitigining har ikki matnida sarkardaning yurishlari, uning el-ulus oldida qilgan xizmatlari bayon etilgan. 3-Qorabalg'asun yodgorligida esa Uyg'ur xoqonligi davrida moniylikning amalda bo'lishi, xoqonlarning qilgan ishlari hamda boshqa tarixiy jarayonlar aks etgan.

Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan Sevrey (763) yodgorligi

ham ikki tillidir. Unda matn turkiy va sug'diy tilda bitilgan. Olimlarning fikricha, yodgorlik moniylik muhitida yaratilgani uchun sug'diy matnga ega [Klyashtorniy va Livshits 1971, 110].

Ilk o'rta asrlarda turkiy xalqlar yashaydigan hududlarda sug'd va xitoy tili qo'llanishining tarixiy sabablari bor. Turkiy xalqlar sug'dlar, xitoyliklar bilan qadimdan savdo-iqtisodiy aloqalar olib borgan. Shu bilan birga, ikki tillilik muayyan hudud bilan ham bog'liq. Masalan, turkiy hududda sug'd tili sug'd aholi yashaydigan hududlardagina, ularning o'zaro munosabatlarida qo'llanilgan.

Matn ikki yoki ko'p tilliligi, aftidan, turkiy matnnavislik tarixi uchun begona emas: ushbu an'ana qadimda paydo bo'lgan bo'lib, ilk o'rta asrlar uning cho'qqiga chiqqan pallasi sanaladi. Uning saqlangan namunalari ilk o'rta asrlarga tegishli. Kunimizgacha yetib kelgan ikki va ko'p tilli asarlar, epigrafik matnlar diniy-falsafiy mazmunga ega. Shu bilan birga, matnlarda tarjima turlarini kuzatish mumkin: so'zma-so'z tarjima yoki umumiy ma'no tarjimasi. Bu tarjimachilik o'tmishda yaxshi rivojlanib, uning usullari o'sha davrlardayoq tarmoqlarga ajralganini bildiradi.

“Xuastuanivt” — tarjima asar

Turk-moniy manbalari orasidagi tavbanoma tipidagi asarlardan biri bu “Xuastuanivt”dir. Kunimizga qadar mazkur asarning uch to'liq holidagi nusxasi yetib kelgan (Sankt-Peterburg va Berlin nusxalari) [Sodiqov 2015, 143-148]. Uning nomi asarning uyg'ur yozuvli Sankt-Peterburg nusxasi so'ngida quyidagicha keltirilgan: *tügädi n(i)ğošaklarniñ suyın yazuqın öküngü Xuastuan(i) vt* [Xuastvanift 2008, 16]. Bu nom asarning moniy yozuvli Berlin uzindisida ham uchraydi. Jumladan, Berlin akademiyasida saqlanayotgan moniy yozuvli U 0007*recto* ko'rsatkichli uzindining 11 qatorida qizilda (xuastuanift) yozilgan.

“Xuastuanivt” — tarjima asar. Bu to'g'rida olimlarning turli fikrlari bor. Jumladan, L. Dmitrieva va Q. Sodiqovning fikricha, u qadimgi eroniy tillardan birida yaratilgan bo'lib, vaqt o'tishi bilan, turkiy qabilalarga moniy dinining qoidalarini tushuntirish maqsadida turkiy tilga o'girilgan [Dmitrieva 1963, 214; Sodiqov 1997, 35]. Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda Q. Sodiqov mazkur asar ilk o'rta asrlarda o'rtancha eroniy, sug'diy, turkiy, xitoycha versiyalarda keng tarqalganini ta'kidlaydi [Sodiqov 1997, 33].

Turkshunoslikda hozirgi kunga qadar “Xuastuanivt”ning qaysi davrda tarjima qilingani aniqlanmagan. Olimlar ushbu asar tarjimasi to'g'risida turlicha fikrlar bildiradi. Masalan, Q. Sodiqov

“Xuastuanivt”ni turklar orasida moniylik keng yoyilgan va ijtimoiy-madaniy hayotda uning mavqeyi yuqori bo’lgan VIII asrda turkiyga o’girilgan [Sodiqov 1997, 35] degan fikrni bersa, L. Tugusheva qo’lyozmaning xat uslubiga ko’ra, uni XI asrda tarjima qilingan, degan fikrni ilgari suradi [Xuastvanift 2008, 12]. Bularning orasida S. Malov asarni O’rta Osiyoda madaniyatning o’zgarishi, jumladan, VII–VIII asrlarda arablarning islom bilan kirib kelganlarini inobatga olib, mazkur asarni milodiy V asrda, islom kirib kelmasidan burun tarjima qilingan, degan fikrni ta’kidlaydi [Malov 1951, 108]. Fikrlarning bu qadar xilma-xilligi olimlarning asar tili, yozuv uslubi bilan bog’liq fikrlaridan kelib chiqqan. Taxminimizcha, mazkur asar turkiy xalqlar hududiga islom dinining kirib kelishidan avval, turkiy xalqlar moniylikni qabul qilgan paytlarida omma orasiga moniylikni yoyish maqsadida o’girilgan va nusxalari tarqalgan. Keyingi davrlarda, ya’ni Sharqiy Turkistonda Uyg’ur xoqonligining qulashi bilan (840-yil) moniylik davlat dini darajasidan tushgan va ikkinchi darajali dinga aylanib qolgan. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda mazkur asarni taxminan VIII–IX asrlarda turkiy tilga o’girilgan, degan fikrni ilgari surish mumkin.

Asarning sug’dcha variantining ikki uzindisi V. B. Xenning tomonidan nashr etilgan. Olimning ta’kidlashicha, asarning mazkur sug’dcha varianti turkiysi bilan deyarli bir xil (*mot á mot*). Uzindilarni asarning turkiy variantiga solishtirganda ular asarning yakunlovchi bo’limi, o’ninchi hamda o’n birinchi bo’limlarining bosh qismiga to’g’ri kelmoqda [Henning 1940, 63-67].

Ikki tilli turk-moniy duolari

Qadimgi turkiy muhitda yaratilgan turli mazmundagi matnlarning tuzilishi har xil. Jumladan, turk-budda va turk-moniy muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlar o’ziga xos matn tuzilishiga ega. Masalan, turk-budda muhitida yaratilgan “nom bitig”larda, turk-moniy muhitida yaratilgan duo, tavbanoma va alqov matnlarida matn mazmunidan kelib chiqqan holda matn komponentlari tanlangan. Ushbu asarlarda komponent sifatida matn so’ngida unda aytilgan tilak va istaklarning amalga oshishi uchun duo jumlasini, iltijo so’zlari beriladi. Bu kabi so’zlar boshqa ta’limotlardagi asarlarda ham xuddi shu ko’rinishda uchraydi.

Qadimgi turkiy diniy-falsafiy asarlarda matn so’ngida kelgan duo jumalari matn tuzilishida muhim rol o’ynaydi: matn badiiyligini ta’minlaydi, mazmun ekspressivligini oshiradi, uslub ravonligi, ohangning bir tekisda chiqishi uchun xizmat qiladi.

Qadimgi turkiy muhitda yaratilgan matnlarda duo jummalari an'anaga ko'ra asar boshida, oxirida yoki ikkala o'rinda, tilak-istakdan so'ng keladi. Ular anglatgan ma'nosiga ko'ra turlicha: ba'zi duo jummalari dinning asosiy ustunini anglatadi, qolganlari "*gunohlardan xalos bo'lish*" yoki "*duolarning ijobat bo'lishi*" kabi mazmundagi fikrni bildiradi. Turkiy matnlarda ushbu duo jummalari ikki xil ko'rinishda: matn yaratilgan asliyat tilida (ya'ni sanskrit tilida yaratilgan bo'lsa, sanskrit tilida, sug'd tilida yaratilgan bo'lsa, sug'dchada) yoki turkiy variantda qo'llanilgan. Bunga misol qilib Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi basmalani (*bayat atı birlä ...*) keltirish mumkin [Sodiqov 2006, 189-191]. Turkiy matnnavislik tarixida har ikkiko'rinishi amalda bo'lgan.

Duo jummalari matnning sintaktik butunligini ta'minlaydi. Bunda matn anglatgan ma'no bilan duo jumlası aniq bir maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi, ya'ni matnda keltirilgan fikrning amalga oshishi uchun duo qilinadi. Shu bilan birga ular asarning janr xususiyatini ham belgilaydi. Ushbu duo jummalari vaqt o'tishi bilan qolip formaga (duo formula) tushib qolgan. Endi duo formulalarini misollar orqali ko'rib chiqsak.

Turk-moniy muhitida yaratilgan "Xuastuanivt"ning uch qo'lyozma va ko'plab uzindilari fanga ma'lum [Sodiqov 2015, 143-148]. Asarning barcha bo'limlarida bilib-bilmay qilingan ayb-gunohdan panoh tilab, yozuqlarning kechirilishi uchun yolboriladi. Har bir bo'lim so'ngida qilingan tavba-tazarrularning ijobat bo'lishini tilab, quyidagicha duo qilinadi: *yazuqda boşunu ötünür-biz, m(a) nastar hirza*. Ushbu duo jumlası formulaga solinsa quyidagicha chiqadi: **YÖ+MH**. Bu yerda **YÖ** — gunohdan xalos bo'lish jumlası (*yazuqda boşunu ötünür-biz*), **MH** — esa duo formulasidir (*m(a) nastar hirza*).

Ushbu duo jumla "Xuastuanivt"da turli variantlarda qo'llangan:

yazuquğ boşunu ötünür-biz, m(a)nastar hirza // amtı t(ä) ğrim yazuqda boşunu ötünür-biz, m(a)nastar hirza // t(ä) ğrim amtı ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz m(a)nastar hirza // t(ä) ğrim amtı ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz, m(a)nastar hirz. Ushbu misollarda duo jumlasıga yana bir-ikki komponent qo'shilgan.

Bular ham formulaga solinsa, quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi: *täñrim+Ö+YÖ+MH*. Bu yerda: *täñrim* — tangriga murojaat, *Ö* — o'kinch (*ökünür-biz*).

Asar turkiyga o'girilganida duo formulası aslicha qoldirilgan. Aslida ushbu formula pahlaviy tilidan olingan bo'lib (*mna:sta:r hi:rz-a*

pahlaviy tilidan: *str, mnstr* — ayb, gunoh, yozuq] [Desmond Durkin-Meisterernst 2004, 55], o'zbek tiliga "**yozug'imizni kechirgaysan!**" [Sodiqov 2015, 146] yoki "**gunohimizni kechirgaysan!**" ko'rinishida o'g'irish mumkin.

Ushbu duo formula "Xuastuanivt"ning turli nusxalarida turlicha ko'rinishda, masalan, "Xuastuanivt"ning uyg'ur yozuvli Sankt-Peterburg qo'lyozmasida *m(a)nastar hirza* ko'rinishida, moniy yozuvli Berlin qo'lyozmalarida *m(a)nastar hirz* yoki *m(a)nastar hirza* ko'rinishida qo'llangan. Turk-moniy muhitida yaratilgan boshqa tavbanomalarda har ikkala ko'rinishi yoki *yazdān astar xirza* (*yazdān* — ko'pl. "ilohiy, xudo" [Desmond Durkin-Meisterernst 2004, 376]) — "**ilohim, yozug'imizni kechirgaysan!**" ko'rinishida amalda bo'lgan.

Ushbu adabiy muhitda yaratilgan boshqa bir duo matnida *māñigü inča bolzun* — "*mangu shunday bo'lsin!*" ko'rinishidagi duo formulasi qo'llangan. Ushbu duo formulasi turk-budda diniy-falsafiy matnlarida ham qo'llangan bo'lib, turli ko'rinishda keladi [Zieme 1986, 131-139].

Duo formulalari matn uslubini boyitadi. Uning bir tekis, ravon o'qilishini ta'minlaydi. Buni turk-moniy muhitida yaratilgan duo misolida ko'rsak:

...ymä köñülümüz, köküzüümüz turqaru busuşsuzun-qadğusuzun turzun! barča ädgü qilinčqa tükällig bolalim! özütümüz qurtulmaq-boşunmaq, yigädmäk-utmaq, täñri yirintä tägimlig bolzun! māñigü inča bolzun! [Gabain 1950, 260-261]

*"... yana ko'nglimiz, ko'ksimiz doim g'am-qayg'udan holi bo'lsin. Barcha ezgu ishda tugallik bo'lsin. Vujudimiz ozod bo'lgan, (kasalliklardan) tuzalgan, g'alaba qilgan (bo'lsin), tangri yerida bo'lish nasib etsin. **Mangu shunday bo'lsin!**"*

Matnda tilaklar va istaklar birma-bir sanalib, ularning ijobat bo'lishi uchun matn so'ngida duo qilingan. Jumalardagi kesim shart-istak maylida (*un; -(a)lim*) kelgan. So'zlarni juftlash (*qurtulmaq-boşunmaq, yigädmäk-utmaq*) matn mazmuniga, uning uslubiga katta ta'sir qilgan. Bu hol matn ma'nosini kuchaytirgan.

Yana bir misol, *üç y(i)girminč ay t(ä)ñrii künin sayu t(ä)ñrikä nomqa ariğ dintarlar: suyumuznii yazuqumuznii boşuyu qulmaq k(ä)rgäk ärtii: y(ä)mä ärkligin ärsiz(i)n ärinip ärmägürüp işkä ködügkä tiltanip yazuqda boşunğalıı barmad(i)m(i)z ärsär: t(ä)ñrim amtii yazuqda boşunu ötünür-biz m(a)nastar hirza* : (261-271) [Özbay 2014, 229].

"o'n uchinchi (bo'lim). Oy tangri, kun sayin tangriga, qonunga,

pok dindar(moniy topinuvchi)lar oldida gunoh-aybimizdan qutulishni so'rab, o'tinishimiz kerak edi. Yana bilib-bilmay, parvosizlik bilan ishni bahona qilib gunohdan qutulishni xohlamagan bo'lsak, tangrim, endi gunohlarimizdan qutulaylik deya o'tinurmiz, gunohlarimizni kechirgaysan".

Matnda bir qancha bilib-bilmay qilingan ayb-gunohlarning kechirilishi so'ralib, o'tinch tilanadi. An'anaga ko'ra matn so'ngida barcha aytilgan tilaklarning ijobat bo'lishi uchun duo jumlasini keltirilgan. Bu yerda ham duo jumlasini mazmun birligi hamda uslub ravnligini ta'minlayapti.

Turk-budda adabiy muhitida yaratilgan Maytri bilan uchrashishning muqaddas kitobi "Maytri simit nom bitig" asarida, har bir bo'limning boshi va oxirida quyidagicha duo formulasi qo'llangan: *namo bud, namo d(a)r(a)m, namo san* — "Buddaga ta'zim, ta'limotga ta'zim, jamoaga ta'zim". Duo formula asarning har bir bo'limida qo'yilishining o'ziga yarasha sababi bor. Har bir bo'lim alohida shakl va mazmunga ega. Duo formulasining asar boshi va so'ngida qo'yilishi uning muqaddasligini anglatadi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar asar bo'limlari alohida ko'rinishda hamda butun holda ko'chirilgan, degan fikrni olg'a suradilar [Sodiqov 2004, 62–63].

Ushbu asar anatkak (sanskrit) tilida yaratilgan va u avval tohar, so'ng turkiyga o'girilgan. Tarjima jarayonida mazkur formula aslida saqlangan. Formulada buddaviylik ta'limotining asosini tashkil etgan uch g'oya, ya'ni uch javohir ifodalanadi. Bular Budda, dxarma va sangxadir.

Xulosa

Qadimgi turkiy adabiyot tarixida ikki tilli asarlar yaratish uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bu o'rinda turkiy xalqlarning turli qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan ijtimoiy-madaniy aloqalari ham alohida ahamiyatga ega. Tarixda turkiy xalqlar g'arbda sug'd o'lkalari (eroniy tilda so'zlashuvchi xalqlar), sharqda xitoyliklar hamda hindlar bilan o'zaro savdo hamda madaniy aloqalarni miloddan burungi davrlardan o'rnatganlari ma'lum. Jumladan, miloddan avvalgi I asrda hind o'lkasidan buddaviylik, milodning III–IV asrlarida esa fors o'lkasidan moniylik kirib keldi. Buning natijasida o'zga tillardan turli diniy-falsafiy asarlarni turkiyga o'girishga talab ortdi. Shuning natijasida ko'plab asarlar turkiyga o'girildi, ba'zida ular ikki tilda ham yaratildi. Tarjimachilik rivojlandi. Qadimda yaratilgan ikki tilli asarlar faqatgina diniy-falsafiy mazmunda yaratilmagan. Turkiy

xalqlarning islomdan burungi eng qadimgi yozma yodgorliklarining saralari sanalmish Kul tigin (732) va Qorabalg'asun (821) yodgorliklarida turkiy matn bilan birga xitoycha versiyaga ham ega. Qadimgi Uyg'ur xoqonlig'i davrida yaratilgan Sevrey (763) yodgorligi esa turkiy hamda sug'dcha matndan iborat. Shu bilan birga, yaratilgan matnlarda tarjimaning qanday bajarilgani: so'zma-so'z qilingan tarjima hamda umumiy ma'no tarjima qilingan hollarini ko'rishimiz mumkin. Bunday hol tarjima usullarining o'z davridayoq tarmoqlarga ajralganining yorqin dalilidir. Matn yaratishning bunday usuli, aftidan turkiy matnnavislik tarixi uchun begona emas: ushbu an'ana qadimda paydo bo'lgan bo'lib, ilk o'rta asrlarda cho'qqiga chiqqan pallasiga to'g'ri keladi.

Qadimgi turkiy adabiyotda ikki (uch) tilda yaratilgan matnlar ushbu muhitda bunday ko'nikma (ya'ni, matnni ikki (uch) tilda yaratish ko'nikmasi) ancha qadim o'tmishga egaligini ko'rsatmoqda. Ehtimol, uning ildizlari meloddan avvalgi asrlarga (yoki turkiy xalqlarning boshqa til vakillari bilan o'zaro madaniy-iqtisodiy aloqalarining boshlanishiga) borib taqalar. Shubhasiz, bularning negizida savdo-iqtisodiy aloqalarning o'rni yuqori.

Qadimgi turk-moniy va turk-budda muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlarda kechgan duo jumalari qadimgi turkiy muhitda shakllangan matnnavislikda matn komponentlari tanlanishining go'zal namunasi biridir. Ular duo jumalalaridan to'qolip so'z ko'rinishiga qadar taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Matn uslubi va semantikasini to'ldiradi. Qadimgi turkiy matnlarda kelgan duo jumalari tarjimada asliyatdagidek berilishi qadimdan qolgan an'ana hisoblanadi.

Adabiyotlar

Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). 1992. Уч жилдлик. 2- жилд. Лирика. Тошкент: Фан.

Баранов, Х.К. 1989. *Арабско-русский словарь*. Москва: Изд. Русский язык.

Desmond, Durkin-Meisterernst. 2004. *Corpus fontium manichaeorum. Dictionary of Manichaean texts*. Volume III. Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaean middle Persian and Parthian. Brepols.

Елизаренкова, В. 1989. *Ригведа: Мандалы I-IV*. Москва: Наука.

Gabain, von A. 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.

Gharib, B. 2004. *Sogdian dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran. Farhang Publications.

Henning, W.B. 1940. *Fragments of the sogdian Khwastwaneft* // Sogdica. The Royal Asiatic Society. London.

Ҳотамов, Н., Саримсоқов, Б. 1983. *Адабиётшунослик терминларининг*

- русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи.
- Исҳоқов, М.М. 2001. *Авесто: Яит китоби*. (Худо Ахура Мазда ва у яратган маъбудалар шаънига айтилган алқовлар). Ўзбек тилига илмий-изоҳли таржималар. Тошкент: Шарқ.
- Кляшторный, С.Г., В.А. Лившиц. 1971. *Сэврэйский камень*. Советская тюркология. Баку.
- Маҳмуд, Кошғарий. 2017. *Девону луғати-т-турк* (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. Тошкент: Ғафур Гулом.
- (Манихейское покаяние в грехах) *Хуастванифт*. 2008. Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л.Ю. Тугушевой. Комментарий А.Л. Хосроева. Факсимиле текста. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Малов, С.Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности*. Тексты и исследования. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР.
- Носиров, О., Жамолов, С., Зиёвиддинов, М. 1979. *Ўзбек классик шеърятини жанрлари*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Clark, Larry. 2013. *Uygur Manichaean Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica II*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Содиқов, Қ. 1997. *Уйғур ёзуви тарихи* (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2004. *Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2004. *Қорабалғасун ёдгорликларининг туркий матни ва уйғур хоқонлиғи даврида тарихий-монументал матн тузиш анъанаси*. Хитой ва Марказий Осиё халқларининг маданий, адабий, тил алоқалари: ўтмиш ва ҳозирги замон. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2006. *Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2009. *Эски туркий битиглар*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2015. “Хуастуанивт”нинг қадимги туркий версияси”. *Жаҳон адабиёти журнали* 7: 143 – 148.
- Tekin, Talat. 1993. *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- The encyclopaedia of Islam*. 1997. New edition. Volume IV. Leiden.
- Тугушева, Л.Ю. 1972. *Поэтические памятники древних уйгуров*. Тюркологический сборник. Москва: Наука.
- Язбердиев, А. 1993. *Книжное дело в Средней Азии и Туркменистане* (с V в. до. н.э. по 1917 год). Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ашгабат.
- Zieme, Peter. 1986. *Mängi bulzun! – Ein Weiterer Neujahrssegen*. Dr. Emel Esin'e Armağan'dan ayrı basım. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Özbay, Betül. 2014. *HUASTUANİFT: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Шомухамедов, Ш. 2004. *Форсий шеърятининг асосий шакллари*. Тошкент.

Rikhsitilla Alimuhamedov

(Tashkent, Uzbekistan)

rixsitilla@gmail.com

The Issue of Bilingualism in Texts in the Historical Turkic Works

Abstract

Ancient Turkic literature has a long history. Its traditions and skills in making text have also come from ancient times. There is a tradition of making parallel (bilingual) texts in the history of making text in Old Turkic. We can find the first such works in Turkic literature before epoch of Islam. At this time, the trade, economic, social and cultural relations of the Turkic nations with neighboring nations and states intensified. As a result, texts that are created in the literature began to be produced in two (or three) languages. Making bilingual texts is connected with translation work. This article is analyzing of bilingual texts from Turkic-Manichaeen literature. In article gives emergence and structure of these bilingual texts.

Key words: *Old Turkic history of making text, parallel text (bilingual), Old Turkic literature, Turkic-Manichaeen literature, literary relationships.*

About the author: *Rikhsitilla Alimuhamedov* – Doctor of Sciences in Philology, Tashkent State University of Oriental Studies.

Recommended citation: Alimuhamedov, Rikhsitilla. 2020. "The Issue of Bilingualism in Texts in the Historical Turkic Works". *Golden scripts* 1: 64—79.

References

- Adabiy turlar va janrlar* (tarixi va nazariyasiga oid). 1992. Uch jildlik. 2- jild. Lirik. Toshkent: Fan.
- Baranov, X.K. 1989. *Arabsko-russkiy slovar*. Moskva: Izd. Russkiy yazik.
- Desmond, Durkin-Meisterernst. 2004. *Corpus fontium manichaeorum. Dictionary of Manichaeen texts*. Volume III. Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaeen middle Persian and Parthian. Brepols.
- Yelizarenkova, V. 1989. *Rigveda: Mandali I-IV*. Moskva: Nauka.
- Gabain, von A. 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.
- Gharib, B. 2004. *Sogdian dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran. Far-

- hangan Publications.
- Henning, W.B. 1940. *Fragments of the sogdian Khwastwaneft*. Sogdica. The Royal Asiatic Society. London.
- Hotamov, N., Sarimsoqov, B. 1983. *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.
- Is'hoqov, M.M. 2001. *Avesto: Yasht kitobi*. (Xudo Axura Mazda va u yaratgan ma'budalar sha'niga aytilgan alqovlar). O'zbek tiliga ilmiy-izohli tarjimalar. Toshkent: Sharq.
- Klyashtorniy, S.G., V.A. Livshis. 1971. *Sevreyskiy kamen*. Sovetskaya tyurkologiya. Baku.
- Mahmud, Koshg'ariy. 2017. *Devonu lug'ati-t-turk* (Turkiy so'zlar devoni). Nashrga tayyorlovchi: Q.Sodiqov. Toshkent: G'afur G'ulom.
- (Manixeyskoe pokayanie v grexax) *Xuastvanift*. 2008. Predislovie, transkripsiya uygurskogo teksta, perevod L.Y. Tugushevoy. Kommentariy A.L. Xosroeva. Faksimile teksta. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.
- Malov, S.Y. 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Teksti i issledovaniya. Moskva – Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Nosirov, O., Jamolov, S., Ziyoviddinov, M. 1979. *O'zbek klassik she'riyati janrlari*. Toshkent: O'qituvchi.
- Clark, Larry. 2013. *Uygur Manichaeen Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica II*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Sodiqov, Q. 1997. *Uyg'ur yozuvi tarixi* (Manbashunoslik va kitobat tarixi masalalari). Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2004. *Qadimgi turkiy xalqlarning diniy-falsafiy qarashlari*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2004. *Qorabalg'asun yodgorliklarining turkiy matni va uyg'ur xoqonlig'i davrida tarixiy-monumental matn tuzish an'anasi*. Xitoy va Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy, adabiy, til aloqalari: o'tmish va hozirgi zamon. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2006. *Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2009. *Eski turkiy bitiglar*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2015. "Xuastuanivt"ning qadimgi turkiy versiyasi". *Jahon adabiyoti jurnali* 7: 143 – 148.
- Tekin, Talat. 1993. *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- The encyclopaedia of Islam*. 1997. New edition. Volume IV. Leiden.
- Tugusheva, L.Yu. 1972. *Poeticheskie pamyatniki drevnix uygurov*. Tyurkologicheskiy sbornik. Moskva: Nauka.
- Yazberdiev, A. 1993. *Knijnoe delo v Sredney Azii i Turkmenistane* (s V v. do. n.e. po 1917 god). Avtoreferat na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskix nauk. Ashgabat.
- Zieme, Peter. 1986. *Mängi bulzun! – Ein Weiterer Neujahrssegen*. Dr. Emel Esin'e Armağan'dan ayri basım. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Özbay, Betül. 2014. *HUASTUANİFT: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shomuhamedov, Sh. 2004. *Forsiy she'riyatning asosiy shakllari*. Toshkent.

Odina Mahkamova

(Toshkent, O'zbekiston)

omahkamova@mail.ru

XIX asr oxiri XX asr boshlarida leksikografiya rivoji va unda “Lug’oti salos”ning o’rni

Abstrakt

Lug’atshunoslik tilshunoslikning asosiy bo’limlaridan biridir. Ushbu maqola XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Salohiddinxo’ja Toshkandiy tomonidan yaratilgan leksikografiyaga doir asar “Lug’oti salos” haqida bo’lib, u arabcha, forscha va turkiycha lug’at. Maqolada, asosan, quyidagi masalalar yoritilgan: XIX asr lug’atshunosligi haqida ma’lumot, “Lug’oti salos” haqida umumiy ma’lumot, Salohiddinxo’ja Toshkandiy biografiyasi haqida, asarning adabiy qimmatini, ahamiyatini yoritish, asarning muqaddima qismi tahlili, asar hoshiyasi tadqiqi, asarning tarkibiy tuzilishi bilan tanishtirish, asarning umumiy tahlili. Shunindek, maqolada “Lug’oti salos”ning lingvistik xususiyatlari, tilshunoslikdagi o’rni, yozilish uslubi va ilmiy-amaliy ahamiyati haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: *“Lug’oti salos”, leksikografiya, turkiy til, she’riy usul, Salohiddin Toshkandiy, Toshkent, “Temurnoma”.*

Muallif haqida: *Odina Mahkamova – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti*

Tavsiya etiladigan havola: Mahkamova, Odina. 2020. “XIX asr oxiri XX asr boshlarida leksikografiya rivoji va unda “Lug’oti salos”ning o’rni”. *Oltin bitiglar* 1: 80—107.

Kirish

Tilning lug’at boyligi zamon va makon sathida doimiy ravishda rivojlanib, boyib boradi. Hayot, turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi so’zlar, tushunchalarning paydo

bo'lishiga asos bo'ladi, ba'zi so'zlar esa eskirib iste'moldan chiqadi. Ayni paytda bu jarayonlar bilan birgalikda lug'atshunoslik sohasida ham rivojlanish yoki aksincha holat yuz berib boradi.

Lug'atshunoslik lug'at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuv taraqqiyotining ilk bosqichlarida tushunarsiz (eskirgan, dialektal, maxsus yoki chet tilga mansub) so'zning qanday ma'no anglatishini bilish ehtiyoji natijasida paydo bo'ldi. Dastlabki tuzilgan lug'atlar umumlashgan, universal xususiyatga ega edi. Lug'atlarning turli shakllari, ko'rinishlari esa keyingi davrlarda yuzaga kelgan hodisadir.

O'zbek leksikografiyasi tarixi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan boshlangan deb aytish mumkin. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmay, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng ma'lumotlar manbayi hamdir. Shu bilan birga "Devonu lug'otit turk" dastlabki ikki tilli (turkiycha-arabcha) lug'atlardandir. Mahmud Zamaxshariy ham o'zining "Asos ul-balog'a", "Muqaddimat ul-adab" asarlari bilan amaliy ham nazariy leksikografiyaning rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan katta qiziqish XV asrdan keyingi davrda bir qancha lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ldi: bunga XVI asrda Turkiyada yaratilgan "Abushqa" izohli lug'ati, Tole Imon Hiraviyning "Badoye ul-lug'at", Muhammad Rizo Xoksorning "Muntaxab ul-lug'ot", Mirzo Mehdixonning "Sangloh", Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma", Is'hoqxon Ibratning "Lug'ati sitta as-sina" ("Olti tilli lug'at") kabi lug'atlarini ko'rsatish mumkin. Mirzo Mehdixonning "Maboni al-lug'at" asarini fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan Zikrillo Umarov asar xususida shunday yozadi: "XVIII asrda fors turkologi Mirzo Mehdixonning "Maboni al-lug'at" grammatik ocherki Navoiy asarlari asosida yozilgan birinchi eski o'zbek tili grammatikasidir. Uning tadqiqi o'zbek tili tarixiy grammatikasini tuzishda, eski o'zbek tilining fonetik, grammatik xususiyatlarini va turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega [Mirzo Mehdixon 2008, 2].

XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug'atshunoslik rivoj topdi, o'nlab ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar, so'zlashgichlar tuzilib nashr etildi. Ushbu davrda yaratilgan lug'atlarga Sharq qo'lyozmalar markazida saqlanayotgan toshbosma asarlar: V.M.Nalivkin va M.Nalivkinalarning -1912—1884 yillar mobaynida bir necha marta nashr etilgan "Русско-сартовский и сартовско-русский словарь" ("Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha

lug‘at”), Ashurali Zohiriy tomonidan 1927 yillarda tuzilib, nashr ettirilgan 2 jildli “Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at” keyingi davrlarda O‘zbekistonda yaratilgan ikki tilli lug‘atlar uchun asos bo‘ldi. Masalan, -1907yilda Shayx Utor Obazgildin noshirligi ostida yaratilgan, 42 sahifadan iborat ruscha-tatarcha, -1914yil Mirzo Abdulloh bin Abdulg‘offor Tabiriziy muallifligi ostida chiqqan forsch-ruscha, Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” (“Chig‘atoycha-turkcha lug‘at”) [شيخ سليمان بخاري 1843, 300], Ali Sayyidining Istanbulda -1909yilda chop etilgan “لغات اجنبية” “Lug‘oti ajnabiy” (“Chet tili lug‘ati”) [على سیدی 1909, 210], Abdulloh Shenosiyning -1916yilda chop etilgan tatar tilida yaratilgan “Hikmati tabiiyya” [حکمت طبیعیہ] [عبد الله شناسی 1917, 163], N. Rovijning -1928yil (موسستافا که مال پاشا نیسده لکله ری) “Mustafo Kamol posho esdaliklari” nomli tatarcha, K. Yudoxinning -1927yilda chop etilgan (اوزبکچه روس لغتی) [ک.یوداخین 1927, 816] “Qisqacha o‘zbekcha ruscha lug‘at” (قسقه چه لغات ثلاث) [ملا عالمخان] “Lug‘oti salos” [Mulla Olimxon al-Borudiyning 1902, 48] kabi asarlarini misol keltirishimiz mumkin.

Yana shunday lug‘atlardan biri Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” bo‘lib, u chig‘atoy tilining leksik boyligini ko‘rsatish maqsadida tuzilgan. Kitob ikki jild qilib tayyorlanadi va unga “Lug‘oti chig‘atoyi va turki usmoniy” deb nom qo‘yadi. Lug‘atning birinchi qismi Istanbulda 1881-yilda nashr ettiriladi. Bu kitob lug‘atshunoslikda qabul qilingan sistema bo‘yicha yozilgan bo‘lib, u arab alifbosi tartibi bo‘yicha berilgan. So‘zlar harakatlarsiz yozilgan. Ikkinchi jildi haqida hech qanday ma‘lumot yo‘q. Olimning yozishiga qaraganda, asarning ikkinchi jildida nafaqat lug‘at keltirilgan, balki turli o‘zbek va boshqa urug‘ qabilalari haqida qimmatli ma‘lumotlar ham berilgan:

*Badarqa qaysini-yu, kim oq uyli,
Qatg‘on nedur, kimdur lo‘li,
Bir-bir oltincha tuzildi hammasi,
Jildi soniyda, yozildi hammasi,
To‘qson ikki, urug‘ni yod etdim,
Tiyra-yu jinsini te‘dod etdim [شيخ سليمان بخاري 1843, 300].*

“Lug‘oti chig‘atoyi va turki usmoniy” 300 sahifadan tashkil topgan. Asar uch muqaddimadan iborat bo‘lib, birinchi muqaddimada muallif lug‘atning yozilish sababi, tuzlishi, manbalari haqida ma‘lumot beradi. Ikkinchi muqaddima bo‘lgan “Manzumayi chig‘atoyi” 186 misrali avtobiografik she‘riy asarni o‘z ichiga

olgan. Unda muallif qilgan ishlari haqida ma'lumotlar berib o'tgan. Lug'atning grammatik jihatlari, chig'atoy tilining xususiyatlari, uning boshqa turkiy tillarga o'xshash tomonlari va farqlarini "Qoidalar" orqali izohlab o'tgan. Lug'at 8 000 ming so'zdan tashkil topgan. Lug'atda so'zlar klassik leksikografiya qoidalariga binoan yozilgan. Unda, dastlab, eski o'zbek tilidagi so'z berilgan bo'lib, so'ngra uning ma'nosi usmonli turk tilida izohlangan. Izohdan so'ng zarur o'rinlarda badiiy asarlardan misollar keltirilgan.

Ali Sayyidiyning "Lug'oti ajnabiy" asari usmoniycha izohli lug'at bo'lib, unda avval usmoniycha so'z, so'ngra o'sha so'zning qaysi tildan olingani va so'zning usmoniy tilidagi izohi berilgan. Lug'at alifbo tartibida berilgan. Lug'atda muqaddima va qisqartmalarning berilish usuli tushuntirilgan qismi ham mavjud. Shundan so'ng lug'atning asosiy qismi boshlanadi. Unda keltirilgan so'zlar, asosan, fransuz, italyan, ingliz, yunon tillariga tegishli. Masalan: *"Telefon – yunoncha "telephone", ma'nosi: uzoqdan eshittiriladigan ma'rifat"* kabi ketma-ketlikda berilgan.

Isobek Ashurbekov nashriyoti tomonidan chop etilgan "قامس روسى" (Qomusi rusiy) asari ham lug'at hisoblandi. U -1912 yil Ufa shahrida Doktor Qorabek Qorabekov muharrirligi ostida nashrga tayyorlangan. U ikki tilli turkcha-o'zbekcha lug'at bo'lib, 230 sahifadan iborat. Ushbu lug'at ham alifbo tartibida tuzilgan. U 1 dan boshlanib, ث gacha bo'lgan so'zlarni o'z ichiga olgan. "Qomusi rusiy" qisqacha asar haqidagi ma'lumot va lug'at so'zlarining ma'nolaridan iborat.

Kuzmich Yudahin tomonidan ham 1927-yilda "Qisqacha o'zbekcha-ruscha" lug'at tayyorlangan. Toshkentda chop etilgan ushbu asar 816 sahifadan iborat bo'lib, alifbo tartibida yaratilgan. Kitob betlariga ham oddiy, hozirda biz foydalanayotgan arab raqamlari qo'yilgan.

Mulla Olimxon al-Borudiyning -1902yilda chop etilgan leksikografiyaga oid asari esa لغات ثلاث ("Lug'oti salos") deb nomlanadi. Kitob mazmuniy tuzilishga ega bo'lib, arabcha, forsha va tatarcha lug'atdir.

Asosiy qism

Biz tadqiq etmoqchi bo'lgan lug'at Salohiddin Toshkandiyya tegishli bo'lib, bu asar hozirgacha o'zbek leksikografiyasiga ma'lum emas edi. Asar tahliliga kirishishdan oldin muallif borasida biroz to'xtalish maqsadga muvofiq. Chunki Salohiddin Toshkandiyy biografiyasi va ijodiga oid ma'lumotlar kam saqlanib qolgan, odatda,

uning ijodi haqida soʻz ketganda faqat “Temurnoma” asari tilga olinadi.

Taxallusi Toshkandiy boʻlgan hassos shoir, mohir tilshunos Salohiddinxoʻja XIX asar ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida Toshkentda yashab ijod qilgan. “Hayotiga oid maʼlumotlar deyarli saqlanmagan. “Temurnoma” (1908) badiiy asarigina yetib kelgan. Salohiddin Toshkandiy “Temurnoma”ni yaratishda koʻpgina tarixiy, badiiy va ilmiy asarlardan foydalangan. Asar anʼanaviy hamddan boshlangan. Soʻng Movarounnahrda hukm surgan sulolalar tilga olingan. Asosiy qism 47 dostonidan iborat. Amir Temurning bolaligidan tortib butun hayoti, Markaziy Osiyoni moʻgʻullar zulmidan ozod qilishi, Dashti qipchoq, rus yerlari, Ural sari qilingan yurishlar, Eron, Turkiya, Shom va Iroq, Hindistonga qoʻshin tortishlar, Boyazid Yildirim bilan boʻlgan janglar, ular bilan bogʻliq sarguzashtlar qiziqarli hikoya qilingan... Kamol Xoʻjandiy, Said Ahmad, Ismat Buxoriy kabi shoirlar hamda oʻz sheʼrlaridan 1 030 misra sheʼr berilgan. Asar jahongir shoh hayoti misolida kishilarni mehr-oqibatli boʻlishga, oʻtmishda yuz bergan qirgʻinlardan saqlanishga, tinchlikning qadriga yetishga daʼvat etadi” [Toshkent ensiklopediyasi 2009, 472].

Salohiddinxoʻjaning hozirgacha faqat “Temurnoma” asari maʼlum edi. Endi esa uning ijodiga leksikografiyaga oid “Lugʻoti salos” asarini ham qoʻshib qoʻyish mumkin. XX asar boshlarida yaratilgan Salohiddinxoʻjaning لغات ثلاث (“Lugʻoti salos”) lugʻati lugʻatshunoslik tarixida alohida ahamiyatga ega. Xususan, lugʻatda muallif biografiyasiga oid ayrim qimmatli maʼlumotlar ham uchraydi. Xususan, “Lugʻoti salos” mundarijasidan soʻng muallif oʻzi haqida ushbu ruboiyni keltiradi:

Shahri Toshkand qariyb Koʻkaldosh,

Turgʻuchidir bu Alovuddin.

Munga Sohib erur Ziyovuddin,

Nazmin soʻzingiz Salohiddin

[صلاح الدين خوجه بن علاء الدين 9091, 4].

Bundan koʻrinib turibdiki, adib Toshkentning Koʻkaldoshida tugʻilgan. Alovuddin uning otasi, Ziyovuddin esa doʻsti.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi “Sharq qoʻlyozmalar markazi”da ushbu lugʻatning bir qancha nusxalari mavjud. Asar toshbosma boʻlib, u markazda 702, 4006, 9532, 9531, 19334, 15729, 18248, 20719 inventar raqamlar bilan saqlanadi (biz oʻz tadqiqot

ishimizda 702 inventar raqam ostidagi nusxadan foydalandik).

Lug'atning birinchi sahifasida muallifning to'liq ism-sharifi, ushbu mavsuf (to'plam) kitob o'z ichiga olgan asarlar nomi, kitobning qaysi matbaada chop etilganligi haqida ma'lumotlar qayd etilgan. Muallifning to'liq ismi Salohiddinxo'ja bin Alouddinxo'ja bin Norxo'ja eshondir. Uning ushbu لغات ثلاث "Lug'oti salos" kitobi -1909 yil Toshkentda "G'ulomiya" matbaasida chop etilgan bo'lib, u uch tilli, ya'ni arab, fors, turkiy tillardagi so'zlarning ma'nolari tarjimasi berilgan lug'atdir. Ushbu lug'at chiroyli xat bilan qizil va qora siyohda yozilgan. So'zlar esa she'riy tarzda ikki ustunga joylashtirilgan. Asar chetlari ikki qizil chiziq bilan chegaralangan. Ilk sahifa esa ajoyib naqsh ila bezatilgan. Asarda, asosan, ikki xil rangdagi siyoh: qora va qizil ishlatilgan. Asardagi asosiy matn, hoshiyada so'zlarning izohi, she'riy baytlar, kitob sahifalari, ba'zi so'zlarning boshqa variantlari qora siyoh bilan ko'rsatilgan bo'lsa, bob, fasl nomlari va so'zning qaysi tilga oidligini bildirish uchun ular ustiga qo'yilgan ishoralar, bir-ikki misrani boshqa bir varianti, ba'zi bir asarning to'g'irlangan qismlari, qayta yozilgan so'zlar, asosiy matnga qo'shimcha tarzda hoshiyada aks etgan so'zlar qizil siyoh bilan yozilgan. Xati nasta'liq, juda tushunarli va chiroyli.

Ushbu asar XIX asar oxiri — XX asr boshlarida yaratilgan lug'atlar orasida alohida ahamiyatga ega. Avvalo, u o'sha davr maktab o'qituvchilari, o'quvchilari iltimosiga ko'ra yozilgan. Bu davrda yaratilgan lug'atlarning aksari maktabning boshlang'ich ta'lim o'quvchilari uchun emas, balki katta yoshdagi maktab va madrasa o'quvchilari uchun yaratilgan. Muallif o'z asarini yosh maktab o'quvchilari va madrasada ta'lim oluvchilarga mos tarzda yaratgan. "Lug'oti salos" asari mazmuniy guruhlariga bo'lingan bo'lib, u ayni maktab o'quvchilari bilishi zarur bo'lgan so'zlar majmuasidir. Salohiddinxo'janing ushbu asari o'quvchilar so'zlarni oson esda saqlab qolishlari uchun she'riy usulda yozilgan. Bu haqda muallif quyidagilarni yozadi: *"Ushbu "Lug'oti Salos" nazm bilan bo'lg'onin bir necha maktabda turguchi muta'alimlarimiz ko'rib, eshitib yana ba'zi toliblar iltimos qilib ayrimlar bu lug'at ba'zi g'azaliyot kitoblardan savod o'qiguvchi bolalarga yaxshi bo'libdir"* [صلاح الدين خوجه بن علا الدين 4, 1909].

"Lug'oti salos" adabiy manba sifatida

Qadim qo'lyozma, toshbosma asarlar qatorida filologik, ilmiy, tarixiy, adabiy-tarixiy asarlar ham mavjud. "Adabiy manba – biror adabiy janrga mansub xrestomativ harakterdagi badiiy asar yoki

adabiyotshunoslikning sohalariga daxldor mavzularda yozilgan ilmiy asar” [Хасаний 2012, 119]. Biz tadqiq etayotgan “Lug’oti salos” asari leksikografik asar sifatida filologiyaga tegishli. Lekin ushbu lug’at adabiy-badiiy manba sifatida ham ahamiyatli. Uning adabiy manba ekanligini asarning muqaddima qismida muallif tomonidan keltirilgan quyidagi baytdan ham bilib olish mumkin:

بو نظمین وزنیدر بیل هر قیو ذات
فعیلاتن فعیلاتن فعیلات

Bu nazmin vaznidur bil har qayu zot,
Fa’ilotun, fa’ilotun, fa’ilot

[صلاح الدین خوجه بن علاء الدین 1909, 5]

Asarning maktab o’quvchilari iltimosiga ko’ra tuzilishi uning badiiy, ya’ni she’riy shaklda tuzilishiga asosiy sabab bo’lgan. Lug’atning she’riy tarzda yozilgani, bundan tashqari, asarda ko’plab baytlarning mavjudligi uning adabiy manba sifatidagi qimmatini va ahamiyatini belgilaydi. “Lug’oti salos» 51 sahifani o’z ichiga oladi, jami 492 bayt yoki 984 misrani tashkil etadi. Mazkur lug’at kabi badiiy xarakterga ega, ya’ni saj’ usulida yozilgan lug’atlardan biri Tole al-Imoniy al-Hiraviy tomonidan Alisher Navoiy asarlari uchun yozilgan “Badoye al-Lug’at” asaridir. Lekin bu lug’atning barcha qismi qofiyali tarzda yozilgan emas, uning faqatgina kirish qismi qofiyali bitilgan.

Biz tahlil etayotgan Toshkandiyning “Lug’oti salos” asari to’liq saj usulida yaratilgan. Bundan kelib chiqadiki, muallif arab, fors, turkiy tillarni yaxshi bilgan, adab ilmlarini chuqur egallagan. Asarning muhim xususiyatlaridan biri ham shunda. Asarning muqaddima qismidan ma’lum bo’ldiki, lug’atdagi so’zlar o’quvchi ongida tez va oson qolishi, saqlanishi uchun saj usulida yozilgan. Masalan:

دخي اعلي بلند یوقاري اوسط
ميان اورته ادنا توبين بست

*Daxi a’la bo’land yuqori avsat,
Miyon o’rta adno tuban past*

[صلاح الدین خوجه بن علاء الدین 1909, 9].

Yuqoridagi baytni lug’at so’zligi yoki baytlarga taqsimlangan she’riy lug’at deb atash mumkin. Har ikki jihat muayyan asosga

ega. Chunki *a'la, baland, yuqori* so'zlari, *avsat, miyon, o'rta* so'zlari o'zaro sinonim, ya'ni bitta so'zning forsiy, turkiy va arabiy tildagi nomlaridir. Bu holat asarning lug'at ekanligini dalillasa, baytlardagi *avsat* va *past* hamda so'zlarining o'zaro qofiya hosil qilishi, ohang va vazn mutanosibligi kabi jihatlar fikr ifodasiga she'riy tus berib turibdi.

Bu borada quyidagi misol ham nihoyatda xarakterli:

دخي ضلع ايستحوان پهلو قاير غه
ديكيل بطن اول شکم قرصاق ده بر غه

*"Daxi dal'u ostohan pahlū qobirg'a,
Degil batn ul shekam qursoq de barig'a"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 4]

Ushbu parchada ham *dal'u, ostohan, qobirg'a* so'zlari va *batn, shekam, qursoq* so'zlari bir so'zning turli tillardagi ma'nolari bo'lib, baytdagi *qobirg'a* va *barig'a* so'zlari bir-biri bilan qofiyadosh bo'lib kelgan.

Lug'atning bu tarzdagi she'riy ifodaga ega ekani Salohiddinxo'janing nafaqat yaxshi tilshunos, leksikograf, ayni paytda, iste'dodli shoir bo'lganidan ham dalolat beradi. She'riy ifoda lug'at so'zligining xotirada oson qolishi, shuning barobarida, qiziqtirish, zeriktirmaslik kabi vazifalarni ham bajargan.

Masalan, asarning sonlarga atalgan bobida muallif shunday yozadi:

اددلارنى سناسم ديمه چكى
دى واحد يك ده بر اثنان ايكي

*"Adadlarni sanasam dema chakki,
De vahid yekda bir isnan do'ikki"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 48]

Ushbu baytning birinchi misrasi turkiy tilda yozilgan bo'lib, unda sonlar haqida gap ketayotganiga ishora qilinmoqda. Ikkinchi misrada esa lug'at so'zligi beriladi. Ya'ni adib, avvalo, o'quvchiga nima haqida gap borayotganini eslatib o'tadi, shundan so'ng leksemalarni muayyan tartibda bayon qilindi.

لعل آرزو اميد شايدهكه اى جان"
دى لبت آرزو كاشكى ارمان
كأن كويا بولور لكن ليكن

کذا اوی همچنین شونداغ بیلیب چین»

*“Laalla orzu umid shoyadki ey, jon,
De layta orzu koshki armon.
Kaanna go’yo bo’lur lakinna lekin,
Kaza de hamchenin shundog’ bilib chin”*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 47].

Keltirilgan ushbu parcha “ضميرلار”, ya’ni “Olmoshlar” bobidan olingan bo’lib, *laalla* arab tilida egaga ta’sir qiluvchi yuklama hisoblanib “shoyadki, balki, ehtimol” ma’nolarini bildiradi. Fors tilidagi *umid* hamda turkiy tildagi *shoyadki* (yoki shoyad) so’zlari esa uning muqobillaridir. *Layta* so’zining forsiy sinonimi *koshki*, turkiy tilga esa u *armon* deya tarjima qilinadi. Ikki baytda ham lug’at tarkibiga kiritilmagan holda forsiy-turkiy so’z hisoblangan orzu so’zi qo’llangan. Arab tilidagi *kaanna* yuklamasiga forsiy-turkiy so’z *go’yo*, *lakinna* yuklamasiga esa *lekin* so’zi sinonim sifatida keltirilgan. Baytning oxirgi misrasidagi *kaza*, *hamchenin* va *shundog’* so’zlari ham sinonimdir. Birinchi baytda *jon* va *armon* so’zlari, ikkinchi baytda *lekin* va *chin* so’zlari o’zaro qofiyadosh bo’lib kelmoqda.

Muallif lug’at so’zligini shunchaki sanab yoki ayrim so’zlarni qofiya sifatida keltirish bilan cheklanmaydi. Garchi asosiy maqsad so’z yodlatish, lug’at boyligini oshirishga qaratilgan bo’lsa-da, Saloxiddinxo’ja asarning ayrim o’rinlarida ikkilamchi ma’nolarni ham yuzaga keltira olgan. Jumladan, quyidagi bayt shu jihatdan e’tiborga molik:

"شتا قيش ده زمستان تحسيل ايتكىل
چو صيف اول ياز تابستانغه يتكىل"

*“Shita’ qish de zemeston tahsil etgil,
Chu soyf ul yoz tobestong’a yetgil”*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 30].

Bunda *shita’*, *qish*, *zemeston* va *soyf, yoz, tobeston* so’zlari o’zaro bir so’zning uch tildagi ma’nodoshlari. Misralardagi turkiy *etgil* va *yetgil* so’zlari tashqi qofiyani, forsiy *tobeston* va *zemeston* so’zlari ichki qofiya vazifasini bajarmoqda. Ayni paytda, muallif o’quvchini ilm olishga ham targ’ib etmoqda.

Lug’at boshidan oxiriga qadar shu tarzda yozilgan.

Asar tuzilishining eng muhim jihatlaridan biri bu

so'zlarning ma'nolarini tasdiqlovchi misollar keltirishdir. She'riy bayon asarni adabiy manba sifatida tahlil qilish uchun birinchi asos bo'lsa, uning tarkibida so'zlarning ma'nolarini bildirivchi ma'lum baytlarning berilishi ikkinchi asosdir.

«بو عالم علم شهر غه تحصيل اتکون
احیرت تاکه بوستانیه یتهونک»

*"Bu olam ilm shahrig'a tahsil etgung,
Oxirat toki bustonig'a yetgung"*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 30].

Ushbu baytda olim ilm olishga da'vat qilmoqda. Baytdagi *etgung* va *yetgung* so'zlari qofiya bo'lib kelmoqda. Inson ilm bilan farog'atga, rohatga erishadi. Ilm insonni yuksaltiradi, obro'sini oshiradi, boshqa insonlar oldida hurmat qozonish darajasiga yetkazadi. Shu bilan birga yuksak darajadagi ilm Olloh taolo huzurida ham insonning martabasi ortishiga sabab bo'luvchi omildir. Ze'ro, "Ilm olish har bir muslim va muslimaga farzdir", deydi payg'ambarimiz Muhammad solloholahu alayhi vasallam. Ilm egallash komillikning jihatlaridan biri. Iste'dodli shoir Salohiddin Toshkandiyning quyidagi bayti ham ilm egallash haqidadir:

«علم حمامیغه کیر غیل ایرته راق
جهل کیری دین بولور سن منده آق»

*"Ilm hammomiga kirgil ertaroq,
Jahl kiridin bo'lursan bunda oq"*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 34].

Ushbu baytda *ertaroq* va *oq* so'zlari o'zaro qofiyadoshdir. Bu ham ilmi toliblarni bilimli bo'lishga chorlovchi bayt. Bu baytda Salohiddinxo'ja istiora, tazod san'atlaridan foydalangan. Ya'ni ilm hammomi, jahl kiri so'zlari ko'chma ma'no va metaforani ifodalab kelmoqda. Ma'lumki, hammom insonni poklaydigan, uni har-xil junublardan tozalaydigan maskan. Ilm esa insonni ruhiy poklikka va kamolotga yetaklovchi vositadir. Inson qanchalik erta ilm egallashni boshlasa, go'yoki inson hammomdan pok holda chiqqanidek shuncha erta ruhiy poklikka erishadi va kaltabinlik, nodonlik kabi qusurlardan forig' bo'ladi.

نظم سلکيغه کهرلار تيردوک
 طفل ايلیغهر کیمه سالب بیردوک

Nazm silkig'a kaharlar terduk,
Tifl elig'a kima solib berduk
 [صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 35].

Ushbu baytda *terduk* va *berduk* so'zlari o'zaro qofiyani yuzaga keltirgan. Bunda muallif o'z asarini bir vazn bilan she'rga solib, bolalarga hadya qilganini bildirmoqda. Mohir tilshunos, iste'dodli shoir Salohiddinxo'ja o'z baytlarida shir-u shakar san'atidan ham ustalik bilan foydalangan. Bilamizki, shir-u shakar, ya'ni mulamma san'ati bu bir baytda ikki tildagi so'zlarni qo'llab she'r yozishdir. Baytdagi *tifl*, *nazm*, *silk* so'zlari arab tiliga mansub bo'lsa, *terduk*, *elig'a*, *kima*, *solib berduk* so'zlari turkiy tilga mansub. Baytlarda mulamma san'atining bu tarzda qo'llanishi uch tildagi so'zlarni o'rgatish masalasi bilan ham mutanosiblik hosil qilgan.

Asar hoshiyasidagi baytlar, albatta, lug'atda berilgan so'zlarning ma'nosini ochib berishga xizmat qilgan, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, o'sha so'zlarning izohidir.

Asarning yana bir muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda uch tilda bir xil o'zakdan hosil bo'lib, yangi so'z yasalganda ham uch tilda bir xil ma'no beruvchi so'zlar ham keltirilgan. Masalan:

رئیس سردار باشلق رأس سر باش
 دیکیل حاجب بیلوب ابرو کیلوب قاش

"Rais sardor boshliq ra's sar bosh,
Degil hojib bilub abru kelub qosh"
 [صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 4].

Bunda ko'rinib turibdiki *rais*, *boshliq*, *sardor* so'zlarining o'zagi har uch tilda ham bir hil "bosh" ma'nosiga ega bo'lgan so'zdir. Inson tana a'zosini anglatuvchi bosh so'zi arab tilida *ra's*, forsiyda *sar* deb ataladi. So'zlarni bu tarzda o'zakdosh qilib berilishi, o'quvchini yanada qiziqtirib, so'zning lug'aviy ma'nosini oson tushunish hamda yaxshi eslab qolishga yordam beradi. Arab tilida *hojib*, fors tilida *abru* so'zlari turkiy tilda *qosh* so'ziga to'g'ri keladi. Parchada keltirilgan *bosh* va *qosh* turkiy so'zlari, bir payta, qofiya vazifasini ham bajarib kelgan.

Adibning lug'atini o'rganib chiqar ekanmiz, asar ibtidosidan

oxiriga qadar *shahd-u shir-u shakar*, *mullamma* badiiy san'atiga tayanganiga guvoh bo'lamiz. Chunki lug'at uch tilli va har bir misraning o'zida uch: arab, fors, turkiy tillardagi so'zlar mavjud. Bu esa *mullamma* san'atining asosiy sharti bo'lish bilan birga ayni san'atlarni yuzaga keltirishga qulay imkoniyat ham edi. Ma'lum bir tartibda ikki til, uch til ishtirokida yozilgan she'r shir-u shakar (fors. "sut-u shakar") deyiladi. Agar bunday she'r uch tilda bitilsa, "shahd-u shir-u shakar" deb ataladi.

Lug'at maktab o'quvchilari uchun yozilganligi uchun ba'zan adib lug'at so'zlari orasida "ey" deya o'quvchilarga xitob qiladi va estetik ta'sirni oshirish yoki lug'atdagi qofiyadoshlikni saqlash uchun ularning ismlarni ham kiritadi.

Masalan:

بشر انسان کیشی کس ای نیکوره
جسد جسم بدن اندام کوده

*"Bashar inson kishi kas ey, Nigora,
Jasad jism badan ondom gavda"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 4, 1909].

Mavzusiga ko'ra inson a'zolariga oid so'zlarga bag'ishlangan ushbu faslda *kishi* manosini anglatuvchi arab tilidagi *inson* va *bashar* so'zlari forsiy tildagi *kasi* so'zi bilan muqobil tarzda keltirilgan. Forsiy tildagi *andom* so'zi turkiy tilga *gavda* deya tarjima qilinadi. Arab tilida esa ushbu so'zning uchta sinonimi: *jasad*, *badan*, *jism* borligi ko'rsatib o'tilgan.

Yoki yana bir misol:

جو حلقوم ناي کلو سولوق يولي بيل
دخي حلق اول کلو بوغز اي ولي بيل

*"Chu halqum nay galu suluq yo'li bil,
Dahi halq ul galu bo'g'iz ey, Vali bil"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 3, 1909].

Halqum, *nay yo'li* turkiy tilda *suluq yo'li*, ya'ni so'lak yo'lidir. *Galu* (fors), *xalq* (arab) so'zlari *bo'g'iz* (turkiy) degani. Baytdagi "bil" so'zi lug'at tarkibiga kirmaydi, u faqatgina qofiya uchun qo'llangan. Vali ismi ham shunday, muallif undan misralardagi bog'inlar miqdorini me'yorga solish maqsadida foydalangan, shu bilan birga o'quvchiga o'z fikrlari ta'sirliroq bo'lishiga intilgan.

Yoki:

دي ظأب سلف باجه همزلف
ضرة انباغ كنداش اي مشرف

*"De zoab silf boja hamzolf,
Darra anbog' kundosh ey, Mashraf"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 5].

Ushbu misralarda turkiy tilda boja ma'nosini anglatuvchi *hamzolf* so'zi hamda *Mashraf(b)* ismi qofiya bo'lib xizmat qilmoqda. Baytdagi *Mashraf* so'zi faqatgina qofiya vazifasini bajarib qolmay, o'quvchiga murojaat va ta'kid funksiyalarini ham bajargan. Olmoshlarga bag'ishlangan fasldagi quyidagi misol ham bu borada e'tiborga molik:

انا من نحن ما بز منكا اي اي
مرا ايانا مارا بزغه اي باي

*"Ana man nahnu mo biz menga iyyoy,
Maro iyyana moro bizg'a, ey boy"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 10].

Misralarda turkiycha *men, biz, menga, bizg'a* olmoshlariga muqobil sifatida arab tilidagi *ana, nahnu, iyyoy, iyyana*, forsiy tildagi *man, mo, maro, moro* olmoshlari berilmoqda. "Ey boy" undalmasi esa o'quvchilarga qaratilgan ta'kidni kuchaytirgan.

Quyidagi misralarda ham muallif murojaati yaqqol sezilib turadi:

"دى منه عنه از وى اندن اى حى
ان رستى هم چنلقده بولكاي"

*"De minhu anhu az vey ondan, ey Hay,
Anna rosti ham chinliqda bo'lg'ay"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 46].

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, muallif o'z asarida *"ey jon", "ey boy", "ey Hay", "ey Nigora", "ey Bek"* kabi undalmali birikmalarni qo'llab, lug'at foydalnuvchilari: kitobxon, talaba, o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini lug'atdagi so'zlarning yodlanishiga qaratishga xizmat qilgan. O'quvchi ushbu asarni o'zi uchun yozilgandek his qilishini xohlagan Salohiddin Toshkandiy,

"Lug'oti salos" hoshiyalari va ularning yozilish uslubi

"Lug'oti salos" asarining yana bir o'ziga xos xususiyati asarda hoshiyalarning mavjudligidir. Biz qadimda yaratilgan lug'atlar: Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk ", Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab", Muhammad G'iyosiddinning "G'iyos al-Lug'at", "Attuhfatuz – zakariyatu fi al-lug'otit turkiya", Olimxon al-Borudiyning "Lug'oti salosiy" kabilardan bilamizki, ularda hoshiyalar mavjud emas. Bundan tashqari, mazkur lug'at asarlar she'riy usulda yozilgan emas. Toshkandiyning asari saj' usulida, she'riy uslubda yozilgani tufayli uni adabiy manba deb hisoblash mumkin.

Sharq kitobatidan bizga ma'lumki, hoshiya bu – kitobning asosiy matni joylashgan qismiga qo'shimcha ma'lumotlarni qamrab oluvchi qism. Qo'lyozma kitoblarda hoshiya yozuvlari – asosiy matndan tushib qolgan qisqartmalar, asosiy matnning o'sha yeriga berilgan izohlar, boshqa asar matnidan keltirilgan parchalar, ba'zan esa boshqa muallifning butun boshli asari joylashtirib yuborilishi mumkin. Ushbu asarda ham Salohiddinxo'ja hoshiyadan mohirona foydalangan. Aksar lug'at asarlarni kuzatadigan bo'lsak, unda hoshiyalar mavjud bo'lmaydi. Ushbu asarda hoshiyaning borligi asarning ilmiy ahamiyati va qimmatini yanada oshirgan.

Asardagi hoshiyalar berilish uslubi ham o'ziga xos bo'lib, hoshiyada keltirilgan ma'lumotlarni olti guruhga bo'lish mumkin:

1. So'zlar izohi.
2. So'zlarning qo'shimcha ma'nolari.
3. Asosiy matnga qo'shimcha misralar.
4. Asosiy matnga yordamchi baytlar.
5. Asosiy matnga qo'shimcha so'zlar.
6. Ba'zi qoidalar.

So'zlar izohi

Qo'lyozma, toshbosma kitoblarning hoshiyasida, asosan, so'zlarning izohi beriladi. Ushbu asarda ham hoshiyadan birinchi navbatda so'zlarga izohlar berish uchun foydalanilgan. Bu asar maktab o'quvchilari uchun yaratilgani bois muallif asardagi maktab o'quvchisi uchun tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarni izohlab boradi. Toshkandiy asarning hamd va na't qismini Alloh ismi bilan boshlab, "Bismillahir Rohmanir Rohim"ga asar hoshiyasida quyidagicha sharh keltiradi:

بسم الله یعنی باشلایومن تنکر تعالی آتی بیلہ اوشبو کتاب نی الرحمن نعمة بیرکوجی آخرتده مؤمنلارکه و کتقرلارکه الرحیم یعنی یازوقلارین کچورکوجی آخرتده مؤمنلار کنیه غه

“Bismilloh, ya’ni boshlayurman tangri taolo oti bilan ushbu kitobni. Ar-Rohman, ya’ni ne’mat berguvchi dunyoda mo’min va kofirlarga Ar-Rohim, ya’ni yozuqlarin kechirguvchi oxiratda mo’minlarnigina” [4, 1909]. Ya’ni ushbu kitobni yozish ishini, avvalo, Allohning buyuk nomi bilan boshlayman. U barchaga mehribon va rahmdildir. Barchaga, butun insoniyatga ne’matlarni, rizqni, ilmni berguvchi Allohdir. Ushbu sifat faqat Alloh taologa xos bo’lib, oxiratda mo’minni ham, mo’min bo’lmaganlarni ham o’z xohish irodasiga ko’ra kechirishi mumkin. Ar-Rohim yozuqlarni kechirguchi, ya’ni insonlarning gunohini kechiruvchi, oxiratda esa faqatgina mo’minlarninggina panoh topishini aytgan zotdir, deya o’z asarini boshlaydi.

Asarning na’t qismida esa payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga salovot-u salomlar keltiriladi hamda hoshiyada matn tarkibida kelgan “elchimizga” so’ziga quyidagicha sharh beriladi:

«رسلنا محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم سووچمیزدورلار. افندیمیز و سیدمیزدورلار»

“Rasuluna Muhammad Mustafo sollollohu alayhi vasallam sevuvchimiz, afandimiz va sayyidimizdurlar” [صالح الدین خوجه بن 4, 1909]. Ya’ni bizning yo’l ko’rsatuvchi elchimiz bo’lgan zot Muhammad (s.a.v.) insonlar ichida eng sevikli zotdir. U bizni afandimiz, sayyidimiz, ya’ni hurmatga eng loyiq bo’lgan insonmizdir, deya payg’ambarimizga o’z maqtoqlarini, ul zotga salovat va salomlarini yetkazadi.

Asarda hamd va na’t tamom bo’lgach, muallif asarni boshlaydi va unda quyidagicha misralarni keltiradi:

“جليل الله رحيم در
ملک قدوس مهيمين هم کريم در
خدا یزدان ایزد بير باريم
ينه پروردکار کردکاريم
چلب تکریم غانیم معنی کیم بیل
یر تکانیم ایکم خواجه اینیم بیل
ملک یعنی فرشته جن پریدر
دی شیطان معنی سینی دیو ایا حر
رسول ایلہ بنی ایلچی پمیرپیر
“دلیل هادی قلاوز یولچی رهبر

*"Jalilulloh(1) Rohman-u Rohimdur,
Malik Quddus Muhaymin ham Karimdur.
Xudo yozdan izod bir-u borim,
Yana parvardigori kirdikorim.
Chalab tangrim u g'anim ma'no kim bil,
Yer tikonim ikim hujam izim bil.
Malak(2) ya'ni farishta jin(3) paridur,
De shayton(4) ma'nosini dev-u oyo hur.
Rasul bilan nabiy elchi payg'ambar,
Dalil hodi qilovuz yo'lchi rahbar*

[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 24]

Ushbu parchda belgilangan so'zlarga muallif hoshiyada quyidagicha izohlar yozib qoldirgan:

الله تعالى شندای ذات دورکیم قدرت کامله سی بیله اون سکیز منک عالم نینک یراتکاندور و
انی اوخشاشی و تنکداهی یقتورور

"Alloh taolo shunday zotdurkim, qudrat komilasi bilan o'n sakkiz ming olamni yaratgandur va aning o'xshashi va tengdoshi yo'qturur" [4, 1909, صلاح الدين خوجه بن علا الدين].

Ya'ni Alloh o'n sakkiz ming olamni yaratgan, qudrati cheksiz, yagona zotdir. Unga hech kimni sherik qilib bo'lmaydi. Uning qudrati qarshisida dunyo, insoniyat ojizdir. O'n sakkiz ming bir-biriga o'xshamas bo'lgan olam mo'jizalarini yaratishga tanho Allohdan boshqa kimning qudrati yetardi? Undan boshqa hech zot dunyoda Alloh yaratgan biror narsani yarata olmaydi. U tenggi yo'q, qiyosi yo'q zotdir.

ملک شونداى نرسه دورکیم انکا تنکر تعالى جسم لطیف برکاندور. کوز غه کورونمس یمس
"ایچمس ایرکک اور غاچی بلمس. دائم عبادتده دورلار.

"Malak shunday narsadurkim, Tangri Taolo jismi latif bergandur. Ko'zga ko'rinmas, yemas, ichmas, erkak va urg'ochilari bo'lmas. Doim ibodatdadurlar [4, 1909, صلاح الدين خوجه بن علا الدين].
Malak so'zi bizning davrimizda xalqimizda farishta sinonimi bilan iste'molda qo'llanilmoqda.

Asarning asosiy matnida keltirilgan "malak" so'ziga muallifning izohini ko'rdik. Bilamizki, farishtalarni Alloh taolo beg'ubor, sof, go'zal qilib yaratgan. Xalqimizda "farishtadek beg'ubor", "farishtadek begunoh", "farishtaday beozor" degan iboralar mavjud. Ya'ni farishtalar beg'ubor, begunoh bo'lishi, ular tabiatan shunday

yaratilganini bilamiz. Ular insonlarga ko‘rinmaydi, chunki nurdan yaratilgan. Hech qachon yemaydi ham, ichmaydi ham. Ular erkak va ayolga ajratilmaydi.

جس هم شندای نرسه دورکیم ایر و خاتونلاری بولور یرلا ایچارلار مؤمن و کافرلری بولور

“Jin ham shunday narsadurkim, er va xotinlari bo‘lur. Yerlar, icharlar. Mo‘min va kofirlari bo‘lur” [4, 1909]. [صلاح الدین خوجه بن علا الدین]. Endi shoir jinlarga ta‘rif bermoqdaki, farishtalardan farqli ravishda ularning erkak va ayolga ajratilishini, yeyishlarini, suv ichishi va insonlar kabi ularning ham musulmon va kofirlari bo‘lishini aytib o‘tmoqda.

شیطان معنی سی دو تورور. بولار جماعه سینى اصلا مؤمنلاری بولمس. ایرککلارین
ایلیس و اور غاچی لارین حبانل دیلور. بولار کافر مطلق ترور. مسولمانلرنی یولیدن
آزدورور

“Shayton ma’nosi dev turur. Bular jamoasina aslo mo‘minlari bo‘lmas. Erkaklarin iblis va urg‘ochilarin haboil (arabcha yozuvda bu so‘z yo‘q???) deyilur. Bular kofiri mutlaq turur. Musulmonlarni yo‘ldan ozdirur” [4, 1909]. Shayton bu – devdir. Dev so‘zi bizning lug‘atimizda yomon maxluq sifatida tushuniladi. Aslida esa uning etimologiyasi, kelib chiqishi shaytonga borib taqaladi deyilmoqda. Ya‘ni shayton deganda ko‘z oldimizda eng yomon, badbashara, xunuk, insoniyatning dushmani gavdalanadi. Shaytonlar orasida hech qachon musulmonlari bo‘lmas, ularning ishi faqat musulmonlarni yo‘ldan ozdirish, yomonlikka boshlash bo‘lganligi uchun ham dev deganda yomon maxluqni tushunsak ajab emas. Toshkandiy jinlar kabi shaytonni ham erkak va ayolga bo‘linishini aytadi. Ya‘ni shaytonning erkagi *iblis*, ayoli esa *haboil* deyiladi. Ko‘rinib turibdiki, hoshiyalarda berilgan izohlar ma‘rifiy ahamiyatga ham ega.

So‘zlarning qo‘shimcha ma’nolari

Adib asarda lug‘at qismidagi maktab o‘quvchilariga tushunilishi qiyin yoki mujmal bo‘lgan so‘zlar izohini ham keltiradi. Ya‘ni asar birinchi bobining “ایماقات اسملری”, ya‘ni *“Qarindosh-urug‘ ismlari”* nomli to‘rtinchi faslidagi “*arus*” so‘ziga hoshiyada “arus ma’nisi kelindir” deya izoh beriladi.

Hoshiyalarda berilgan ma‘lumotlarning yana bir turi bu — asar mazmuniga qo‘shimcha ma‘lumotlardir. Asar ikkinchi bobining

اولاغ اسملىرى nomli birinchi faslida *g'azal*, *kiyik*, *ohu* deya so'zlarning uch tildagi nomini aytib o'tar ekan, "g'azal" so'ziga hoshiyada:
"و بعضى ريم غزل نى كيك بلاسى دىرلار"

Ya'ni, va *ba'zilar g'azalni kiyik bolasi derlar*" [صلاح الدين خوجه بن
18, 1909] degan ma'lumotni berib o'tadi.

Asarning xuddi shu bob va shu faslida *kalb*, *it*, *ko'fak* so'zlarni keltirar va shu asnoda "ko'fak" so'ziga doir quyidagicha qo'shimcha ma'lumotni keltiradi:

"كوفك ايت نينك ايركاگى قنجيغ اور غاچى سى كوچوك بلاسى دور"

Ya'ni, *Ko'fak itning erkaki, qanchig'urg'ochisi, kuchuk bolasidir* [21, 1909]. *Ko'fak* bu fonetik hodisa tufayli o'zgarib, hozirda *ko'ppak* shakliga kelgan so'zdir. Biz *ko'ppak* deganda umuman itni tushunadigan bo'lsak, uning *urg'ochisi* va *bolasi* boshqacha nom bilan atalishini yuqoridagi ma'lumotlardan bilib olish mumkin.

So'zlar tovush almashinuvi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya kabi fonetik hodisalar ta'sirida hozir boshqacha shaklga kelib qolgan bo'lishi mumkin. Xuddi shunday so'zlardan biri bu *kalabak*dir. *Kalabak* hozirda biz *kapalak* deb ataydigan chiroyli hashoratning nomi. *Lug'at*ning ikkinchi bobi, oltinchi ya'ni "hashorat ismlari"ga bag'ishlangan faslidagi *kapalak* so'ziga:

"بعض ترك كله بك و كوده دىرلار"

Ya'ni, *bazi turk kalabak va kadu derlar*" [صلاح الدين خوجه بن علا
20, 1909] deya hoshiyada izoh beriladi. Shunday qilib, muallif hoshiyadagi izoh orqali ba'zi turkiy xalqlar *kapalak*ni *kalabak*, ba'zilar esa *kadu* deb ham atashi haqida qo'shimcha tushuntirish bermoqda.

Asar hoshiyasida yana shunday qo'shimcha ma'nolar keltirilganki, ular o'quvchini qiziqitirmay qolmaydi. Shunday ma'lumotlardan biri asarning beshinchi bobi "Makon ismlari" nomli birinchi faslidagi "jannat" so'zining turkiy tildagi ma'nodoshi qilib "uchmoq" so'zini keltiradi. Va ushbu so'z izohi uchun quyidagi ma'lumotlarni berib o'tadi:

اوچماق سكيذر. اول خلده ايكنچى دار اسلام الوجونچى دار القرار تورتونچى جنت عدن
"بيشينچى جنت الماء التينچى جنت النعيم يتنچى عليين سكرنچى فردوس ترور."

Ya'ni, *uchmoq sakkizdir. Avval halda, ikkinchi dar islom, uchunchi dar al-Qaror, to'rtinchi jannat adn, beshinchi jannat al-Ma'u, oltinchi jannat an-Naim, yettinchi illiyn, sakkizinchi firdavs erur*" [35, 1909]. Jannatning sakkizta ekani haqida ko'p eshitganmiz, lekin aksariyatimiz ularni nomma-nom bilmaymiz. Ushbu hoshiyada keltirilgan ma'lumot orqali muallif buni o'quvchiga bildirib o'tadi. Ya'ni bunda jannatning sakkiz eshigini sanab o'tmoqda. Bu ham, albatta, makon ismlariga misol bo'la oladi.

Biror so'zning ma'nosini to'liqroq tushunushimiz uchun uning antonimidan ham foydalanamiz. Jannat so'zi bilan birga do'zah so'zi o'zaro antonim va ikkisi ham joy nomidir. Adib ham ularni yonmayon qo'yadi va do'zah, saqar, jahannam, tamuq so'zlari bir so'zning turli tillardagi atalishi ekanini tushuntiradi. Bu yerdagi "tamuq" so'zi turkiychadir. Ushbu joyni ham adib yetti qavati borligini aytib, o'quvchiga tushunarli tilda izohlab beradi:

«اما تموقنى بر درلار. طبقه سى یتى در: اول سقر ایکینجی سعیر اوچونچى لظى تور تونچى حطمه بیشینچى جحیم التنجى سجين یتنجى هاویه ترور»

Ya'ni, *Amma tamuqni bir derlar. Tabaqasi yettidur. Ul saqar, ikkinchi sair, uchunchi lazzo, to'rtinchi xutomah, beshinchi jahim, oltinchi sijjiyn, yettinchi haviyah turur*" [35, 1909]. Ya'ni do'zah bitta, lekin uning yetti qavati bor deyilmoqda.

Yana shunday qo'shimcha ma'lumotlardan biri asarning uchunchi bobi "Ya'ni Asos ismlari" deb ataladigan ikkinchi faslida eshik so'ziga quyidagicha ma'lumot kiritadi:

«اشیک دب قاپو ارقاسین هم دیرلر»

Ya'ni, *Eshik deb qopu orqasin ham derlar*" [37, 1909]. Izohdagi qopu so'zi ham, eshik so'zi ham turkiy, ya'ni sinonim so'zlardir. Muallif o'z asarining oltinchi bobi "Zamirler" ya'ni "Olmoshlar" deb nomlanuvchi birinchi faslida forsiy tilda ham, turkiy tilda ham yozilishi bir xil bo'lgan "man" so'zining talaffuzida farq borligini aytib, bunga aniqlik kiritib ketadi.

Ya'ni:

"من بالفتح لفظ فارسی است و بالكسر ترکی لفظی در"

Ya'ni, *Man bi al-fatha forsiy ast, bi al-kasra turkiy lafzdur*" [46, 1909]. Agar **m** va **n** undoshlari yonmayon turganda so'zni "man" deb o'qisak fors tilida, agar uni kasra

harakat bilan "men" deb o'qisak turkiy tildagi ma'nodoshi kelib chiqishi aytilmoqda.

Asosiy matnga qo'shimcha misralar

Ajoyib baytlar yaratgan Salohiddinxo'ja o'z asarining misralariga qo'shimcha o'xshash misralar ham yaratgan va ularni ham asar hoshiyasida aks ettirgan. Asosiy matn qora siyoh bilan yozilgan bo'lsa, o'xshash misralar qizil siyoh bilan yozilgan. Asarning muqaddima qismida berilgan:

لذیذدر سوز اوکاسدر پوچ
حدیث بر آیت ایکی فقه ایله اوچ

Lazizdur so'z o'zgasidur puch,
Hadis bir oyat ikki fiqh bilan uch
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 5].

baytiga o'xshash quyidagi baytni hoshiyada shunday bayon qilgan:

مئلدور سوز اوچ اوزکاسیدور کوچ
عرب بر فارسی ایکی ترک ایله اوچ

"Mislidur so'z uch o'zgasizdir kuch
Arab bir forsiy ikki turk bilan uch"
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 5].

Ya'ni, muallif o'z lug'atining muqaddima qismida asari haqida ma'lumot berar ekan, uni eng go'zal hadis, fiqh, oyat tillarida yozganini aytib, ma'lumot beradi. Asar hoshiyasida esa ularning qaysi tillar ekani haqida bayon qiladi. Ular ota-bobolarimiz ijod qilib, o'zining betakror, juda zaruriy, adabiy, ilmiy qiymatga ega bo'lgan asarlarini yartagan arab va fors tillari hamda so'z mulkining sultoni bo'lgan Navoiy "qayta tiriltirgan" turkiy til ekanini bayon qiladi.

Asosiy matnga yordamchi baytlar

Asar hoshiyasida asarning asosiy matniga qo'shimcha o'quvchilarni ilm olishga, o'qib-o'rganishga chorlovchi baytlar ham mavjud. Asarning to'rtinchi bob *زمان اسملری* nomli birinchi faslidagi:

شتا قیش ده زمستان تحسیل ایتکیل

چو صيف اول ياز تابستانغه يتكىل

*Shita' qish de zemeston tahsil etgil,
Chu soyf ul yoz tobestong'a yetgil*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 30]

misralariga hoshiyada muallif shunday qo'shimcha bayt keltiradi:

بو عالم علم شهر غه تحصيل اتكونك
احيرت تاكه بوستانىغه يتكونك

*Bu olam ilm shahriga tahsil etgung,
Oxirat toki bustonig'a yetgung*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 30].

Ko'rinib turibdiki, mazkur misralar bilan Salohiddinxo'ja o'quvchilarni ilm olishga, ilm olib oxiratini obod qilishga undamoqda.

Yana bir shunday baytni ushbu bobning "الو اسملارى", ya'ni "Olov ismlari" deb nomlanuvchi to'rtinchi faslida:

«دى موقد كانون آتشدان اوچاق
حمام كرمابه مونچه كير بولوب اق»

*De mavqid konun otashdon o'choq,
Hammom garbore muncha kir bo'lib oq*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 34]

deya isituvchi narsalar – pechka, o'choq, hammom so'zlarini keltirib, ushbu misralarga quyidagi ajoyib qo'shimcha baytni keltiradi:

«علم حمامىغه كير غيل ايرته راق
جهل كيريدىن بولورسن منده اق»

*Ilm hammomiga kirgil ertaroq,
Jahl kiridin bo'lursan bunda oq*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 34].

Ushbu baytda ham biz muallif ilmga chanqoq bo'lishga, kitobxonlarni ham ilm olishga ishtiyoqlarini oshirishga harakat qilayotganini sezish mumkin. Qo'shimcha baytlarga xos mazkur

xususiyatlar ularning ma'rifiy funksiyasi mavjudligini, asar, asosan, lug'at vazifasini bajarish uchun yozilgan bo'lsa-da, muallif unda o'zining dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, falsafiy fikrlarini ham ifodalashga jiddiy e'tibor qaratganini ko'rsatadi. Yuqoridag baytda ham xuddi shu holatni kuzatish mumkin. Ma'lumki, hammom insonni jismoniy kirlardan xalos etib, uni toza qiluvchi joy. Unga kiruvchilarning maqsadi bitta – toza, ozoda bo'lish. Ushbu baytda hammom so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lib, agar inson ilm olishga harakat qilib, jiddi-jahd qilgan bo'lsa, u o'zidan johillik, bilimsizlikni yo'qotishga harakat qilgan bo'ladi. Shoir o'quvchilarni tezroq bilim olishga ishtiyoqini oshirmoqda. Barchani ilmga olishga, nodonlik, johillikdan qochishga undash esa har bir adabiy manbaning eng muhim vazifalaridan sanaladi.

Asosiy matnga qo'shimcha so'zlar

Salohiddinxo'ja ushbu lug'atning asosiy matnida aks ettirolmay qolgan so'zlarini ham, ba'zan, hoshiyada yozib boradi. Ular ham arabcha, forsha va turkiy so'zlardir. Masalan, lug'atning birinchi bobining inson a'zolariga bag'ishlangan birinchi faslida turkiy tildagi (تنگلاي) *tanglay*, (بت) *bet* so'zlari va forsiy tildagi (چهره) *chehra* so'zi hoshiyada ko'rsatilgan. Ushbu bobning to'rtinchi qarindosh-urug' otlariga bag'ishlangan faslida arab tilidagi (توام) *tivam* va turkiy tildagi (ايگيز) *egiz* so'zlari ham hoshiyada aks etgan. Asarning ikkinchi bobi, qushlarga bag'ishlangan to'rtinchi faslida arab tilidagi (بط) *batt* so'zini qofiyaga putur yetmaslik uchun adib hoshiyada aks ettirgan. Bundan tashqari xuddi shu faslida turkiy tildagi (بايقوش) *boyqush* so'zi ham asosiy matnga kiritilmay, hoshiyada qayd etilgan.

Ikkinchi bobning beshinchi faslida turkiy tildagi (بلابان) *polapon* va *burga* so'zlari berilgan. Uchinchi bobning (نباتات) *Nabotot* deb nomlangan oltinchi faslida (قرالداغ) *qizaldog'* so'zi asosiy matnga qo'shimcha tarzida hoshiyada berilgan. Qizg'aldog' ayni paytda qizg'aldoq deya yoziladi va shunday talaffuz qilinadi. Hoshiyada berilgan so'zlarda har uch tildagi so'zlarning ketma-ketligini kuzatish ham mumkin. Masalan, uchinchi bobning to'rtinchi oziq-ovqatga bag'ishlangan faslidagi arabcha (نخالة) *nuxola*, forsiy tildagi (سبوس) *sabus* va turkiy tildagi (كبك) *kepak* so'zlari qizil siyoh bilan hoshiyada berilgan. To'rtinchi bob, uchinchi faslida ham arab tilidagi (مشرقه) *mushriqa*, forsiy tildagi (آفتابگاه) *oftobgoh* va turkiy tildagi (كون چقار) *kun chiqar* makon ma'nosini anglatuvchi so'zlari hamda arab tilidagi (قمراء) *qamrau*, forsiy tildagi (شعاء ماه) *shaa moh* va turkiy tildagi (آيدين) *oydin* so'zlari ham asar hoshiyasida batartib qayd etilgan. Asarning

bashinchi bob, birinchi faslida arab tilidagi (جائز) jazoir, forsiy tildagi (بيابان) biyobon, turkiy tildagi (چولستان) cho'liston kabi so'zlar. Oltinchi bob, birinchi olmoshlarga bag'ishlangan faslida arab tilidagi (نعم) *na'am*, forsiy tildagi (آره) *ore*, turkiy tildagi (بوه) *bova*, ya'ni tasdiq ma'nosidagi "ha" so'zlari berilgan. So'zlarning davomida "qozoq tilinda "hayya" ham der" – deya yozib qo'yilgan.

Ba'zi qoidalar

Hoshiyada uchrovchi muhim ma'lumotlarning bir turi tildagi grammatik qoidalaridir. Masalan, asar oltinchi bobining "اسم عدد", ya'ni "sonlar" deb ataluvchi beshinchi faslida sonlar birin-ketin keltiriladi. Va hoshiyada uchta tilda qanday qilib tartib sonlar yasaliish qoidasi berilgan:

"عربده فاعل حرف الف بولور ثالث رابع خامس و كذا. فارسیده حرف میم بولور سیوام چهارام پنجم. اینینچین ترکیده حرف چی بولور اوچونچی تورتونچی بیشینچی. شنداغ قیاس قیلنور"

Arabda foil harf alif bo'lur: solis, robi', xomis va kaza. Forsiyda harf mim bo'lur: sevvo'm, chahoro'm, panjo'm. Ininchin turkiyda harf -chi bo'lur: uchunchi, to'rtinchi, beshinchi. Shundog' qiyos qilinur [صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 49].

Bunda ko'rinib turibdiki, muallif o'quvchi tushunadigan til bilan osongina uch tilda tartib son yasaliishini tushuntirmoqda. Ya'ni, arab tilida tartib sonlar sanoq sonlarnig birinchi harfidan keyin "alif" orttirish bilan hosil bo'ladi. Fors tilida esa sanoq sonning oxiriga "mim" harfini qo'shish bilan tartib son yasaladi. Turk tilida ham fors tili kabi sanoq son oxiriga qo'chimcha qo'shish, ya'ni -chi qo'shimchasini orttirib hosil bo'ladi. Hoshiyada grammatik qoidalarining berib borilishi lug'atning mukammallashuviga, ayni paytda, asar tabiatining o'ziga xoslik kasb etishiga sabab bo'lgan. Shu ma'noda aytish mumkinki, Salohiddin Toshkandiyning mazkur asari faqat lug'at bo'lib qolmay, ayni paytda o'quvchilarga til qoidalarini sodda tarzda tushuntirib beruvchi qo'llanma hamdir.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug'atshunoslik rivoj topdi, o'nlab ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar, so'zlashgichlar tuzilib nashr etildi. Mazkur davrda yaratilgan lug'atlar

sifatida -1914yil Mirzo Abdulloh bin Abdulg'offor Tabiriziy muallifligi ostida chiqqan forsha-ruscha lug'at, Ali Sayyidining Istanbulda -1909yili chop etilgan لغات اجنبیه asarini, Abdulloh Shenosiyning -1916yilda chop etilgan tatar tilida yaratilgan حکمت طبیعی lug'atini, N. Rovijning -1928yil ئىسده لکله رى کمال پاشا موصطفي (Mustafo Kamol posho esdaliklari) nomli tatarcha lug'ati, K. Yudoxinning -1927yilda chop etilgan اوزبکچه روس لغتی قسقه چه asarlarini keltirishimiz mumkin.

Ushbu lug'atlar orasida biz tahlil etgan Salohiddinxo'janing uchtilli "Lug'oti salos" asari alohida ajralib turadi. Uningshe'riy tarzda yozilgani asarning nafaqat leksikografik, lingvistik manba sifatida, balki uning adabiy manba sifatida ham ahamiyati yuqori ekanini ko'rsatadi. Muallif asarni maktab o'quvchilari va o'qituvchilari iltimosiga ko'ra yozilganini hisobga olsak, asar nima uchun saj' usulida yozilganini anglash qiyin bo'lmaydi. Tadqiqotimizning ushbu qismida XIX asarda yaratilgan ba'zi lug'atlar, ushbu lug'atlar ichida adabiy manba sifatida ahamiyatli bo'lgan "Lug'oti salos" asari, uning muallifi Salohiddin Toshkandiy haqida ma'lumotlar berish bilan bir qatorda, asardan olingan ajoyib parchalari, chuqur ma'no ega bo'lgan, misralarida teran fikrlarni ifodalovchi baytlar va ularda foydalanilgan badiiy san'atlar tahlili bilan tanishdik. Shulardan kelib chiqqan holda, ushbu asar hozirda yaratilayotgan mazmuniy lug'atlarning yuzaga kelishiga asos bo'la oladi.

Maktabning boshlang'ich sinflariga lug'atlar tuzish uchun katta tajriba vazifasini bajara oladi. Chunki ayni davrimizda lug'atlar oddiy, tillarda uchrovchi so'zlarning ketma-ket muqobillarini keltirish bilan tuzilmoqda. Ushbu lug'at yurtimizda ijod qilayotgan shoirlarga yangi-yangi she'riy asarlar yaratishga turtki bersa ajab emas. Lug'atning she'riy tuzilishi maktab o'quvchilari til o'rganishlari uchun osongina qo'llanma bo'lish bilan birga, o'quvchini yoshlikdanoq adabiyotga, she'rga bo'lgan muhabbatini oshirishga xizmat qiladi, ularning estetik didini shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu mukammal lug'at arab, fors, turkiy tillar lug'atchiligi tarixini o'rganishda, mavzuviy guruhlash usulida lug'atlar tuzishda, arab, fors, o'zbek tillarining sinonimlari lug'atini tuzishda, turkiy tillar tarixiy etimologik lug'atlarini tuzishda muayyan darajada xizmat qiladi. O'zbek tilida ham shunday she'riy lug'atlar tuzilishiga turtki beradi.

Adabiyotlar

- صلاح الدين حوجه بن علاء الدين «لغات ثلاثي» غلامي مطبعسي ۹۰۹۱/۱۵
 على سيدى «لغات اجنبیه» استنبول، امنيت كتبخانسی ۰۱۲/۹۰۹۱
 ك.يوداحين «قسقه چه اوز بيك روس لغتى» تاشكنت ۶۱۸/۷۲۹۱
- Акромов, А., Алимов Б. ва б. 2009. *Тошкент ентиклопедияси*. Тошкент: Ўзбекистон миллий ентиклопедияси давлат миллий нашриёти.
- An-Naim arabcha-o'zbekcha lug'at. 2003. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
- Am-tuxfatuz- zaکیۀtu фил-луғотит туркия. 1968. Тошкент: Фан.
- Asher, A., Ahlwardt, W. 1894. *Die fladschriifren – verzeichnisse der königlicher bibliothek Zuberlin*. Berlin.
- Ҳабибуллаев, А. 2000. *Адабий манбашунослик ва матншунослик*. Тошкент: ТошДШИ.
- Ҳакимжонов, М. 1994. *Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асаридаги арабча-туркийча сўзликнинг лексикографик таҳлили*: докт. диссер. Тошкент.
- Исломов, З.К. 1968. Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб тухфа. Тошкент: Ўзбекистон ССР Фан.
- Исломов, З. 1993. *Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асаридаги туркий феъллар таҳлили*: докт. диссер. Тошкент.
- Исломов, З. 1998. *Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни*. Тошкент.
- Жузе, П.К. 1926. *Диванлуғатат-турк*. Известия Восточного факультета Азербайджанского Государственного университета. Баку.
- Маҳамадалиев, Х. 1998. *“Fuёс ал-Луғат” ва ундаги қатлам*: докт. диссер. Тошкент. Nosirov O., Yusupov M. va b. 2014. *An-Na'im arabcha-o'zbekcha lug'at*. Namangan: Namangan.
- Малов, С. Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности*. Тексты и исследования. Москва-Ленинград.
- Matjonov, S., Sariyev, Sh. 2011. *Adabiyot*. Toshkent: Sharq.
- Mirtojiyev, M. 2000. *O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi*. Toshkent: Fan.
- Mehdixon, Mirzo. 2008. *Maboni al-Lug'at*. Forschadan Zikrillo Umarov tarjimasi. Toshkent: ToshDSHl.
- Муҳаммад Юсуф, Шайх Муҳаммад Содик. 2011. *Васатия – ҳаёт йўли*. Тошкент: Hilol nashr.
- Персидско-русский словарь*. 1983. Том I-II. Москва.
- Сапоев, Р., Аvezметов, Ш. 1996. *Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. *Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий типологик, текстологик таҳлили*. Тошкент: Akademnashr.
- Убайдуллаев, А. 2011. *“Луғати туркий”нинг лексикографик тадқиқи*: докт. диссер. Тошкент.
- Ulug'bek, Sulton. 2011. *As-Sulton (o'zbekcha-arabcha lug'at)*. Toshkent: Hilol nashr.

- Хасаний, М., Ҳабибуллаев, А. 2012. *Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари*. Тошкент: ТошДШИ.
- Хасанов, Б. 1981. *Алишер Навоийнинг "Сабъати абхур" луғати*. Тошкент: Фан.
- Хасанов, Б. 1989. *Жавохирлар хазинаси*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. 2006. Toshkent: O'zbekiston milliy entiklopediyasi.
- Ғаниева, С., Содиқов, Қ. 2013. *Ўзув тарихи ва китобат санъати*. Тошкент.
- Ғофурова, С. 2014. "Тарихий луғатшуносликда "Луғати салос"нинг ўрни". *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 37 – 43.
- Shomuhamedov, Sh. 1977. *Alisher Navoiy she'riyatidan*. Toshkent: O'zbekiston.

Odina Mahkamova

(Tashkent, Uzbekistan)
omahkamova@mail.ru

In the late nineteenth and early twentieth Centuries, the Progress of Lexicography and the Position of the Dictionary Titled "Lughati salos" in the Lexicography

Abstract

Lexicography is one of the most important sections of linguistics the theme of this article aims to learn the book of "Lug'ati salosi" which is an essential instruction for Arabian and Persian learners Exploring this book properly enables us to study lexicography Turkic languages as well as making out classic works and the history of lexicography. This article is devoted to obtain: general information about "Lug'ati salos", information about 19th century linguistics, brief information about Salokhiddin Toshkandi, to describe the literary aspects of the work, presentation of the introductory part of the work, information about the margin of the work, being familiar to its construction, analyzing every section of the book.

Key words: "Lughati salos", lexicography, old tirkic language, poetic method, Salokhiddin Toshkandi, Tashkent, "Temurnama".

About the author: *Odina Mahkamova* – researcher, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

Recommended citation: Mahkamova, Odina. 2020. "In the late nineteenth and early twentieth Centuries, the Progress of Lexicography and the Position of the Dictionary Titled "Lughati salos" in the Lexicography". *Golden scripts* 1: 80—107.

References

- Akromov, A., Alimov B. va b. 2009. *Toshkent yentiklopediyasi*. Toshkent: O'zbekiston milliy yentiklopediyasi davlat milliy nashriyoti.
- An-Naim arabcha-o'zbekcha lug'at*. 2003. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomi-dagi xalq merosi nashriyoti.
- At-tuxfatuz- zakiyoyatu fil-lug'otit turkiya*. 1968. Toshkent: Fan.
- Asher, A., Ahlwardt, W. 1894. *Die fladschriffrifen – verzeichnisse der königlicher bibliothek Zuberlin*. Berlin.
- Habibullaev, A. 2000. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik*. Toshkent: ToshDSHl.
- Hakimjonov, M. 1994. *Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab" asaridagi arabcha-turkiycha so'zlikning leksikografik tahlili*: dokt. disser. Toshkent.
- Islomov, Z.K. 1968. *Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan.
- Islomov, Z. 1993. *Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab" asaridagi turkiy fellar tahlili*: dokt. disser. Toshkent.
- Islomov, Z. 1998. *Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab" asarining qo'lyozma manbalari va arabcha-turkiy fellar so'zligining yig'ma ilmiy-tanqidiy matni*. Toshkent.
- Jyze, P.K. 1926. *Divan lug'at at-turk*. Izvestiya Vostochnogo fakulteta Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo universitet. Baku.
- Mahamadaliev, X. 1998. *"G'iyos al-Lug'at" va undagi qatlam*: dokt. disser. Toshkent. Nosirov O., Yusupov M. va b. 2014. *An-Na'im arabcha-o'zbekcha lug'at*. Namangan: Namangan.
- Malov, S. Ye. 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Teksty i issledovaniya. Moskva-Leningrad.
- Matjonov, S., Sariyev, Sh. 2011. *Adabiyot*. Toshkent: Sharq.
- Mirtojiyev, M. 2000. *O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi*. Toshkent: Fan.
- Mehdixon, Mirzo. 2008. *Maboni al-Lug'at*. Forschadan Zikrillo Umarov tarjimasi. Toshkent: ToshDSHl.
- Muhammad Yusuf, Shayx Muxammad Sodiq. 2011. *Vasatiya – hayot yo'li*. Toshkent: Hilol nashr.
- Persidsko-russkiy slovar*. 1983. Tom I-II. Moskva.
- Sapoev, R., Avezmetov, Sh. 1996. *O'zbek tilidagi arabcha va forsha so'zlar lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.
- Sirojiddinov, Sh. 2011. *Alisher Navoiy manbalarning qiyosiy tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

- Ubaydullaev, A. 2011. *"Lug'ati turkiy"ning leksikografik tadqiqi*: dokt. disser. Toshkent.
- Ulug'bek, Sulton. 2011. *As-Sulton* (o'zbekcha-arabcha lug'at). Toshkent: Hilol nashr.
- Xasaniy, M., Habibullaev, A. 2012. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari*. Toshkent: ToshDShI.
- Xasanov, B. 1981. *Alisher Navoiyning "Sabati abhur" lug'ati*. Toshkent: Fan.
- Xasanov, B. 1989. *Javoxirlar xazinasi*. Toshkent: Adabiyot va sanat.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. 2006. Toshkent: O'zbekiston milliy entiklopediyasi.
- G'anieva, S., Sodiqov, Q. 2013. *Yozuv tarixi va kitobat sanati*. Toshkent.
- G'ofurova, S. 2014. "Tarixiy lug'atshunoslikda "Lug'ati salos"ning o'rni". *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 37 – 43.
- Shomuhamedov, Sh. 1977. *Alisher Navoiy she'riyatidan*. Toshkent: O'zbekiston.

Abdulhamid Qurbonov

(Namangan, O'zbekiston)

akurbanov-57@mail.ru

San'atga aylangan taxallus

Abstrakt

Maqolada “Navoiy” taxallusi va unga asos bo'lgan “navo” so'zlari o'rtasidagi munosabat haqida so'z yuritilgan. Taxallus ulug' shoir uchun nafaqat adabiy nom, shu bilan birga, beqiyos poetik iqtidorini namoyon qilish uchun alohida imkoniyat ham bo'lgan. U o'z yuksak san'atkorlik mahoratini bu sohada ham, Bobur ta'biri bilan aytganda, “barchadan ko'p va xo'b” namoyish qilgan shoir. “Xamsa”, ayniqsa, “Xazoyin ul-maoniy” tarkibida Navoiy taxallusi bilan yaratilgan yuzlab yetuk va betakror baytlar bor. Bu baytlar “navo” yoki “Navoiy san'ati” deb atash mumkin bo'lgan yangi va alohida bir san'atning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Mazkur san'at asosida ham ulug' shoirning yuksak badiiylik haqidagi qarashlari yotadi. Shoirning uqtirishicha, har bir asar mukammal tanosub asosiga qurilishi, badiiylik unsurlari o'zaro, shuningdek, asar g'oyaviy mazmuni bilan shakl va ma'no jihatidan aloqador bo'lishi lozim. Maqolada shoir g'azallaridan keltirilgan qator baytlar tahlili orqali “Navoiy” va “navo”, “benavo”, “navoe” so'zlariga jo bo'lgan badiiy, tasavvufiy ma'nolar, bu so'zlar vositasi bilan yaratilgan bemisl poetik san'atlar ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *Navoiy, tanosub, navo, kuy, sayrash, benavo, ishq, hujr, vasl, fano, iyyom.*

Muallif haqida: *Abdulhamid Qurbonov* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, *Namangan davlat universiteti*.

Tavsiya etiladigan havola: Qurbonov, Abdulhamid. 2020. “San'atga aylangan taxallus”. *Oltin bitiglar* 1: 108—126.

Kirish

So'z san'atkorlari, ayniqsa, o'tmish qalam ahlini taxallusidan ayro tasavvur etish qiyin. Chunki taxallus shunchaki adabiy nom emas: unda ijodkor maslagi, orzu-umid va maqsad-muddaolari muayyan darajada o'z aksini topadi. Taxallusning asar badiiy

to'qimasida tutgan o'rni ham beqiyos. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr"da yozishicha, taxallus, avvalo, shoirning o'z asariga bosgan "tamg'o"si – muhridir [Навоий 1991, 263]. Taxallus tatabbu'navislikda, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi [Носиров ва 6. 1979, 17]. Bir xil vazn, bir xil qofiya, bir xil radif bilan yozilgan, ham mavzu, ham g'oya, ham mazmun jihatidan o'xshash she'rlarni bir-biridan ajratish oson emas. Bu holda faqat taxallusga qarabgina ishonch bilan "bu Sa'diy yo Nizomiyningdurur, Yo bu Xisravning, bu Jomiyningdurur" [Навоий 1991, 263] deb aytish mumkin.

Taxallus nafaqat "tamg'o", shu bilan birga, mahorat namoyishi uchun alohida imkoniyat ham. O'toiyning bir g'azalida taxallusiga "ot, oyim"ni qofiya qilib, tajnis san'atining nozik va nodir namunasini yaratgani ma'lum:

Desangkim: "Jon sipar qilg'il, Otoyim!"

Turubmen ushmunoq, o'ldur, ot, oyim! [Атойи 2008, 148].

Ammo hech bir ijodkor o'z taxallusiga Navoiy qadar e'tibor bilan qaragan emas. U bu sohada ham o'z yuksak san'atkorlik mahoratini, "barchadan ko'p va xo'b" namoyish qila olgan shoirdir. "Xamsa", ayniqsa, "Xazoyin ul-maoniy" tarkibida Navoiy taxallusi bilan yaratilgan yuzlab yetuk va betakror baytlar bor. Bu baytlar "navo" yoki "Navoiy san'ati" deb atash mumkin bo'lgan yangi va alohida san'atning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Mazkur san'at asosida ham ulug' shoirning yuksak tanosub haqidagi "tarhi toza" qarashlari yotadi. Navoiyning uqtirishicha, har bir asar tanosub asosiga qurilishi, badiiylik unsurlari o'zaro, shu bilan birga, asar g'oyaviy mazmuni bilan shakl va ma'no jihatidan aloqador bo'lishi lozim. Bu qoida taxallusga ham taalluqlidir. Shoir o'zbekcha asarlarida Navoiy, forschasida asarlarida esa Foniy taxallusini qo'llagan. Ammo "Lison ut-tayr" bundan mustasno. Aslida, shoirning o'zi alohida ta'kidlaganidek, doston "turkiy uslub" bo'lgani, ya'ni turkiy tilda yozilgani uchun unda taxallus Navoiy bo'lishi lozim edi:

Munda ansab erdikim, tuzgoch navo,

Bo'lsa nazmimg'a Navoiydin ado [Навоий 1991, 263].¹

Qolaversa, "Lison ut-tayr" qushlar haqidagi asar. Bu jihatdan ham Navoiy unga mos tushar edi, chunki *navo qushlar tili alhoni* — yoqimli sayrashidir:

¹ Keyingi parchalar ham shu bobga mansub.

*Kim navo qushlar tili alhonidur,
Dilkash afg'oni hazin dostonidur.*

Ammo, shunday bo'lsa-da, shoir dostonga Navoiy emas, Foniy deb "tang'o" bosadi. Bu, albatta, g'ayrioddiy, kutilmagan bir hol edi. Shuning uchun shoirning o'zi bu holga maxsus izoh beradi. Uning ta'kidlashicha, avvalo, asardagi bosh masala *marja' va maod mayli* — ruhning asl manba, Haqqa qaytishidir: *Kim bu daftar nazmidin kulli murod, Chunki marja' mayli erdi-yu maod*, – deb yozadi u bu haqda. "Marja'" va "maod" fanodir, binobarin, foniy bo'lmay "marja'" va "maod"ga qaytishning iloji yo'q: *Munda foni bo'lmay ish o'lmas tamom*. Ikkinchidan, *Shayxi ma'naviy*, ya'ni Farididdin Attor masnaviysida tasvirlangan yetti vodiidan oxirgisining nomi ham "fano"dir. Shuning uchun bu ikki tanosub: "fano" holi-yu "fano" maqomiga Navoiydan ko'ra Foniy "ansab" — munosibroq edi:

*Garchi bu ikki tanosub yor edi,
Nazmima ham bu taxallus bor edi.
Gar taxallus munda Foniyl ayladim,
Bu tanosublardin oni ayladim.*

Shunday qilib, shoirning ta'kidlashicha, taxallus asardagi yetakchi timsol va tushunchalar, eng avvalo, g'oyaviy mazmun bilan yuksak darajada tanosub hosil qilmog'i lozim. Garchi "Lison ut-tayr"da qushlar navosi (sarguzashti) tasvirlanib, *navo* va *Navoiy* bu jihatdan bir-biriga mos tushsa-da, bu moslik bir muncha yuzaki bo'lib, *kulli murod* — *fano* tasviriga munosib emas: *fano* — *Navoiy*. Foniyesa *marja' mayli-yu maod*ning bevosita aks-sadosi, balki mo'jaz ifodasidir: *fano* — *Foniyl*.

Shu o'rinda alohida e'tibor qaratish lozimki, shoir tilga olgan tanosub yakka bir san'at emas, u nafaqat jinsdoshlik, balki o'zakdoshlikni ham o'z ichiga olgan keng tushunchadir. Aks holda, shoir *fano* va *Foniyl*, *navo* va *Navoiy*ni tanosub deb atamagan bo'lar edi. Darhaqiqat, ulug' shoir ijodida tanosub birgina ishtiyoq emas, shu bilan birga, tashbeh, istiora, tazod va hatto tajnis va iyhom kabi san'atlarni ham o'z ichiga oluvchi uslubiy hodisadir. Bu san'atlar tanosub qonuniyatlari asosida uyg'unlashib, badiiy tafakkurning alohida ko'rinishi tarzida yuzaga chiqadi. Nazariy jihatdan asoslanib, amaliy jihatdan haddi a'losiga yetkazilgan bu uslubni *yuksak mutanosiblik* deb aytish mumkin [Курбонов 2016, 31–41].

Yuksak mutanosiblik nafaqat "Lison ut-tayr", balki Navoiy

taxallusli boshqa asarlarda ham butun latofat va nafosati bilan namoyon bo'lgan. Ulug' shoir "Lison ut-tayr"da "fano"ga Foniyni tanosub qilgan bo'lsa, ularda Navoiyga "navo"ni hamohang aylab, rangin va serjilo, bemisl va betakror bir san'at yaratadi. "Hayrat ul-abror"dagi "Durrojning yolg'onni chin o'rnig'a ayturidin hodisa domig'a tushgonida, chin so'zni Sher yolg'on sog'inib, faryodig'a yetmagoni va ani balo domidin xalos etmagoni" sarlavhali hikoyatda kelgan quyidagi bayt bir misoldir:

*So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag'mag'a tahsin degil* [Навоий 1991, 212].

Navoiyga tanosub so'z, avvalo, navo: *Navoiy — navo*. "Navo"ni baytdagi mazmuniy markaz deb aytish mumkin, barcha so'z va timsollar mazmunan u bilan aloqador. "Navo"ga mutanosib so'z, avvalo, *nag'ma*, chunki *nag'ma* ham navoning bir turi. "Rost" ham "navo" va "nag'ma" qatoridagi so'z, chunki "rost" mumtoz maqomlardan birining nomi bo'lib, "rost navo" ana shu maqomga ishoradir: *rost – navo — nag'ma*. Ammo "rost"ning *to'g'ri, chin* degan ma'nolari ham bor. Shoir birinchi misrada "chin so'z"ni olqishlab, ikkinchi misrada "rost navo" iborasini bejiz keltirmagan: u "chin so'z"ning istioraviy ifodasidir. Har ikkisinin ma'nosi ham to'g'rilik: *chin so'z — rost navo*. Nihoyat, "rost navo" rostlik ta'riflangan o'ninchi maqolatga mos navodir. O'ninchi maqolat esa "Rostliq ta'rifida" deb nomlanib, mutafakkir adibning uqtirishicha, "vujud uyi shu tuz sutun bila barpoy". Ulug' shoir *Navoiy — navo — nag'ma — chin — rost* tanosublar silsilasi bilan shunday deydi: *Ey Navoiy, ey rost navo cholg'uchi, ne kuy kuylasang ham, rost bo'lsin, rost navogina tahsinga loyiq!*

Shu o'rinda diqqatga sazovar yana bir nuqta bor. U ham bo'lsa, "navo" so'zining ma'nosidir. "Navo"ning birlamchi ma'nosi "kuy" yoki "musiq" ekanligi yaxshi ma'lum [Haqqul. 2016, 22–28]. Ammo uning, ulug' shoir "Lison ut-tayr"da ta'kidlaganidek, ikkinchi ma'nosi ham bor: "qushlar tili alhoni" — *qushlar sayrashi, qushlarning xush ovozi*. Bu ma'no Durroj "navo" siga ham begona emas. Zero, Durroj ham "Lison ut-tayr" qushlari kabi bir qush. Ammo u "rost navo" emas, "yolg'onni chin o'rnig'a aytur" qush. Bu ma'noda ham shoir qissadan hissa qilib, o'ziga shunday deydi: *Ey Navoiy, ey rost navo qush, ne navo soz aylasang ham, u rost bo'lsin, rost navogina tahsinga loyiq!*

"Navodir ush-shabob"dan o'rin olgan quyidagi bayt timsollar

tizimi bilan ham, ularning talqin tarzi bilan ham mazkur baytga hamohangdir:

*Kuyi azmida Navoiyg'a navo yetsa ne tong,
Kim qilur bulbul navo ohangi gulzor aylabon*

[Навоий 1989, 349].

Baytdagi yetakchi tanosublar, albatta, *Navoiy* va *navo*. Birinchi misrada shoir *Navoiy* va *navo* qatoriga “*kuy*” va “*azm*” so‘zlarini qo‘shadi: *Navoiy — navo — kuy — azm*. “*Kuy*”ning bu o‘rindagi ma‘nosi *ko‘cha*, *maskan*, “*azm*”ning ma‘nosi esa *niyat*, *qasd*. Ikkinchi misrada bu timsollarga ma‘nodosh bo‘lgan majoziy timsollarni keltiradi: *bulbul — navo — gulzor — ohang*. “*Ohang*”ning bu qatordagi ma‘nosi “*azm*” kabi *niyat*, *qasd*. Baytda tamsil san‘ati yetakchi bo‘lib, *bulbul Navoiy, navo navo, gulzor kuy, ohang* esa azmdan tamsildir. Tamsillar tili bilan shoir shunday deydi: yor *kuyi gulzor, Navoiy bulbul*, uning navosi esa *bulbul navosidir*. Shunday ekan, *bulbul gulzor tomon qasd aylagan chog' navo qilganidek, Navoiy ham yor kuyiga azm aylaganda (bulbuldek) navo qilsa, ajablanarli emas!*

Baytning “navolar” olami shundangina iborat emas, bayt mazmunida “*kuy*” va “*ohang*” so‘zlarining ham alohida o‘rni bor. “*Kuy*”ning bir ma‘nosi *ko‘cha* bo‘lsa, bir ma‘nosi *ohang*; “*ohang*”ning bir ma‘nosi *qasd* bo‘lsa, bir ma‘nosi *kuy*. Ammo, aslini olganda, *kuy* ham, *ohang* ham *navo*dan o‘zga narsa emas. *Kuy* va *ohang navo* qatorida kelib, navoga aylanish barobarida, “*navo*”ning o‘zini ham, qolaversa, baytning “*navo*”sini ham ham behad baland va serohang qilgan: *Navoiy yor kuyiga (ohangi, navosiga) azm aylagan chog' unga navo (kuy, ohang) yetsa, ajablanarli emas, zero, bulbul ham gulzor ohang (kuyi, navosi) qilgan chog' navo qiladi-da!* Baytdagi tanosub so‘zlar: *Navoiy — navo — kuy — bulbul — ohang — gulzor*.

Nafaqat o‘zaro aloqador, balki mutlaq “*begona*” so‘zlarning ham bir-biriga bu tarzda mos va munosib bo‘lib qolishi, ayni *chog'da*, navoning o‘zidan ham o‘zgacha *navo* taralishi quyidagi baytda ham o‘zgacha *ohang* bilan namoyon bo‘lgan:

*Navosidin fano chun hosil o'ldi, qilg'asen, ey ishq,
Navoiy rishtayi jonin mug'anniy udining tori*

[Навоий 1988, 477].

Mug'anniy nag'magar, cholg'uchi, ud esa musiqa asbobidir.

Udning ustma-ust tortilgan torlari bo'ladi, bu torlar chertilganda, ulardan mayin va yoqimli navo taraladi. Shoir ham tashbehi aks, ham tashbehi tasviyat san'atini ishga solib, o'z jonining rishtasini ud torlariga, ud torlarini esa jon rishtasiga qiyos qiladi, chunki jon rishtasi ud torlari, ud torlari jon rishtasidek nozik va ingichka. Baytda aytilishicha, mug'anniy udi torlaridan taralgan navo fano boisidir. *Ey ishq*, — deydi shoir ishqqa murojaat qilib, — *mug'anniy udining tori navosidan fano hosil bo'lar ekan, shuning uchun Navoiy jonining rishtasini ham ud tori qilgaysan* (toki uning jon toridan ham ud rishtasidek fano navosi taralsin).

Fano, ulug' shoir o'z taxallusini izohlagan bobda ta'kidlaganidek, Haq yo'lining nihoyasi bo'lib, bu maqomda jon qushi Yor (Haq) vasliga oshno bo'ladi.

Sidqi ixlos birla ikkinchi fano
Yorni qildi alarga oshno, —

deb yozadi shoir bu maqom adosining tasvirida [Навоий 1991, 236]. Yorga oshnolik o'z-o'zidan hosil bo'lavermaydi, bu yo'lda Hudhud kabi bir piri dono ham kerak, toki u jon qushini fano yo'llaridan xabardor qilsin. "Mug'anniy" ana shunday orif pirdir. Fano yo'llari rango-rang bo'lsa-da, ular orasida barchasidan mahbub va marg'ub bir yo'l borki, bu ishq yo'lidir. Bu jihatdan baytda shoirning fanodan umidvor bo'lib, ishqqa murojaat qilishi ham besabab emas.

Shunday qilib, "mug'anniy" *pir* bo'lsa, "navo" *ishq*, "ishq" esa *fanoga yetkazuvchi yo'ldir*. Fanotalab shoir ishqqa murojaat qilib, deydi: *Ey oshiq'larni fano, ya'ni Haq vasliga oshno qiluvchi ishq, mug'anniy udining navosidan, ya'ni piri komilning so'zlaridan fano hosil bo'lar ekan, Navoiyning jon rishtasini ham ud tori qilgaysan, ya'ni uni ham majlis ahli qatoriga qo'shgaysan* (toki u ham fano navosiga oshno bo'lsin).

Ko'rinadiki, baytda ikki mazmuniy qatlam bo'lib, ularga muvofiq ikki qatlam tanosublar qatori bor: 1) zohiriy (adabiy): *mug'anniy — ud tori — navo — fano*; 2) botiniy (tasavvufiy): *piri komil — jon rishtasi — ishq — fano*.

Quyidagi bayt mazmuni bilan ham, timsollar silsilasi bilan ham mazkur baytga o'xshab ketadi:

Navoiy, bo'lmayin zor-u zaif, o'lmas navo topmoq,
Bu ermish piri chang atvoridin dayr ichra talqinlar

[Навоий 1988, 142].

Bu baytda *ud* sozi *chang* bilan o'rin almashgan. *Chang* hammaga ma'lum musiqa asbobi. Lekin u, baytda tasvirlanishicha, oddiy *chang* emas, *piri chang* — keksa chang yoki changning keksasi. Bunday atalishiga sabab chang qaddining keksa kishi qaddidek egikligidir. Shoirning uqtirishicha, egik qad bois chang navo topgan, agar egik bo'lmaganda edi, u navo soz aylamas edi. *Atvor* xatti-harakat, ko'rinish. *Dayr* esa aslan majusiylar ibodatxonasi, ammo baytda bazmgoh ma'nosida kelgan. *Piri chang*ning egik qaddiyu, ammo yoqimli navosi shoir uchun ulug' ibrat, namuna bo'lgan. *Ey Navoiy*, — deydi u o'ziga yuzlanib, — *zor-u zaif bo'lmay, navo topmoq mumkin emas, piri changning bazm ichra ahvoli shundan nishon ermish*.

Ma'lumki, *pir* so'fiyona istiloh ham. Baytda uning sayri suluk rahnamosi, murshid degan ma'nolari ham nazarda tutilgan. Natijada changga qo'shilib boshqa so'zlar ham so'fiyona ma'no kasb etgan. *Atvor* so'fiylar tilida suluk ahlining roh-u ravishi, sayri suluk tarzi degani. *Dayr* pirning majlisi, *talqin* esa va'z, pirning suluk ahliga bergan sabog'idir. *Ey Navoiy*, — deb xitob qiladi shoir masalaning bu tomoniga ishora qilib, — *zor-u zaif bo'lmay, navo topmoq mumkin emas, piri murshidning majlis ichra bergan sabog'i shu emish*. Ammo *piri chang*ning sabog'i navo ham, suluk ahli navo sabog'iga muhtoj benavo ham emas. Sayri sulukdan maqsad Yor vasli, Yor vasliga esa *zor-u zaif bo'lmay*, ishq qiyinchiliklaridan qadni changdek egmay yetib bo'lmaydi. Bu holda *navoning* majoziy ma'nosi — *vasl*, *zor-u zaif*ning ma'nosi esa *riyozat* — *vasl* yo'lida suluk ahli yengib o'tishi lozim bo'lgan ranj, mashaqqat ekanligi ayon bo'ladi. Binobarin, shoir baytda shunday tasavvufiy g'oyani ilgari surgan: *Ey Navoiy*, (visol talabida bo'lsang, shuni bilki,) *riyozat chekmayin, Yor vasliga yetmoq mumkin bo'lmas, piri murshidning majlis ichra soliklarga bergan sabog'i shu emish*.

Bu baytda ham *Navoiy* va *navo* tanosublari zohiriy hamda botiniy qatlamlar tarzida namoyon bo'lgan:

- 1) zohiriy: *chang* — *zor-u zaif* — *navo* — *atvor* — *dayr* — *talqin*;
- 2) botiniy: *pir* — *riyozat* — *vasl* — *roh-u ravish* — *majlis* — *saboq*.

Quyidagi baytda *Navoiy* va *navo* tanosubi o'zgacha ohang, balki o'zgacha rang kasb etgan:

*Navoiyo, bu navolarki, kecha tortarmen,
Zuhul eshituru Xurshid eshitmas afg'onim*

[Навоий 1988, 325].

Bu baytning “navo”si avvalgi baytlardagi singari bulbulning xush ovozi ham, mug’anniy yoki piri changning yoqimli kuy yoki sozi ham emas. *Ey Navoiy, sen kechalar tortgan bu navolarni Zuhaleshitadi-yu, ammo Xurshid (Quyosh) eshitmaydi*, — deb navo chekadi shoir baytda. Ikkinchi misrada “navolar” “afg’on” bilan almashgan. Ma’lum bo’ladiki, shoir “kecha tortayotgan navolar” navo emas, balki “afg’on” — nola, faryoddir. Baytda *Navoiy* va *navoga kecha — Zuhale — Xurshid — afg’on* so’zlari tanosub bo’lgan. Bu qatordagi markaziy so’z “kecha” bo’lib, u bois baytning mazmuni va badiiyati o’zgacha jilo, o’zgacha rang olgan. Kecha, ma’lumki, qorong’u, qorong’ulikning rangi esa qora bo’ladi: *qora kecha*. “Qora kecha” shoir navosini “afg’on”ga aylantirgan, balki o’zidek qora qilgan: *qora afg’on (mungli navo)*. O’z navbatida, “kecha” va “afg’on”ning rangi urib, “navo” ham kecha va afg’ondek qora bo’lib qolgan: *qora navo (mungli afg’on)*.

Zuhale, Navoiy davridagi yulduzlar ilmiga ko’ra, Oy, Atorud, Zuhra, Quyosh, Bahrom, Mushtariy kabi yetti samoviy sayyoraning biri bo’lib, uning maskani barcha sayyoralardan balandda, yettinchi osmonda bo’lgan. Bundan o’ylash mumkinki, shoirning qorong’u kechalarda tortkan “afg’oni” behad baland, shu qadar balandki, hatto yettinchi osmondagi Zuhale ham eshitadi. Ammo Zuhalni *qora kecha, qora afg’on* va *qora navo* bilan tanosub qilgan uning o’rni emas, rangi. Zero, yetti sayyora yetti rang sohibi hamdir: Oy yashil, Atorud moviy, Zuhra oq, Quyosh zarhal, Bahrom qizil, Mushtariy jigarrang, Zuhale esa qora rang. Ma’lum bo’ladiki, Zuhalning rangi ham “kecha”, “afg’on” va “navo” singari qora ekan: *qora Zuhale*.

Garchi Xurshid ham Zuhale singari bir sayyora bo’lsa-da, u — Zuhale, jumladan, “kecha” bilan hamrang emas, chunki Xurshid *zarhal Quyosh*. Kecha va Quyosh ranglarida yaqinlik emas, zidlik namoyishi bor: *kecha qorong’u, Quyosh esa yorug’*. Shuning uchun shoir “bu navolarki, kecha tortarmen, Zuhale eshitur-u Xurshid eshitmas afg’onim”, deb nechog’li zorlanmasin, bari befoyda. Chunki qorong’u kechada Xurshidning o’zi bo’lmaydi, buning uchun tong otib, Quyosh chiqishi kerak. Binobarin, “Zuhale eshitur-u Xurshid eshitmas”.

Shunday qilib, *navo, kecha, Zuhale* va *afg’on* tanosublari o’rtasida rang jihatidan muvofiqlik, *ular* bilan *Xurshid* o’rtasida esa muqobillik bor: *kecha* (qora) — *Zuhale* (qora) — *afg’on* (qora) — *Xurshid* (yorug’).

Quyidagi baytda ham *navo, may, navo naqshi* va *mutrib* o’rtasida ma’nolararo bog’lanish, *navo* va *may* bilan *benavoliq’* o’rtasida esa ziddiyat zohir bo’lgan:

*Navoiy benavolig' birla doyim may ichar, bir kun
Navo naqshini davron mutribi bazmida cholg'ay deb*
[Навоий 1988, 72].

Garchi *mutrib* ham *mug'anniy* singari cholg'uchi bo'lsa-da, uning so'zi va ovozi shodlik ohanglari ustuvor. Uni *mug'anniy*dan farqli o'laroq, "shodlik kuyini chaluvchi sozanda" deb ta'riflash mumkin. Baytdagi "navo naqshi" ham shu ma'noga dalolat qiladi. "Naqsh" ham "navo" singari kuy, ammo "navo"ga qaraganda bir muncha yengilroq kuy. Shu bilan birga, "navo naqshi" "rost navo" singari alohida kuyning nomi ham. *Davron mutribi bir kun tarab (shodlik) bazmida navo naqshini chaladi deb, Navoiy benavolik bilan doimo may ichadi*, — deydi shoir baytda benavolikdan shikoyat qilib.

Baytda *mutrib*, *navo naqshi* bilan birga, *benavo* va *may* mafhumlari ham Navoiy "navo"ga jo'r bo'lgan. "Benavolik" "navo"-ning ziddi, binobarin, uni *navosizlik* yoki *navoning yo'qligi* deb osongina izohlash mumkindek tuyuladi. Albatta, so'zning mazmuniy mundarijasida shunday ma'no ham yo'q emas. Xususan, shoir navosi o'zga qushlar (shoiralar) navosi bilan qiyoslanib, faxriya usuli: o'z ishq va iste'dodi behad baland ekanligi, shu tufayli cheksiz iftixor tuyg'ularini tuyish ruhi bilan sug'orilgan quyidagi baytda "navo" *alhon* (qush sayrash) yoki *nazm*, "benavolig'" esa *navosizlik (jim qolish)* yoki *xijil* ma'nosida kelgan:

*Bu gulshan qushlarig'a benavolig' kelturur lahni,
Navoiy har qachon o'z gulruxin istab navo cheksa*
[Навоий 1988, 433].

Ammo "navo" hamma vaqt *navo* bo'lmaganidek "benavolik" ham benavolik emas. "Navo"ning majoziy ma'nosi, avvalgi baytlardan ma'lum bo'lganidek, *ishq* yoki *vasl*. Zikr etilgan baytda ham shu ma'nolarda kelgan: *Navo naqshini davron mutribi bazmida cholg'ay deb*. Shunday ekan, u chog'da "benavolik"ning majoziy ma'nosi, "navo"ga zid o'laroq, *ishqsizlik*, ya'ni "hajr" bo'ladi. Baytda "may" bejiz "benavolik"ka qarshi qo'yilmagan: "benavolik", ya'ni "hajr"ning davosi "may"dir. Bu jihatdan "may"ning "navo"dan farqi yo'q, uning majoziy ma'nosi ham *ishq* yoki *vasl*. Quyidagi baytda bu holat yanada aniqroq ko'zga tashlanadi:

*Hajrdin o'ldi Navoiy, soqiyo, tut jomi may,
Ey mug'anniy, sen navo ohangida qo'bsa¹ qo'buz*

¹ *Qo'bsa(moq)* va *qo'buz* so'zlarining o'zakdoshligi e'tiborni tortadi.

Bayt tamsil san'atining yuksak namunasi va unda o'zaro juftlik hosil qiluvchi timsollar mavjud: *soqiy* — *mug'anniy*; *may* — *navo*. Bu timsollar biri ikkinchisining ma'nosini aniqlab-to'ldirib keladi. Shoir birinchi misrada soqiyga murojaat qilib deydi: *Ey soqiy, Navoiy Yor hajrida o'ldi, unga jom to'la may tut*, (toki uni ichib, qayta tirilsin, ya'ni Yor vasliga yetsin). Ikkinchi misrada ham shu holat, shu murojaat ifodalangan, ammo unda "soqiy" o'rnida *mug'anniy*, "navo" o'rnida esa *may* kelgan: *Ey mug'anniy*, (Navoiy Yor hajrida o'ldi), *sen navo ohangida qo'buz chal*, (toki uni eshitib, qayta tirilsin, ya'ni Yor vasliga yetsin).

Shunday qilib, "benavolik", ma'lum bo'ladiki, hajrdir. Baytning mazmunini yaxshiroq anglash uchun "hajr" mafhumining so'fiyona ma'nosiga ham nazar tashlash lozim. "Hajr (deb) xoh zohir, xoh botin yuzidan bo'lsin, dilning Mahbubi haqiqiydan o'zga narsalarga iltifot va tavajjuh ko'rsatishiga aytilur" [Бертельс 1965, 177] — deb yozadi noma'lum muallif "Mir'oti ushshoq" nomli so'fiyona istilohlarning izohli lug'atida. *Navo* va *may* *ishq* yoki *vasl*, *benavolik* esa *ishqsizlik* yoki *hajr* ekanligidan kelib chiqsak, baytda shoir aslida shunday degani ma'lum bo'ladi: *Navoiy hajr aro qolgan bo'lsa ham, davron mutribi, ya'ni Mahbubi haqiqiy oxir-oqibat bir kun o'z vasliga vosil qiladi deb, umrini muttasil vasl umidi bilan o'tkazadi*. Baytdagi tanosublar: *Navoiy* — *benavo* (*hajr*) — *may* (*ishq*) — *navo naqshi* (*vasl*) — *mutrib* (*Mahbub*).

Navoiy quyidagi baytda hijron holatini yana bir rangin timsol bilan ifoda etadi:

*Chu ketti barg-u gul, bulbul navodin qoldi, ko'rgilkim,
Navoiydek emish ul dog'i bebarg-u navo bo'lg'ach*

[Навоий 1990, 75].

Bulbul ishi gul va gulga oro bergan gulbarg shavqida tun-u kun tinmay navo qilish. Ammo, baytda aytilishicha, bulbul navodan qolgan, chunki gul ham, navo boisi gulbarg ham gulshanni tark etgan. Lekin "navodan qolgan" bir bulbul emas, shoirning o'zi ham bulbuldek benavo, balki bebarg: *Navoiydek emish ul dog'i bebarg-u navo bo'lg'ach*. Dastlabki qarashda "bebarg"ning ma'nosi *bargsiz*, *yaproqsiz*, chunki u birinchi misrada gulga tanosub bo'lgan: *barg-u gul*. Biroq *barg* ketib, bulbulning navodan qolishi ishtiboh uyg'otadi, zero, *barg* gul kabi *bulbul* bilan bevosita aloqador emas. Buning ustiga,

Navoiy ham o'zini *bebarg-u navo* deb ataydiki, uning bebargligini hatto tasavvur qilish imkoni ham yo'q. Chunki bebarglik gulga xos, Navoiy yoki bulbulga emas. Demak, *barg barg emas, bebarg bebarg* emas. Lug'atdan ma'lum bo'ladiki, *barg* ko'p ma'noli so'z bo'lib, bir ma'nosi *gulbarg*, bir ma'nosi esa *kuy* va *navo*. Demak, *barg* qo'sh ma'noli so'z, binobarin, *barg* bilan *gul*, *bulbul* va *navo* o'rtasida bir emas, ikki taraflama aloqadorlik bor ekan: u *gulbarg* ma'nosi bilan *gulga*, *navo* ma'nosi bilan ham *bulbul*, ham *navoga* tanosub bo'lgan: 1) *(gul)barg* — *gul*; 2) *barg (navo)* — *bulbul* — *benavo* (bulbul navodin qoldi).

“Barg”ning baytdagi poetik vazifasi bundan ko'ra ham kengroq. Agar “barg” bo'lmaganda edi, “navo” ikkinchi misrada “bebarg-u navo” bo'la olmas, binobarin, hijron tuyg'usi bu qadar ta'sirchan ifodalanmas edi. “Bebarg-u navo” o'z navbatida *benavo bulbul* uchun ko'zgu ham bo'lgan. Bu ko'zguda aks etgan bulbul nafaqat *benavo*, balki Navoiydek *bebarg-u navo* ham. Xullas, bulbul va Navoiy bir-biriga ko'zgu bo'lganidek, “bebarg”u “benavo” ham bir-biriga ko'zgu bo'lib, bu ko'zguda bebarg-u navolikning Navoiyvor manzaralari bor rangu ohangi bilan namoyon bo'lgan. Chunonchi, bulbul *bebarg-u begul* bo'lganidek, Navoiy ham *bebarg-u beguldir*; Navoiy *bebarg-u benavo* bo'lganidek, bulbul ham *bebarg-u benavodir*; bulbul *bebarg-u benavo* bo'lganidek, Navoiy ham *bebarg-u benavodir*, chunki *barg-u gul* Navoiy bog'ini qanday tark etgan bo'lsa, bulbul bog'ini ham shunday tark etgan.

Quyidagi baytda “benavo”lik talqini butunlay o'zgacha, u avvalgi baytlardagi kabi *ishqsizlik* yoki *hajr* emas:

*Xirqayi zuhdin Navoiy qildi rahn, ey mayfurush,
Qo'yma hush ilgida oni, benavo tutqil qadah*

[Навоий 1989, 81].

Baytda “may” “zuhd”ga, “benavo”lik “hush” (aql)ga zid qo'yilgan. *Zuhd* may kabi ishq yoki vasl yo'li emas, aksincha, ishqdan bexabarlik. Shuning uchun haqiqiy ishq ahli zuhdni rad etadi, undan xalos bo'lishga intiladi. *Xirqa* zuhd ahlining maxsus libosi, u *nafs* yoki *o'zlik* [Qurbonov 2016, 81-101] pardasining ramzidir. *Rahn qilmoq* garavga qo'ymoq, *mayfurush* may sotuvchi, u ham mug'anniy yoki mutrib singari piri komil. *Ey mayfurush, zuhd xirqasini garavga qo'ydim*, — deb unga murojaat qiladi Navoiy, — *endi meni hush qo'lida qoldirma, benavo bo'lsin deb bir qadah may tut*. Agar “benavo”ning avvalgi ma'nolaridan kelib chiqilsa, baytning mazmuni *Ey mayfurush*,

zuhd xirqasini garavga qo'ydim, endi Navoiyni hush qo'lida qoldirma, hijronga giriftor bo'lsin deb bir qadah may tut, — degani bo'ladiki, bu na oshiq orzu-intilishlari, na ulug' shoirning ishq falsafasiga to'g'ri keladi.

Shoir falsafasiga ko'ra, *aql-u hush* ham *zuhd* kabi vasl yo'li emas, balki bu yo'ldagi ortiqcha yukdir. Shuning uchun may ichib, "hush ilki"dan qutulmoq kerak. "Hush ilkidan qutulmoq" rasvo bo'lmoq, rasvo bo'lmoq devonalik, devonalik esa ishq ahli erishmog'i mumkin bo'lgan eng ulug' maqom — fano yoki vasldir. Ma'lumki, "Ashraquat..." nafaqat shoir devoni, balki uning g'oyalar olamiga olib kiruvchi eshikning ham kalitidir. G'azal baytlaridan birida mayparast oshiq, balki shoirning o'zi soqiyga iltijo qilib undan jomi may so'raydiki, dayr aro tarki hush aylab, devona bo'lsin:

*Dayr aro hush ahli rasvo bo'lgali, ey mug'bacha,
Jomi may tutsang, meni devonadin qil ibtido*

[Навоий 1988, 25].

Endi bayt mazmunini shunday bayon qilish mumkin: *Ey piri komil, o'zlikni tark aylab, ishq yo'lini tutdim, meni nafs ilkida qoldirma, ishqdan saboq ber, toki Haq vasliga yetay.*

Shunday qilib, "hush ilkidan qutulmoq" — *benavolik*, "benavolik" esa *ishq tariqining nihoyasi — vasl yoki fanodir*. Shunday ekan, haqiqiy ishq egalari uchun navosizlik navo bilan barobar. Quyidagi baytda bu fikr oshiq tilidan qat'iy e'tirof bo'lib jaranglagan:

*Navo ma'shuqdin gar tutsa ushshoq,
Navoiyg'a navosizlig¹ — navo bas* [Навоий 1990, 119].

Albatta, navo benavo, benavo navo bo'lishining o'z sabablari bor. E'tibor berilsa, baytda Navoiy o'zini "ushshoq" — *oshiqlar xayliga* zid qo'ygan: *ushshoq* ma'shuqdan navo — visol istaydi, ammo Navoiyga benavolik bas, chunki Navoiy uchun benavolik navodir. Shubha paydo bo'ladiki, yo ushshoq ushshoq emas yoki benavolik yuqoridagidek ishq yoki vasl emas. Benavolik ishq yoki vasl, ammo *ushshoq* chin *oshiqlar* emas. *Ushshoq* "Mahbub ul-qulub"da ta'riflangan oshiqlarning birinchi guruhiga mansub: *avom*. Avom Haq ishq va ma'rifatidan bexabar oshiqlar xayli, binobarin, ushshoqning navosi benavolik emas, aksincha, baytda aytilganidek, *navo*, bu navo esa bu toifaga xos "lazzati jismoniy va shahvati

¹ Nashrda *navosozliq* bo'lib ketgan – xato.

nafsoniy”dir [Навоий 1998, 67]. Xavos avomning ziddi, binobarin, uning navosi “lazzati jismoniy va shahvati nafsoniy” emas, balki “pok ko’zni pok nazar bila pok yuzga solmoq va pok ko’ngil ul pok yuz oshubidin qo’zg’almoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz Mahbubi Haqiqiy jamolidin bahra olmoq” [Навоий 1998, 67]. Shunday ekan, *Navoiy navoli* bo’ladimi yoki *benavo* — farqi yo’q, chunki Haq oshiqlari uchun, baytda aytilganidek, *navosizlig’ navo bas*.

Ushshoq, ya’ni avom oshiqlarning ulug’ shoir ijodida nomlari ko’p — *barcha el, xaloyiq, ulus, jahon ahli, zag’an(lar), g’ayr, ahli ishq* deb atalgan xayl ham *ushshoq*dir. Quyidagi baytda zikr qilingan *tana’um ahli* ham *ushshoq*ning bir toifasidir:

*Tana’um ahliy-u bazmi visol, ey dard-u hajr ahli,
Navoiydin siz ayrilmangki, zor-u benavodursiz*

[Навоий 1990, 150].

“Tana’um ahli” *rohat ahli, lazzat ahli* demak. Tana’um ahliga yashashdan maqsad visol bazmi, visol bazmida ma’shuq visoli. *Dard-u hajr ahlining* nasibasi esa, tana’um ahliga zid o’laroq, zor-u benavolik: *hajr* uni Ma’shuq (Haq) vasliga *zor, dard* esa *benavo* qiladi. Navoiy ham dard-u hajr ahlidan va dard-u hajr ahli kabi zor-u benavo. Shuning uchun ham shoir hamdardlik bilan deydi: *Ey dard-u hajr ahli, tana’um ahlining ishi visol bazmi, siz Navoiydan ayrilmangki, siz ham men kabi zor-u benavodirsiz*.

Baytda *dard-u hajr ahli* va *zor-u benavo* Navoiy bilan aloqadorlik, *tana’um ahli* va *bazmi visol* esa zidlik asosida tanosub hosil qilgan: *Navoiy — dard-u hajr ahli — zor-u benavo — tana’um ahli — bazmi visol*.

“Sanga” radifli mashhur g’azalda ham *ushshoq* va *Navoiy, navo* va *benavo* timsollari ustuvor bo’lgan:

*G’ussa changidin navoe topmadim ushshoq aro,
To Navoiydek asir-u benavo bo’ldum sanga*

[Навоий 1988, 37].

Baytda *ushshoq — chang — navoe* bir taraf, *Navoiy — asir — benavo* bir taraf bo’lgan. Ushshoq qatoridan joy olgan chang piri changning ishq sadolari taraluvchi changi emas, u *g’ussa changi*. G’ussa ham oddiy g’am yoki anduh emas. G’ussa, g’am kabi, ulug’ shoir ijodida keng qo’llangan tasavvufiy atama. G’ussa, sodda qilib

aytganda, Haqdan o'zga narsalar mehridir.¹ “Navoe”ning ma'nosi esa *bir navo*. Ikkinchi misra boshida kelgan “to” yordamchi so'z bo'lib, gapga -gach, -gandan beri, -gandan so'ng kabi grammatik ma'nolarni qo'shadi. Bayt mazmunini shunday ifoda qilish mumkin: (Ey Ma'shuq,) *Senga Navoiydek asir-u benavo bo'lganimdan so'ng* (yoki *Senga Navoiydek asir-u benavo bo'libmanki*), *ushshoq aro g'ussa changidan, ya'ni Haqdan o'zga narsalarga mehrdan bo'lak biror navo topmadim*.

Baytda nozik iyhom san'ati bor: “g'ussa changi” *g'am changali* degani ham. U chang ma'nosida *navoe* bilan, changal ma'nosida esa *asir* bilan tanosub hosil qilgan: ushshoq g'ussa changiga asir bo'lib, Haq ishqidan “navoe” — *bir navo* ham topmagan bo'lsa, Navoiy, aksincha, ishq (sen) changida asir bo'lib, “benavo”lik topgan. Baytda *ushshoq — g'ussa — chang — navoe* hamda *Navoiy — sen* (*Ma'shuq*) — *asir — benavo* so'zlari tanosub va ayni chog'da, tazod san'atlarining bag'oyat yetuk namunalariga aylangan. *Navoe* va *Navoiy* esa o'zaro tajnisdir, ularning arab harflari bilan yozilishida hech qanday farq yo'q: نَوای (navoe) — نَوای (Navoiy).

نَوای (navoe) — نَوای (Navoiy) tajnisi xattiy — aytilishi turlicha bo'lsa ham, yozilishi bir xil tajnis. Tajnisning tajnisi bil-ishora – ishoraviy tajnis degan turi ham bor. Bu tur tajnisda shakldosh so'zlardan biri keltiriladi-yu, ikkinchisiga ishora qilinadi. Quyidagi baytda ulug' shoir o'z taxallusini tajnisning ana shunday noyob turiga aylantirgan:

Navo ishq ichra sen top, ey Navoiy,
Ki bizga benavoliqlar navo bas [Навоий 1989, 171].

Bayt mazmunidan seziladiki, ikkita Navoiy bor: *sen Navoiy, biz (men) Navoiy*. Bu ikki Navoiyning maqsadlari bir-biridan keskin farq qiladi. *Navo ishq ichra sen top, ey Navoiy*, — deb tilak bidiradi shoir *sen Navoiyga*. *Ki bizga benavoliqlar navo bas*, — deb o'z maqsadini oshkor qiladi *biz (men) Navoiy*. *Navo* va *benavoliq* ziddiyatidan ma'lumki, bu ikki tushuncha bir paytda kelganda, navo ushshoq yoki avom, benavolik esa dard-u hajr ahli yoki xavos timsolidir. Shoir bu ikki timsolni baytda bir so'zga jo qilgan, o'sha so'z — *Ey Navoiy* (ای نَوای). “*Ey Navoiy*” birinchi misrada *navo* qatorida kelgan: *navo — Ey Navoiy*. Demak, bu Navoiy, badiiylashtirib, qofiyalashtirib aytadigan bo'lsak, *banavo Navoiy* (avom). Ikkinchi misrada “*Ey Navoiy*”

¹ Bu timsol haqda to'laroq ma'lumot olish uchun qarang: A.Qurbonov. Navoiy ijodida ko'ngul talqini. // O'zbek tili va adabiyoti, №3, B. 36–44.

benavoliq tanosubi: *benavo* — *Ey Navoiy*. Ammo u ifodalanmagan, chunki “*Ey Navoiy*” *sen*, ayni paytda, *biz Navoiyga* ham tegishlidir. “*Biz Navoiy*” esa *benavo Navoiy* (xavos) dir.

Ulug’ shoir “*Navoiy*”dan shu qadar sernavo kuy yaratganki, bu kuyning behad noyob sadolarini na sernaqsh “*ilmi bade*” risolalaridan, na o’zga shoirlar san’atxonasidan topib bo’ladi. Aslini olganda, topish mumkin ham emas. Chunki bu naqsh-u navolar, quyidagi baytdan taralgan munglig’ ohanglardek, ulug’ shoirning o’z bast-u bandi, o’z ixtirolaridir:

*Ko’rmasam qoshing, bo’lurmen turg’anim birla fig’on,
Voyiy erur, bas, chu bo’lmasa Navoiy birla nun*

[Навоий 1988, 366]

Baytda ayriliqning puralam, ammo behad noyob tasviri chizilgan. Bu ayriliq — *Ma’shuq qoshidan ayriliq*. *Agar qoshingni ko’rmasam*, — deydi hijronzada oshiq, — *turg’anim, ya’ni butun vujudim, bor bo’yim bilan fig’onga aylanaman*. *Fig’on*, afg’onning bir shakli, *afg’on* esa avvalgi baytlardan ma’lumki, navo timsolidir. Ikkinchi misrada shoir tashbehi izmor — yashirin tashbeh usuli bilan ma’shuq qoshini “*nun*”ga o’xshatadi: ن. Qosh “*nun*”dek, “*nun*” esa qoshdek egik. *Ey Ma’shuq*, — deydi Navoiy qosh ishtiyoqida, — *agar nun, ya’ni qoshing Navoiy bilan birga bo’lmasa, u turish-turmushi faqat voy-voy” deb nola qilishdan iborat voyiydan bo’lak kim ham bo’lar edi?!*

“*Nun*” faqat yor qoshigina emas, u ayni chog’da Navoiy “*nun*”i ham, chunki Navoiyning o’zida, ya’ni Navoiy so’zining yozilishida ham “*nun*” bor: نَوای. *Voyiy erur, bas, chu bo’lmasa Navoiy birla nun*, der ekan, ulug’ shoir shu “*nun*”ni ham nazarda tutadi. Hayratbaxsh holat: agar “*nun*” *Navoiy birla bo’lmasa*, ya’ni Navoiy so’zi “*nun*”idan ayrilsa, Navoiy emas, “*Voyiy*”¹ bo’lib qoladiki, bunga “*nun*”idan ayrilgan Navoiyning o’zi guvohdir: نَوای = وای = (ن) وای // *Navoiy = (Na) voyiy = voyiy!*

Shoir devonlaridan birida Navoiy “*nun*”i bilan bog’liq yana bir go’zal san’at bor:

*Boshim uzra furqating toshini ko’rsang bilgasen,
Nuqta zohir aylamish go’yo Navoiy uzra nun* [Навоий 1989,

320].

Bu baytda ham iyhom san’ati bor. *Navoiy uzra nun* ikki ma’noda

1 Arab yozuvida voyiy ham, voy ham bir xil yoziladi: وای.

kelgan: 1) Navoiy jismi uzra “nun”; 2) Navoiy so'zi uzra nun: نونى (ن و اى). Birinchi misrada aytilishicha, Navoiy boshi uzra paydar-pay furqat toshlari yog'iladi. Ikkinchi misrada shoir o'z boshini “nun”ga, furqat toshini esa “nun” ustidagi nuqtaga o'xshatadi: *Nuqta zohir aylamish go'yo Navoiy uzra nun: ن*. “Nun”ning tag qismi (ن) go'yoki shoir boshidir, ustidagi nuqta esa (·) furqat toshidir.

Navoiy “navo”lari, *Navoiy* va *navo* tanosubi tahlilidan shunday xulosalarga kelish mumkin:

1) fano va Foniylar tanosubida *bosh g'oya fano* bo'lsa, Navoiy va navo tanosubida *bosh g'oya navodir*. Ammo ularning yuzaga chiqishi turlicha. Agar *fano* — *Foniylar* silsilasida shoir g'oyaga mos taxallus tanlagan bo'lsa, *Navoiy* — *navo* silsilasida, aksincha, Navoiyga *navo*, *navoe*, *benavo*, *navosiz* kabi so'zlarni tanosub qilib, taxallusga mos g'oya yaratadi;

2) *navo* aksariyat hollarda ikki ma'noda keladi: 1) *kuy*, *ohang*; 2) *sayrash*. *Kuy*, *ohang* bo'lganda, *Navoiy* — *navo* silsilasining uchinchi halqasi cholg'uchi bo'ladi: *Navoiy* — *navo* — *piri chang* (*mug'anniy*, *mutrib*). *Saysrash* bo'lganda esa uchinchi halqa qushdir: *Navoiy* — *navo* — *qush* (*bulbul*, *Durroj*, *zag'an(lar)*);

3) garchi muayyan baytda “navo”ning bir ma'nosi ustuvorlik qilsa-da, ko'pincha, ikkinchi ma'no ham nazardan qochirilmaydi. Shuningdek, “navo”ning tasavvufiy ma'nosi ham bor: *ishq* yoki *vasl*. Baytda bunday ma'nolarga ishora qiluvchi bir yoki ikki so'z bo'ladi: *kuy*, *ohang*, *barg*; *fano*, *piri chang*, *jon rishtasi*. Bunday baytlarda tanosub iyyom san'ati bilan vobasta holda yuzaga chiqadi;

4) *benavo* so'zining ma'nosi *navosizlik*, ammo u majozan “hajr”, shu bilan birga, “hajr”ga mutlaq zid ma'nosi ham bor: *vasl*. Bu holda “benavo” “navo”ga, “dard-u hajr eli” “ushshoq”qa qarama-qarshi qo'yiladi. “Ushshoq” avom, “dard-u hajr eli” xavosdir, xavos uchun esa “navosizlik” “navo” bilan barobar;

5) “navo san'ati”da *navoe* so'zi, Navoiy “nun”i va “nun” nuqtasining ham alohida o'rni bor. Shoir mo'jizakor qalamining qudrati bilan ular *Navoiy* va *navo* tanosublar silsilasida betakror tajnis va tashbehga aylangan.

Adabiyotlar

- Абдуқодиров, А. 1996. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида ваҳдат ул-вужуд талқини. Хўжанд.
Атойи. 2008. Девон. Тошкент.
Бертелс, Е. Э. 1965. Миръоти ушшоқ. Суфизм и суфийская литература. Москва.

- Ҳаққул, И. 2016. “Алишер Навоий таҳаллусларининг маъно қирралари ҳақида”. *Ўзбек тили ва адабиёти* 5: 18 – 26.
- Имомназаров, М. 1988. “Ҳақиқат ва мажоз”. *Шарқ юлдузи* 4: 176 – 181.
- Исҳоқов, Ё. 1983. *Навоий поэтикаси*. Тошкент.
- Жумахўжа, Н. 1996. *Сатрлар силсиласидаги сеҳр*. Тошкент.
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент.
- Куделин, А. Б. 1983. *Средневековая арабская поэтика*. Москва.
- Мусулманкулов, Р. 1989. *Персидско-таджикская классическая поэтика XV вв.* Москва.
- Навоий, Алишер. 1987. МАТ. 20 томлик. 1-том. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1988. МАТ. 20 томлик. 3-том. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1988. МАТ. 20 томлик. 4-том. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1990. МАТ. 20 томлик. 5-том. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1990. МАТ. 20 томлик. 6-том. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1991. МАТ. 20 томлик. 7-том. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1998. МАТ. 20 томлик. 14-том. Тошкент.
- Носиров, О. 1972. *Ўзбек адабиётида ғазал*. Тошкент.
- Носиров, О. ва б. 1979. *Ўзбек классик шеърояти жанрлари*. Тошкент.
- Олим, С. 2015. “Ийҳомангиз санъатлар”. *Жаҳон адабиёти* 2: 132 – 141.
- Рафиддинов, С. 1995. *Мажоз ва ҳақиқат*. Тошкент.
- Рустамов, А. 1979. *Навоийнинг бадиий маҳорати*. Тошкент.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. *Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари*. Тошкент.
- Қурбонов, А. 2016. “*Фарҳод ва Ширин*” сарлавҳалари бадиияти. Тошкент.
- Қурбонов, А. 2019. “Навоий ижодида кўнгул талқини”. *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 36 – 45.
- Шайхзода, М. 1972. *Асарлар*. 6 томлик. 4-том. Тошкент.

Abdulhamid Kurbanov

(Namangan, Uzbekistan)

akurbanov-57@mail.ru

The Pseudonym which Turned into the Art

Abstract

This article is devoted to the problem of the relation between Navoi and his pseudonym "Navo". For the great poet, pseudonym (taxallus) was not only a poetic name, but also was a special opportunity for the manifestation of his talent. As Babur said, Navoi was a poet who wrote "more and better than others." "Hamsa", especially "Hazoyin ul Maoniy", includes hundreds of perfect couplets. Due to these couplets are a new type of the art that can be called navo (melody) and Navoi art. On the basis of this lies Navoi's original point of view about high poetic symmetry. Navoi confirmed that every poetic work or a separate couplet must be created according to the rules of high symmetry; all poetic elements of the work must be related between poetic content both forms and meaning. The article considers the literary and Sufic meanings of Navoi, navo (melody), benavo, Navoe, through an analysis of a number of couplets from poet's work.

Key words: *Navoi, symmetry, melody, benavo, singing, love, parting, be reunited with love, frailty.*

About the author: *Abdulhamid Kurbanov* – Doctor of Philosophy in Philology, Assistant Professor, Namangan State University.

Recommended citation: Kurbanov, Abdulhamid. 2020. "The Pseudonym which Turned into the Art". *Golden scripts* 1: 108—126.

References

- Abduqodirov, A. 1996. *Alisher Navoiy va uning salaflari ijodida vahdat ul-vujud talqini*. Xo'jand.
- Atoyi. 2008. *Devon*. Toshkent.
- Bertels, Y. E. 1965. *Mir'oti ushshoq. Sufizm i sufiyskaya literatura*. Moskva.
- Haqqul, I. 2016. "Alisher Navoiy taxalluslarining ma'no qirralari haqida". *O'zbek tili va adabiyoti* 5: 18 – 26.
- Imomnazarov, M. 1988. "Haqiqat va majoz". *Sharq yulduzi* 4: 176 – 181.
- Is'hoqov, Y. 1983. *Navoiy poetikasi*. Toshkent.

- Jumaxo'ja, N. 1996. *Satrlar silsilasidagi sehr*. Toshkent.
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent.
- Kudelin, A. B. 1983. *Srednevekovaya arabskaya poetika*. Moskva.
- Musulmankulov, R. 1989. *Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika X-XV vv.* Moskva.
- Navoiy, Alisher. 1987. MAT. 20 tomlik. 1-tom. Toshkent.
- Navoiy, Alisher. 1988. MAT. 20 tomlik. 3-tom. Toshkent.
- Navoiy, Alisher. 1988. MAT. 20 tomlik. 4-tom. Toshkent.
- Navoiy, Alisher. 1990. MAT. 20 tomlik. 5-tom. Toshkent.
- Navoiy, Alisher. 1990. MAT. 20 tomlik. 6-tom. Toshkent.
- Navoiy, Alisher. 1991. MAT. 20 tomlik. 7-tom. Toshkent.
- Navoiy, Alisher. 1998. MAT. 20 tomlik. 14-tom. Toshkent.
- Nosirov, O. 1972. *O'zbek adabiyotida g'azal*. Toshkent.
- Nosirov, O. va b. 1979. *O'zbek klassik she'riyati janrlari*. Toshkent.
- Olim, S. 2015. "Iyhomangiz san'atlar". *Jahon adabiyoti* 2: 132 – 141.
- Rafiddinov, S. 1995. *Majoz va haqiqat*. Toshkent.
- Rustamov, A. 1979. *Navoiyning badiiy mahorati*. Toshkent.
- Sirojiddinov, Sh. 2011. *O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiysarchashmalari*. Toshkent.
- Qurbonov, A. 2016. *"Farhod va Shirin" sarlavhalari badiiyati*. Toshkent.
- Qurbonov, A. 2019. "Navoiy ijodida ko'ngul talqini". *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 36 – 45.
- Shayxzoda, M. 1972. *Asarlar*. 6 tomlik. 4-tom. Toshkent.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalariga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta-siga yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola kirish, asosiy qism bo’limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo’limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa,

bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*,
Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi
raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL.
Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany: Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar:
Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek
matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti.
<http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni:
maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti."
Oltin bitiglar 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni:
maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro‘yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo‘yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo‘lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko‘rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. “Jomiy “Xamsa” yozganmi?.” *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. “Milliy qadriyat va globalashuv”. *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini *"The Chicago Manual of Style, 16th Edition"* qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

Ushbu son "Oltin bitiglar" tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiklar@gmail.com
Tel.: +99891 166-31-38
Bosishga 31. 01. 2020-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8,4.
Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot
agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.
"Zebo prints" bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili: Toshkent shahar, Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.
Tel.: +99890 136 66 56, +99894 673 66 56.